M. ŞERİF FIRAT
Kasman Köylü – Varto

DOĞU İLLERİ ve VARTO TARİHİ

(İkinci baskı)

ANKARA 1961 — MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

M. ŞERİF FIRAT
Kasman Köylü – Varto

DOĞU İLLERİ ve VARTO TARİHİ

(İkinci baskı)

ANKARA 1961 — MİLLİ EĞİTİM BASIMEVİ

K A Y N A K L A R

1. Türk Tarihinin Anahatları.
2. Doğuda Araştırmalarım (Kadri Kemal Kop).
   Umumî Tarih (Ahmet Refik).
4. Erzincan Tarihi (Ali Kemali)
5. Bektaşilik ve Edabiyatı (Besim Atalay).
5. Bektaşilik ve Edebiyatı (Besim Atalay).
7. Selçukilerden kalan şecere (Alâeddin Keykubat).
8. Benlik ve dil birliğimiz (Miralay M. Rıza).
9. Resmî kayıtlardan alınan bilgiler.
10. Bizzat müşahedelerim.
11. Hormek şeceresi.
12. Doğu illerindeki Türk âsârı ve mezarları.

Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulunun 29 Eylül 1960 tarih ve 235 sayılı kararları ile yayımlanması uygun görülmüş ve Yayım Müdürlüğünün 27 Ekim 1960 tarih ve 613/14206 sayılı emirleriyle 5000 sayı basılmıştır.

SUNUŞ

Bu eser, yalnız dikkatle değil, aynı zamanda ibretle okunmaya değer bir önem taşımaktadır. Bilgin ve idealist bir öğretmen olan yazarı doğup büyüdüğü bölgenin tarihî oluşunu karanlıktan kurtarmak gayreti ile kaleme sarılmış; fakat parlattığı meş'alenin aydınlığından korkanlar tarafından insafsızca şehit edilmiştir. İfade ettiği mâna bakımından Türk aydınlarının bu olay üzerinde dikkatle durmaları icabeder.

Neşrinden bir hafta sonra bu kanlı cinayeti işleyen gizli eller aldıkları intikam ile yetinmemiş; kitabı da piyasadan toplayarak yok etmişlerdir. Zavallı yazar'ın, hangi vatan köşesinde gömülü olduğunu dahi bilmiyoruz. Düşmanlığın derecesine bakın ki, kitapları gibi mezarı da ortadan kaldırılmıştır.

Bugün, Millî Eğitim Bakanlığımızca 2 nci baskısı yapılan bu eserin, bütün Türk aydınları tarafından okunması büyük faydalar sağlayacaktır. Çünkü, bu eser, Doğu Anadolu'da oturan, Türkçeye benzemeyen bir dil konuştukları için kendilerini Türk'den ayrı sayan; bilgisizliğimiz yüzünden bizim de öyle sandığımız vatandaşlarımızın su katılmamış Türk olduklarını bir defa daha isbat etmektedir. Hem de inkârına imkân bırakmayan ilmî deliller ile..

Tarihin hiçbir devrinde, Doğu İllerimize bugünkü sâkinlerini tortu olarak bırakacak yabancı bir göç vâki olmamıştır. Dünya üzerinde "Kürt" diye adlandırılabilecek müstakil hüviyetli bir ırk yoktur. Kürtler, yalnız vatandaşımız değil, soydaşımızdır da.. Fakat, asırlarca devam eden kötü idare ve ihmaller, onların da kapalı yaşama itiyatları maalesef bu neticeyi doğurmuştur. Türk Milletini ve Türk Vatanını parçalayarak yok etmek sevdasında olanlar, bundan faydalanmanın peşinde koşuyorlar.

Bütün Türk aydınları, şunu kesin olarak bilmelidirler ki, "Kürtlük" tahriki düşman kaynaklardan fışkırmakta ve millî bütünlüğümüzü sarsarak bizi yıkmayı hedef tutmaktadır. Buna elbette müsaade etmemeliyiz. Çünkü, Doğu İlleri vatanımızın hem kapısı, hem kalesidir. Biz ihmal eder, gerçekleri bu öz kardeşlerimize götürmez, onları aydınlatmazsak, düşman propagandası karşısında silâhsız ve müdafaasız kalırlar. Sonunda alçakca yapılan bu propaganların tesiriyle ikiye bölünürüz. Doğu İlleri elimizden çıkarsa Orta ve Batı Anadolu'da tutunmamız kolay olmaz. Bu dâva, Türk

Vatanı ve Türk Milletinin istikbali bakımından son derece mühim, son derece ciddidir.

Bütün Türk aydınlarının bu durum karşısında vazifelerinin ne olduğunu tâyin etmeleri zamanı gelmiştir. Bilhassa, bu ve buna benzer aslı astarı olmayan propagandalara kanmış, aldanmış, neticede yollarını şaşırmış Doğu Türklerinin kendilerini aydınlığa çıkaracak bu kitabı dikkatle okumaları, can evine çekilip derin derin düşünmeleri lâzımdır. Bu takdirde hakikî ve doğru yolu bulacaklarına inanıyorum.

Tarihin karanlıklarına ilmin ışığını tutarak bize millî benliğimizi gösteren ve öğreten büyük Türk mütefekkiri Ziya Gökalp nerelidir? Tahrikçilerin, propagandacıların "Kürtlük"ün merkezi saydıkları Diyarbakır'lı değil mi? Bu gerçek, bizi, başlı başına bu kitapda yazılı olanları kadar düşündürecek ve aydınlatacak bir vakıadır.

Doğulu, Batılı, Güney ve Kuzeyli bütün vatandaşlar, artık uyanmalı ve birbirimizi uyandırmalıyız. Büyük, önemli, ciddî ve hayatî bir mesele olan bu dâvayı, Millî Birliğimizi ve toprak bütünlüğümüzü sağlayacak duygu, düşünce ve imkân beraberliğine ulaştırmadıkça istikbalden emin olmaya hakkımız yoktur.

Rahmetli ve büyük idealist M. Şerif Fırat'ın uğrunda can verdiği bu ülkü, Türk aydınları tarafından bekamızın teminat bayrağı olarak ebediyyen dalgalandırılmalıdır. Hem de imkânlarının son haddi olan yüksekliklerde.

Devlet Başkanı ve Başbakan
Cemal GÜRSEL

ÖN SÖZ

(Doğu İlleri ve Varto Tarihi) başlığı altında yazdığım bu eserde, ilkönce, doğu illerimizde oturan dağlı Türk aşiretlerine niçin Kürt denildiğini, ve doğu illerimizin Milâttan önceki durumunu, ve bu dağlı Türklerin tarihi ve gerçek soylarını, ve bu halkın sonradan hangi çeşit zorlamalar altında kalarak Kormanci ve Zaza dillerini vücuda getirdiklerini ve niçin öz Türkçe dillerini itirmek veya bozmak zararına uğradıklarını, ve bu halkın birkaç yüzyıl önce neden kendilerini Türkten ayrı bir yığın sandıklarını, Osmanlı siyasetinin, derebeylik ve Hamidiye alayları devrinde doğu illerimizde yarattığı kötülükleri, Meşrutiyet devri ve Birinci Dünya Savaşında, doğudaki tarihî savaş ve olayları, ve Şeyh Sait isyanını anlatacağım.

Yine bu eserimde, doğu illerinin çeşitli bölgelerinde oturan Alevî ve Bektaşi aşiretlerin tarihi soylarını ve bu Türklerin yakın çağda nerelerden doğu illerimize geldiklerini, ve bunların bu illerde hangi zorlamalar altında öz Türkçe dillerini karmakarışık edip Kormanci veya Zaza lisanını öğrendiklerini, Alevilik, Bektaşilik ve Kızılbaşlığın ne demek olduğunu, ve bu akidelerin Türklere nasıl aşılandığını, Osmanlı İmparatorluğunun Alevilik ve Bektaşiliğe karşı güttüğü siyaseti, ve Bektaşiliğin Türk kültüründe gördüğü görevleri, açıklamağa çalışacak, ve bütün konuların tarihî olaylarını sıra ile kovalıyacağım.

Bu eserimin tarihî olayları; ilkönce Varto ilçesinden başlamış ve dolayısiyle doğu illerimizin tarihi hulâsa edilerek sıralanmış, en çok Varto'da oturan kabileler ve bütün doğu aşiretleri ve Hormek kabilesi hakkında geniş bilgiler verilmiştir.

Tarihimin son bölümlerinde doğu illerimizdeki Türk boyları arasında halen yaşamakta olan Türkün eski töre, örf ve âdetlerini ve Şamanilikten gelen birçok milli oyunları sıralamış, Varto'nun ve doğu illerinde meşhur olan Bingöl dağlarının çoğrafî durumlarını geniş ölçüde sayın okuyuculara sunmuşum.

Tarihin ilk devirlerinden başlıyarak, en çok Selçukîler çağından 1928 yılına kadar doğu illerimizde cereyan eden tarihî olayları içine alan bu

kitabı yazmağa beni zorluyan biricik ülkü, gerçekte asıl Türk kanını taşıyan ve Türk oğlu Türk olan Varto halkiyle doğu illerimizin çeşitli bölgelerinde oturan Türk ve Türkmen boylarına mensup halkın, ve bu çiftçi köylümüzün halen Kormanci ve Zaza dil hamurlariyle konuşmaları derdi olmuştur.

Bu halkın hepsi de bugün Türk soyundan olduklarını bildikleri halde, Acem, Arap, Ermeni, Keldani kelimeleriyle dolmuş ve bu suretle anlaşılmaz bir hale gelmiş, aslında Türkçe olan bu karışık ve mânasız dilleri bir türlü sökülp atamamışlardır.

Ben bu eserimle, bu yurttaş ve kandaşlarımın fikirlerini daha fazla aydınlatacak ve onlara gerçek soy ve dilleri hakkında geniş bilgiler sunmağa çalışacağım.

Her bir karış toprağı Türk ecdadımızın kanlariyle sulanan ve her bir dağında, ovasında, bel ve geçidinde binlerce Türk şehidi yatan ve her yanı bu şehitlerin adlariyle anılan, aslanlar yatağı doğu illerimizin, dünyanın kuruluşundan beri Türkün özyurdu olduğunu tarihî kaynaklara ve gerçekliğe dayanarak isbat etmiş bulunmaktayım.

Büyük Atatürk, Millî Şef İnönü ve millî Cumhuriyetin açtığı millî çığır üzerinde millî birlik ve bütünlüğe doğru yürümek, bu dağlı Türk kardeslerimizin de yurdu ve millî ödevleridir. Bu ödev, bize en doğru yol ve tarikati, Cumhuriyet ve yurt sevgisini, millî birlik ve bütünlüğün korunmasını buyruklamıştır. Türküz, Türkçe konuşacağız. Türk Cumhuriyeti ve Türk yurdunun savunması için ovasında sapan işletecek, dağlarında yeleli aslanlar gibi, yurdumuza saldıranlarla dövüşecek, ya gazi veya şehit olacağız.

15 Şubat 1945

Muş İli Varto İlçesi Kasman Köylü

M. Ş. FIRAT

BÖLÜM: 1

Yakın Çağda Kürt Adını Alan Dağlı Türklerimiz

Doğu illerimizin çeşitli bölgelerinde ve en çok dağ eteklerinde, sarp ve arızâlı arazide ve yüce dağların çevirdikleri ova ve zengin yaylalarda yaşıyan ve bu gün çiftçilik ve koyunculukla geçinen eski Türk ve Türkmen aşiretler, bu gün Kormancı ve Zaza dilleriyle söyleştikleri için bunlara Kürt denilmektedir. Gerçekten Türk soyundan olan bu dağlı Türkler hakkında ilk önce genel tarihlerin ve bilginlerimizin görüşlerini inceledikten sonra, uzak ve yakın çağ Türkleri bakımından bunları çeşit şubelere ayıracağız.

Türk en az yedi bin yıldanberi Otokton ahali olarak iç ve doğu Anadoluda yerleşip buraları kendilerine yurt edindiklerini, ve bu halka ait medeniyetin İsa'nın doğuşundan 4000 yıl önce başladığını (Türk tarihi ana hatları) adlı gerçek tarihimiz, çok kuvvetli olarak ispat etmiş, tarafsız ecnebi tarihleri ve doğu Anadolu-Kafkas ilmi heyeti; doğu illerimizin ve Kafkas sakinlerinin yedi bin yıl önceden Türk ve Turanî olduklarını belirtmişlerdir.

Gerçekten Yavuz Sultan Selim çağında Kürt diye vasıflanan bu dağlı Türk kardeşlerimiz ayrı ayrı şubelere mensup uzak ve yakın çağ Türkleridir. Doğu illerimizdeki bu dağlı Türkler, boy bakımından üç şubeye ayrılmışlardır. Baba - kürdiler, Kormancolar, Zazalar.

Biz, bu şubelerden ilk önce Baba-kürdîlerin tarihlerini ele alalım.

Ahmet Refik umumî tarihi, Baba-kürdîlerin iki bin yıl milâttan önce Van gölü, İran, Irak hududundaki dağlarda yaşıyan Kussîlerin ahfadından olduklarını, ve bunların Asurilerle çarpışarak birkaç muharebe kayıt ettiklerini yazmakta ise de, Ahmet Refik'in "Kussî" dediği bu halkın Hatti-Hitit Türklerinden kopan Halti'ler olduğunu ve milâttan binlerce yıl önce Orarto havalisine yerleşip, Toşpa-Van şehrinde büyük bir Türk hükûmeti kuran bu halkın Asurilerle 17 büyük muharebe yaptıkları, bu gün açılıp okunan Asur kitabelerinden anlaşılmıştır. Bu hükûmetin ülkesi olan Ororto, bildiğimiz gibi, Milâttan altı yüz yıl önce doğuya gelen Ermeniler tarafından istilâ edilmiş, Ermeniler bu Türk halkıyla

birlik olarak bir hükûmet kurmuşlardı. Ermeni hükûmetinin Romalılar tarafından sona erdirilmesiyle, İran hâkimiyeti altına giren Halti Türklerinin Lohorto-Kurtbaba şubesi İran dilini öz Türkçelerine karıştırıp serhatlerin sert ikliminde Türk, Acem ve çeşitli dillerden topladıkları bir Kormanci dilini meydana getirmiş, ve Kurtbaba şubesi, sonradan Baba kürdî namını almıştır. Bu şubeye mensup halkın bir kısmı; bugün İran'ın güney hududiyle Kerkük ve Süleymaniyenin dağlarında, ve doğu illerimizin Pervari, Gâvaş, Şemdinan, Cizre, Hizan, Beşiri, Garzan, Sason ve Muş dağlarının bir çok kesimlerinde oturmaktadır.

Kitabımızın dokuzuncu bölümündeki tarihî olaylar arasında, yerlerinden, ve ayrıldıkları kabile ve boyları; bu günkü mezhep ve tarikatları hakkında bilgi verdiğim bu şubeye mensup bütün aşiretlerin ecdadı olan Halti Türkleri, ilk önce milâttan binlerce yıl evvel Çinin şimalinden, Hataydan gelip, iki Zap nehriyle Van gölü, Ağrı - Kafkas dağları eteklerine kadar yayılan Orarta havalisine yerleşmiş, yukarıda yazdığımız gibi Toşpa şehrini hükümet merkezi yaparak asırlarca Asurilerle çarpışmışlardı.

Haltiler bir aralık, Anadoluda: Boğazköy, Kargamiş, Ankuva-Ankara da büyük bir imparatorluk kuran Hitit-Eti, hükûmetiyle müşterek bir idare kurup Kafkas dağlarından Sakaryaya kadar geniş bir ülkeye hüküm etmişlerdir.

Haltiler; sonradan Ermenilerin idareleri altında sıkışarak millî birlik ve dillerinden pek çok şey kayıp etmiş, Ermeni kırallığının çökmesiyle bir müddet Orarto bölgesinde ve doğu illerimizin dağlarında toplu bir varlık gösterip durumlarını düzeltmişlerse de, Partlarla İranilerin savaşlarında İranın hâkimiyeti altına girip yüz yıllarca Acemlerin hırs ve dili içinde ezilerek, öz Türkçe dillerini Acem ve sair dillerle doldurup millî benliklerinden uzaklaştırılmışlardı.

Halife Ömer çağında, İranilerle Araplar arasında yapılan meşhur Kadisiye savaşından sonra Arap orduları İran ülkesini baştan başa istilâ ederek, Halti Lohorta dağlı Türkleri Acemlerin idaresinden kurtarmış, bu halk yıllarca doğunun sarp dağlarında Arap ordularına karşı savunmaya başlıyarak en son Araplara teslim olup, bu dağlarda çeşitli beylikler ve ağalıklar halinde yaşamıştı.

Doğunun ıssız dağlarında İslâmiyeti kabul eden bu halk, haydutluk hayatına pek fazla bağlanıp din ve İslâmiyetten pek az bilgiler edinmiş, ve bu az bilgileri, ve İslâm dinindeki Arapça kelimeleri, bir ziynet olarak kendi dillerine almış, Türkçe, Acemce, Arapça ile karışık bir Kormanci dilini konuşmuşlardı.

Haltiler, Abbasiler ve Selçukiler devirlerinde bazan kendi hudutlarını geçmemek üzere bu devletlerin ordularına karışmış, ve fakat daima yer-

lerinin sarplığından faydalanarak, ve kendi kabuğuna çekilerek haşin bir aşiret sistemi altında ve bazan biri birleriyle kanlı boğuşmalar yaparak yüz yıllarca yaşamışlardır.

Osmanlı Padişahları doğu illerine el uzatırken Halti-Lohorto dağlı Türklerin o gün konuştukları Kormanci dilini, ve onların hayat ve haydutluklarını, ve bu aşiretlerin birer derebeyi kuvvetlerini gözönünde tutarak bunları Şah İsmail'e ve Alevî Türk kabilelerine karşı bir silâh gibi kullanmışlardı.

Yavuz Sultan Selim, 1514 yılında Şah İsmail ordusunu Çaldıran ovasında yenip doğu illerimize dönerken, İdris-i - Bitlisî'nin (1) delâletiyle Halti- Lohorto, dağlı Türk aşiretlerinin reislerini huzuruna kabul ederek, bunların başları olan "Kurtbaba" aşiretine Baba-kürdi adını takmiş. Bunları çeşitli derebeyliklerine ayırıp "Kürt" namı altında teşçi ederek Şah İsmail ve Şiiliğe cephe almalarını sağlamıştı. Doğu illerinin yüce dağlarında bu şekil imtiyaz aytında bağımsız bir halde istediğini yapan bu aşiretler, tamamen millî birlik ve Türklük duygusundan uzaklaştırılarak, kendilerini gerçekten Kürt ve Baba-kürdi sanmışlardı.

Yavuz Sultan Selim devrinden önce yazılmış tarih ve haritalarda; doğu illerimizin yukarı kısımlarına "Orarto" denilmekte iken, Yavuzdan sonra yazılan tarihlerde bu Türk yurduna; Kürdüstan, buradaki Türk halkına da Kürt diye aslı astarı olmıyan bu hayalî adlar takılmıştı. Bu sahte adlar altında inleyen doğu illerimiz bütün Osmanlı padişahları devrince, yabancılığa sürüklenmiş, Türk millî birliğinden uzaklaştırılmış, bu illerdeki Türk halkı felâketten felâkete sürüklenmiştir.

Yavuz Sultan Selim doğu seferinden Anadolya dönerken Baba-kürdilerini takviye etmek için, ve onları Şah İsmaile ve Şiiliğe karşı koyacak bir üstünlüğe çıkarmak için, iç Anadoludan bir çok Türk aşiretlerini kaldırıp doğu illerimize göndermişti. Bu yakın çağ Türk aşiretleri doğu illerinde yerleştikten sonra Baba-kürdilerle kaynaşıp öz Türkçe dillerini ve millî varlıklarını aşiret ve Kürdüstan ünvanına feda edip (Kormanco) lar adını almışlardı.

---

(1) İdrisi - Bitlisî Haltî - lohortu Türklerinin kurt - baba şubesine mensuptur. Bu adam o çağda ilim tahsili için Bağdad'a gitmiş, oradan Şafii ve Nakşi tarikatını alıp doğu illerimize dönerken bu mezhep ve tarikatı bütün "Lohorto" kurt - baba şubesine mensup aşiretlere aşılayıp büyük bir mânevî nüfuz kazanmış, ve dolayısiyle o çağda doğuda esen Alevilik ve Şiiliğe karşı kıskanç bir hasım olarak harekete geçmiş, bu fikir uğrunda padişahla görüşerek kendisine bağlı olan bütün aşiret ağalarını padişaha götürüp hemen onların beyliklerini ve hem de Şiiliğe karşı koymalarını temin etmişti.

KORMANCOLAR

Kormancolar, yukarıda açıkladığım gibi, Çaldıran zaferinden sonra Yavuz Sultan Selim tarafından iç Anadoludan kaldırılıp doğu illerimize gönderilen yakın çağ Türk ve Türkmen aşiretleridir.

Yavuz Selim, İdrisi-Bitlisînin önderliğiyle Halti-Lohorto, Kurt-baba dağlı Türklerine Baba-kürdi ve doğu illerimize de Kürdüstan adını taktıktan sonra, Anadoluya dönmüş, Konya, Karaman, Teke, Ankara, Kayseri bölgelerinde göçebe bir halde dolaşan, Millân, Berazan, Karakeçi, Cibran, Hasenan, Sipkan, Hayderan, Zilan, Celâli aşiretlerini Viranşehir, Varto, Muş, Hınıs, Eleşkirt, Patnos, Ağrı, Erçiş, Van oylumlarına göndermiştir. Bu yakın çağ Türk aşiretleri Baba-kürdi şubesiyle birleşip Şah İsmail'e ve doğu illerindeki Alevî aşiretlere karşı kuvvetli bir cephe kurmuşlardı. Yavuz, bunlardan başka, o çağda Sason, Motki, Çapakçür gibi sarp dağlarda yaşıyan Part Türklerinin Zaza-dümbeli şubesine mensup kabileleri de bu kuvvetlere kattırmıştı.

Anadoludan doğu illerine kaldırılan bu Türk ve Türkmen aşiretler; yarım asır sonra, Kürdüstan adının, ve derebeylik ünvanının verdiği gurur içinde Kürtlük ve aşiret beyliğinin şöhret ve hevesine dalarak, aşiret reisleri kendilerine Arap ve eratına Kürt demiş, ve Baba - kürdi şubesiyle kaynaşıp öz türkçe dillerini bunların Kormanci dilleriyle karıştırıp, bunların dilinden daha sade, ve yarısından fazlası Türkçe olan bir Kormanci dille konuşup kendilerine de "Kormanco" ünvanını takmışlardı.

Kormanco şubesine dahil olan bu yakın çağ Türk aşiretleri de, Baba-kürdilerden Şafiî mezhebini almış, ve bir asır sonra da bunların bir kısmı Nakşi tarikatını Zaza - dümbeli şubesinin şeyhi olan Palolu Şeyh Ali'den, almışlardı. Bu şubeye mensup bütün aşiret ağaları Zaza ve Baba - kürdiler şubelerinde olduğu gibi, kendilerini Halidi Seyyit, Abbasi sülâlesinden sanmış, ve bu suretle aşiret eratından daha yukarı bir mevki elde etmeye çalışmışlardı. Bu aşiretler bütün Osmanlı Devleti çağında birer derebeylik halinde yaşamış, tanzimat devrinde, bunların dizginleri ele alınıp kanuna itaat ettirilmiş, istibdat devrinde iş bütün çığrından çıkmış, Sultan Hamit, tanzimat Türklerine ve ittihatçılara karşı koyabilmek için yalnız "Kormanco" şubesinden 36 hamidiye aşiret alayını kurmuş, bin ikişer yüz atlı mevcutlu olan bu alaylar, ve bu yakın çağ Türk aşiretleri ikinci bir defa Sultan Hamit tarafından Kürtlük fikriyle zehirlenmiş, bu tarihten sonra bunların Türklük hakkındaki duyguları tamamen silinmiş, onlar kendilerine Sultan Hamid'in Kürtleri diye övünmüşlerdi.

Doğu illerinde 36 bağımsız derebeylik halinde kurulan bu Hamidiye alayları Sultan Hamid'in amansız siyaset ve istibdadiyle sarhoş olarak diğer şubelerdeki aşiretlere, ve doğu illerindeki Alevîlere, şehirli ve çiftçi

halka ve hattâ birbirlerine saldırıp, yıllarca aşiret kavgalarında yüzlerce Türkün kanını akıtmışlardı.

Kitâbımın dokuzuncu bölümünde gelecek tarihî olaylar arasında açıkladığım gibi Mil, ve Zil Partilerine ayrılan bu şubedeki aşiretlerin Mil partisi, şeyhleri olan Şehy Saitle 1925 irtica hâdisesini vücude getirmiş ve Zil partisi de Zilan ve Ağrı'da isyân etmişlerdi. Bu şubeye mensup aşiretler, Viran - şehir, Ergani, Suruç, Varto, Bulanık, Hınıs, Karayazi, Tatos, Karhova, Muş, Patnos, Eleşkirt, Ağrı, Eriç, Malazgirt il ve ilçelerinin birçok kesimlerinde oturmaktadırlar.

ZAZALAR

Milâttan yarım asır önce, Bahteriyan ve Belh, havalisinden İran'a akan Part Türkleri, bugün Zaza - dümbeli dediğimiz dağlı Türklerin atalarıdır. Zazaların bir kısmı da "Eti" Türklerinden İran hudutlarına çıkan boylara mensuptur.

Part Türkleri ilk önce İran, Midya, Babil'i almış hattâ ermeni veliahtı ikinci Dikran'ı esir götürmüşlerdi. Bunlar bir müddet sonra yerlerine çekilip giderken, bunlardan birkaç kabile Halti Türkleriyle İran arasındaki bölgede kalmış, ve İran toprağına yerleşmişlerdi. Bu Türkler, bir taraftan kendi ırkdaşları olan Halti - Lohorto dağlı Türklerle işbirliği yapmışken, diğer taraftan İranilerin içtimai hayatına katılmış, Acemlerin dil ve kültür çokluğu karşısında sarsılarak kendi dillerini Acemce ile doldurmuşlardı.

Bugün yüzde altmışı acemce ve arta kalanı türkçe, ve diğer dillerle kurulmuş bir Zazaca ile konuşan ve Zaza, Dümbeli, Yezidi adlariyle adlanan bu eski Türk halkı, tarihin her devrinde çok yiğitçe davranmış, yıllarca Acemlerle savaşmış ve Kadisiye savaşından sonra İran'a giren Arap ordulariyle şiddetli çarpışmalar yaparak İranî serhatlerinden doğu illerimizin, Sason, Motki, Çapakçür, gibi sık meşeli sarp ve yalçın dağlı arazisine sığınarak burada barınmışlardı.

Zaza şubesi, son zamana kadar Arap hars ve dilinden uzak yaşamış ve İslâm dininden pek az şey bilmiş, bu korkunç dağlarda kendi başlarına yaşamışlardı. Yavuz, Çaldıran zaferinden sonra bu şubeye mensup aşiretleri de, Baba - kürdi şubesi ağaları vasıtasiyle elde etmişti. Bu halk bu tarihten sonra civarındaki Baba - kürdi ve Kormanco şubeleriyle temasa gelerek Şafiî mezhebini kabul etmiş, bu sarp dağlardan kopan birçok Zaza kabileler, Ergani, Maden, Siverek, Palo, Mardin, Hazzo, Loce, Genç, Diyarbakır bölgelerine yayılmışlardır. Bütün Zazalar; H. II - inci yüzyılında asi Şeyh Said'in dedesi olan Palolu Şeyh Ali elinden Nakşi tarikatını kabul ederek bu aileye mürit olmuşlardı. Şeyh Ali bunlarla beraber tarikatını Kormanco şubesinin Mil partisine de aşılamıştır.

Arap orduları önünden dağılan Part Türkleri (Zazalar) şubesinden ayrılan Yezidiler; o çağlarda doğu illerinin serhatlarından güney doğuya geçerek, cenupta Sincar dağlarına, Alagöz dağlariyle, Karabağ ve Şengâl ovalarına yayılmış, ve bunlar son zamana kadar Arap ordularına ve İslâmiyete karşı koydukları için bir türlü İslâm dinini kabul etmeyip Yezidi namını almışlardı.

Doğu illerindeki aşiretlerin birçoğuna Zaza ve Dümbeli şubesine, Şafiî ve Nakşiliği aşılıyan Palolu Şeyh Ali, Melekan ve Çan şeyhleri, Zaza oldukları için bu şubenin şeyh ve ağaları bu manevî üstünlüğe kapılarak kendilerini diğer iki şubedeki aşiretlerden daha kutsal bilmiş, bunlar kendilerini "Halidi" ve "Abbasi" diye vasıflandırmış, ve en son bu zehirli fikirler altında birleşip şeyhleri olan Şeyh Sait'le Millî Hükümete karşı isyân edip büyük zarara uğramışlardı.

Gerçekte Türk, ve Türk soyundan olan, ve ancak yukarılarda açıkladığım gibi Osmanlı Padişahları tarafından Kürt diye vasıflandırılan, ve yabancılığa sürüklenen bu üç şubeye mensup dağlı Türk aşiretler; yüzyıllarca kalıp kalıba girmiş ve çeşit zorlamalar altında ezilerek doğunun ıssız dağlarında dillerini ve millî varlıklarını bozduktan sonra milliyetlerini tâyin etmekte büyük güçlük çekmiş, umumî görünüşte Kürt diye anıldıkları halde, onlar her şeyden önce din, şeriat, hilâfet ve Nakşilik akidesinin tesiri altında kalarak en fazla Arap Halidi ve Seyyidi olmağa heveslenmişlerdir.

Biz, şimdi bu gerçekliği daha fazla aydınlatan iki tarihçimizin, bu üç şubedeki dağlı Türkler hakkındaki genel görüşlerini inceliyelim.

Doğu illerimizde araştırmalar yapan bilginlerimizden Kadri Kemal Kop, (Düşünce ve Araştırmalarım) adlı eserinde: Kürtlerin, kurt unvanını taşıyan Part Türklerinden ayrıldıklarını ve bunların ikinci Dikran hükûmeti çağında ermenilerin hâkimiyetleri altında zorlanarak millî duygularını ve öz türkçe dillerini bozduklarını, ve bu halkın ilk önce Gildani, ve ermeni ve Zint dillerinden ve daha sonra Acem ve Arapçadan öz Türkçe dillerini doldurup bu yabancı lisanlardan Zaza ve Kormanco adlı dil halitalarını meydana getirdiklerini, ve zaman, zaman Oğuz boylarına mensup birçok kabilelerin bu dağlı Türklere karışarak bunlardan Zaza ve Kormanci dillerini öğrendiklerini, ve Osmanlı İmparatorluğunda din siyaseti güdüldüğü için bu halkın tarihî menşelerini, ırk ve kültürlerini aramayı hatırlarına bile getirmediklerini, ve tabiatın bu haşin ikliminde bu halkın, huylarına uygun gelen aşiret sistemine ısınıp kaldıklarını, ve bunların Osmanlı padişahlarından gördükleri ayrılık, yüzünden her şeyden önce kendilerini islâm olarak tanıdıklarını, hülâsa ettikten sonra bu eserinin 65 - inci sahifesinde diyor ki:

(— Bir zamanlar Kızılırmak kıyılarından Dersim'in bir dağına, veya Hakkâri'nin bir vadisine göçüp yerleşen bir Türkmen aşireti, Sakarya'dan kalkarak Mardin'in bir çölüne kapağı atan bir Türkmen oymağı, can ve başını daha sağlam koruyabilmek için adını ve dilini de itirmekten çekin-

memiştir. Bunun için buradaki sözümün gerçekliğini kuvvetlendirecek bir iki örnek daha yazayım: Ne ibretle karşılanacak bir gerçektir ki; vaktiyle Konya, Karaman yayalalarından Ağrı dağı eteklerine gelip yerleşen Türkmen Celâli aşireti denilen aşiretin bugünkü çehresi göz önünde duruyor... Osmanlı padişahlarından Yavuz Sultan Selim çağlarında XVI. yüzyılının başlarında Orta Anadolu'nun Ankara taraflarından birçok Türk oymakları kaldırılarak Gaziantep ve Urfa oylumlarına götürülüp yerleştirilmişlerdi. "Türk Yurdu. Sayı: 202. Sahife: 27" Bunlar o çağda doğudan esen Şiîlik ve Kızılbaşlık akınına karşı bir tampon vazifesini görsün diye gönderilmişlerdi.)

Yine bu konu üzerinde birçok Alman ve İngiliz eserlerini inceliyen, ve Van tarihinden parçalar okuyan Emekli Miralaylarımızdan M. Riza, (Benlik ve Dilbirliğimiz) adlı eserinde; hülâsa olarak:

(— Milâttan on üç asır önce "Orarto"da oturan, ve Halti - lohorta, adiyle anılan Goto - Hitit Türklerinin asırlarca Asurilerle savaşarak 17 büyük muharebe kaydettiklerini, ve bunların Ororto'da büyük bir hükûmet kurduklarınınAsur kitabelerinden anlaşıldığını, ve İngiliz eserlerinin verdikleri bilgiye göre: Orarto'da oturan bu kavmin ilk önce Gotto, yani kavgacı adıyla tanınmış olduğunu, ve Gotto adının, Asuriler tarafından Gerdo'ya çevrildiğini ve Gerdo sözünün de döne dolaşa Kürdo şeklinde konuşulduğunu ve tarihçilerin en çoğunun da, kürdo sözünün (Lohorto) dan alındığını, kabul ettiklerini anlatıyor ve diyor ki: — Lohorto Türkleri, Cengiz'in bey anlamında kullandığı kürt sözünü, kendi ağalarına takmışlardır. Ve doktor Sipi çise. Kürt kelimesinin, Lohorto'dan çıktığını kabul etmiştir. Hort, bugünkü türkçede (yiğit) demektir. Bu halk eskiden millî adları olan Lohorto'nun başından (lo) hecesini alarak, kürtçenin bütün ismi haslarında ve edât nidası yerinde kullanmışlardır. Kürtler hâlâ birbirlerine, - lohordo, Lohorto yani ey yiğit diye çağırırlar...)

Sayın M. Riza, bu konuşmasını şöylece bitiriyor:

(— Lo sözü, dağlı Türkün millî teranesi, sevimli ve tatlı hitabesidir. Ve lo kürdo, millî adının kısa bir ifadesi, her söze yapışık irade ve kuvvet nişanesidir. Lo sözü, dağlı Türkün acı, tatlı, sevinç, sevgi gibi bütün duygularını ifade eder. Mâniler, gazeller, destanlar ve şarkılar hep lo, lo ile başlar, lo, lo, ile biter. Bu dağlı Türkler, Lohorto'nun, baş hecesi lo yu alarak millî bir işaret yapmış, kalan kürdiyi, bir addan ziyade, dağlı mânasına bir sıfat olarak bırakmıştır. Bu kürdo sıfatı, zamanla kısaltılarak kürt olmuştur.)

Sayın M. Riza eserinin diğer bölümlerinde: Kürt adının kurt kelimesinden çıktığını ve aynı zamanda lohorto dağlı Türklerinden ayrılan, ve Hatay'dan gelerek Anadolu'da merkezi Boğazköy - Hatuzası, şehrinde Ankuva - Ankara, Kargamiş - Cerablüs'de kuvvetli bir imparatorluk kuran "Eti" Türklerinden birçok aşiret ve boyların o çağda ayrılarak doğu

illerinde Lohorto Türklerine karıştıklarını ve Lohorto Türklerinin, Hitit-Halti, soy adlarını binlerce yıl mukaddes bir ülkü halinde sakladıklarını, ve bunların İslâmiyeti kabul ettikten sonra, kendilerine dinî bir şeref vermek için, Halti adını, Ardap kumandanı Halit - bini Velit, adıyla değiştirip soylarına (Halidî) nesebini yapıştırdıklarını, ve gerçekte ise bu halkın "Haljdî" değil, "Halti" olduklarını, ve hattâ bu halktan bugün Çal, Hoşap, Zernak beyleriyle Bidirhanilerin, Kirvari, Guyan ve Cizre beylerinin ve Hasmanlı ağalarının kendilerini Halidî olarak bildiklerini ve halbuki, bunların Arap kumandanı Halit - bini Velidle hiçbir ilgileri olmadığını ve şimdi Ahlat ile Siir/arasında bulunan (Halti) dağının, bu eski Türk kavminin ataları adını taşıdığını, geniş olarak anlatmaktadır.

Halti ve Halidi adları üzerinde ben de görüşlerimi ve bildiklerimi açıklamak için bu konuyu biraz daha genişletmeyi faydalı buldum. Şöyle ki:

Yavuz Sultan Selim devrinden Şeyh Sait isyânına gelinceye kadar muhitimizde ve bütün doğu illerimizde toplu bir aşiret sistemi altında çeşit derebeylik ve aşiret ağalıklarına ayrılan Babakürdi, Kormanço ve Zaza şubelerinin bütün ağa ve şeyhleri, kendilerini en çok Halidî ve daha sonra Abbasi, Seyyit ve birkaç aşirette Emevî neslinden bilmişlerdi. Bu ağa, bey ve şeyhler kendilerine taktıkları bu nesep adlariyle öğünür ve bu suretle aşiret eratından üstünlüklerini korurlardı.

Sayın M. Riza'nın yukarıda saydığı aşiret ağalarından başka, mürteci şeyh Said'in mensup bulunduğu Palolu şeyh Ali ailesi ve Solhan Zazalarının en büyük şeyhleri olan Melekânli şeyh Abdullah ailesi ve Çapakçür'ün Çan şeyhleri, Hazzo ve Farkın beyleri, Diyarbakırlı Cemil Paşa ailesi, Zazaların bütün ileri gelenleri, Kormanço şubesinin bütün ağaları ve Kormanço şubesinin Zırkan, Hasenan ağaları kendilerini Halidî ve kısmen de Abbasi ve Seyyit diye vasıflandırırlardı. Zazaların Zikîî ve Girnos ağaları Emevilerden, Kormançoların ocak başları olan Millan aşireti de Seyyitlerden olduklarını iddia ederlerdi. Babakürdilerin yalnız Bedirhanileri, Cizre ve Bohtan beyleri, Abbasi ve bu şubeye ait diğer aşiret ağaları tamamen Halidî olduklarını söylemişlerdi.

Bu dağlı Türk kardeşlerimizin, tamamen Arap nesline doğru kaymış olan bu iddialarında, Arap saçı gibi karmakarışık olduğunu söylemek zorundayım. Yukarıda saydığımız bu aşiret ağa ve şeyhleri, söyledikleri gibi, Halidî, Abbasi, Emevi ve Arap iseler, doğu illlerine, ve bu dağlı Türklere takılan Kürt ve Kürdüstan adı nereden çıkıyor?.. Bu durum karşısında doğu illerinden ben kürdüm diyecek tek bir aşiretten nişan kalmamış olur. Esasen tarihin gerçek sahifelerinde; Türk soyundan kopan bu halktan başka Kürt adıyla tanınmış bir millet yoktur. Ve bu millet tip, çehre, ırk, kan, örf, âdet itibariyle hiçbir vakit Arap olamaz.

Görülüyor ki, bu asil kanlı Türk milleti, Türk halkı, olan dağlı aşiretlerimiz, yüzyıllarca çeşit milletlerin idareleri altında ezilerek millî varlık-

larını zayıflattıktan sonra, Osmanlıların idareleri altına geçmiş ve Osmanlı idaresinde her şeyden önce din ve İslâmiyet siyaseti yürüdüğü için, bunlar da kendilerini İslâmiyetin ve Arapların tanınmış simalarına bağlıyarak, kendilerinin Halti olan soy adlarını Hâlidiye çevirmiş, ve diğer aşiret ağa ve beyleri de, bunlardan geri kalmamak için kimisi, Abbasi, kimisi Emevî ve hattâ Seyyit olmağa yeltenerek, güya emsâllerinden geri kalmamışlardır. Bu sahte adlar o çağlarda aşiret, ağa ve şeyhlerinin işlerine yaramış, bunlar aşiret etrafında üstün bir mevki elde ederek dinî bir telkin ve saygı ile halkı kendilerine sımsıkı bağlamışlardır. Zamanımızda yalnız biz Halidîyiz diyen aşiretlerin sayısı doğu illerimizin yarısını dolduracak çokluktadır. Eğer Halid'in bu kadar zürriyeti de Arabistanda varsa, bu adamın ikinci adının Nuh Peygamber olduğuna inanı etmek gerekir.

Bu gerçek örnekler de gösteriyor ki, dağlı Türk kardeşlerimiz vaktiyle pek çok aldanmışlar, ve Osmanlı padişahlarının kurdukları tuzağa düşerek acı bir sui-kasta uğramışlardır. Ve bu zorlama iledir ki, milliyetlerini yabancı ırklara kadar sürüklemişlerdir. Bunlar yüzyıllarca ancak islâmlık ve din için yaşanmış, millî duygulara hiç önem vermemişlerdi. Çünkü, bu halk Emevi ve Abbasiler devrinde yazılıp İslâmların arasında yer alan sahte kitapların tılsımlı ve büyülü yazılarına kanarak gerçekten dine, ve insanlığa bile hayırları dokunmayan, ve saltanatları için peygamberin ailesini ve kendi milletlerini yok eden ve asırlarca yüzbinlerce Türkün kanını akıtıp Türkistan'ı ve İslâmiyeti talân eden zalim ve dinsiz Emevilerle, soyguncu ve müstebit Abbasilerin, ve Peygamberin vefatından sonra onun çocuklarına ve ehli beytine muhalefet eden Halid bini Velid'e kadar neseplerini götürmekle bir şeref kazanacaklarını ummuşlardır.

Bu dağlı Türklerimiz, muhakkak ki Arap olmadıklarını ve Haltilerin de Halidî olmadığını bilmişlerdi. Yine onlar doğu illerinin Kürdüstan ve kendilerinin de Kürt olmadığını bilmişlerdir. Fakat bu iki lâkap ve ünvan, bu aşiretin ağa ve şeyhlerinin işlerine pek çok yaramış, onlara bağımsız beylikler verilmiş, aşiret eratı kendilerine kul gibi el pençe divân durmuş, onlar bu şahsi şöhret ve menfaat mukabilinde bu yabancı duyguları seve, seve kabul etmişlerdir.

Bugün ortada güneş gibi gizlenmiyecek bir hakikat vardır. Bu gerçek görüş: Dağlı Türk kardeşlerimizin hiçbir aşiret veyahut ailesinin ne Halidî, ne Abbasî ve nede Emevî değil, Türk oğlu Türk olduklarıdır. Koskoca cihanı titreten Gök Hakan Türkün şanlı adı dururken, Türk halkının yabancı milletlerin büyüklerinin adlarından şeref ve paye beklemeleri bütün dünya huzurunda gülünç olur sanırım.

KÜRTÇE VE ZAZACA

Bugün Babakürdilerle Kormanço şubeleri adını alan dağlı Türkleri-

mizin konuştukları dile (kürtçe) Kormanci ve Zazaların konuştukları dile zazaca denilmektedir. Kormanci dili ilk önce - Kurt baba - Babakürdiler arasında konuşulmuş, Yavuz Sultan Selim tarafından doğuya kaldırılan Türk aşiretleri yani Kormanço şubesi bu dili Babakürdilerden öğrenmiş - lerdir.

Kormançi - kürtçe, dili aslında tarihte var olan ve herhangi bir mil - lete mahsus olan tarihî bir dil değildir. Yukarı bölümlerde anlattığımız gibi bu dil aslında türkçeden ve sonrası birçok milletlerin dillerinden toplanmış özel bir lisandır. Dağlı Türklerimizin ecdadları olan Halti - Lohorto Türklerinin Asuriler çağında Türk dili ile konuştuklarını yirminci asrın bilginleri ispat etmişlerdir.

Halti - Lohordolar; milâttan bir asır önce ermenilerin idareleri altında sıkışmış, ermeni dilinden bazı kelimeler almış ve ermenilerin çökmesinden sonra İranilerin idaresinde ve komşuluğunda kalarak, konuşması kolay olan Acem diline özenerek ve hattâ zorlanarak bu dili öz türkçelerine pek fazla karıştırmışlardır. Bu şekilde kurulan kormançi dili, Osmanlılar çağında Babakürdilerin özel lisanları kabul edilmiştir.

Acemler, Halti - Lohordo Türklerini İranileştirmeye çalıştıkları sırada Part Türklerinden olan Zaza - dümbeli aşiretleri de İran toprağına gelip yerleşmişlerdi. Bu halk hem Acem, hem de Babakürdlerle kaynaşıp her iki dilden ve en çok farisîden aldıkları sayısız kelimelerle öz Türkçe dillerini doldurmuş ve bu suretle Zaza dilini vücude getirmişlerdi.

Zazalar; Arapların istilâsından ötürü İran'ı terk edip doğunun sarp dağlarına gelip yerleştikten sonra, Türk kültüründen ve hattâ bütün medeniyetten uzak kalan bu ıssız yerlerde kendi keyiflerine göre kelimelere ayrı mânalar vererek, ve sert lehçeler icat ederek çoğu farisîce olan Zaza dilini karmakarışık bir hale sokmuş ve her mıntaka halkı bu dili başka şekillerde konuşmaya başlamışlardır.

Zazalar Orartodan ayrılıp doğu illerimizin Motki, Çapakçür havalisinin sarp dağlarına gelip yerleşirken, Babakürdiler; Van ve Musul havalisinde Araplarla kaynaşıp İslâm dini ve Arap dilinden aldığı yeni kelime - leri Kormanci diline dizmiş, bu dili; yukarıda yazdığımız şekilde Anadolu'dan gelen Türk aşiretlerine, yani Kormanço şubesine aşılamışlardır. Bu şubeye mensup aşiretler yakın çağda Anadolu'dan geldikleri için öz Türkçe dillerinin bir kısmını koruyabilmiş, ve bu suretle Babakürdilerden daha açık bir Kormanci ile konuşmuşlardı. Kormanço şubesine mensup aşiretlerin bugün konuştukları Kormanci dilinin yüzde altmışı eski Asya ve İç Anadolu Türkçesidir. Bu dilin yüzde kırkı Acem ve Arapçadır.

Babakürdilerin konuştukları Kormanci dilinin yüzde kırkı, eski Asya Türkçesi, yüzde otuzu Farisîce ve yüzde otuzu da Arapçadır. Yurdumuzun Van ili güney bölgesinde Hakkâri, Şernak, Hizan kısmen Bitlis ve Muş, Cizre, Garzan, Beşiri, Midyat, Şemdinan, Van'ın hudut boyunda olan aşi-

retler tamamen bu dille konuşurlar, yukarıda adlarını yazdığımız bu aşiretlere Babakürdiler denir. Bu şubenin Irak ve Suriye hududunda olan aşiretleri, ya tamamen Arapça veyahut yarısından fazlası Arapça olan Kormanci dili ile konuşurlar.

Van ilinin Muradiye, Patnos, Seray ilçelerinde Ağrı - Karaköse, Eleşkirt, Erciş, Malazgirt havalisinde Bulanık, Hınıs, Karlıova, Karayazı, Viranşehir, Urfa, Suruç bölgelerinde oturan vè Yavuz Sultan Selim tarafından buralara kaldırılan Türkmen aşiretlerinden olup yukarda yazdığımız gibi sonradan Kormançe adını alan aşiretlerde, yüzde altmışı Türkçe olan Kormançi dili ile konuşurlar. Bu şubenin de Suriye'ye yakın aşiretleri dillerini Arapçadan doldurmuşlardır.

Zazacaya gelince: Bu dilin yüzde ellisi Acemce, yüzde kırkı, eski Türkçe, yüzde onu Arapçadır. Zazacada olan Acemce kelimelerin çoğu Türk heceleriyle karışıktır. Sason, Motki kısmen Muş ve Bitlis dağlarında oturan aşiretler ile Lice, Farkın, Hazzo, Diyarbakır havalisinin sarp dağlarında, Genç, Solhan, Çapakçür, Palo il ve ilçelerinin bütün köylerinde oturan Zazalar ve Ergani, Maden, Elâzığ, Mardin havalisinin birçok köyleri Zazaca konuşurlar.

Biz, Kormanci ve Zaza dillerinin şimdiki durumunu yoklarken, bunlardaki eski Türkçe kelimelerin şiveye göre pek çok değiştirildiğini, ve bu dillerin kökünden Türkçe olduklarını ve bazan bir kelimenin ilk hecesinin Türkçe ve son hecesinin Acemce veya Arapça olduğunu görüyoruz. Meselâ: eski Türkçede yiğit, Kormancida âğit, Zazacada igit, ve Türkçede köpek, Kormancide kûcik, Zazacada kûtik, - eski Türkçede od, Kormancide agir, Zazacada odır, Türkçede eski bir hastalığın adı olan kuru - dert, Kormancide kurreder - kurredert, Zazacada kurredert - karnakısı, Türkçede bir illet anlamına gelen yanıkara, Kormancide anıkara, Zazacada ankara, gibi.

Türkçe kelimelere bağlanan Arabî ve Farisî hecelere gelince; Zazaca ve Kormancide sık sık konuşulan kuru - iftira, deştü - gedik, ardu - asman, gülü - çimen, espi - boz, sorgu - sual, tanazu - şepal, levendü - firar, gibi.

Daha başka meselâ: Türkçede ay, Kormancide hiv - meh, Zazacada, ayma, asma, aşme, şeklinde konuşulur. Görülüyor ki aslında türkçe olan bu kelimelerin hepsi de gelişigüzel bir konuşma şekliyle değiştirilmiştir. Yalnız eski Türkçede sonu R. T. P. K. gibi sert ve NA gibi yükseğe kaldırılmış harflerle biten kelimeler, hem Kormanci ve hem de Zazacada bir türlü değişmemiştir. Çor, kor, şor, tor, bor, çir, çeper, çığır, ayğır, zencir, çadır, bakır, nahır, ahır, gibi... sepet, şerbet, merek, tezek, kepek, petek, kelek, gerek, ördek, emek, inan, derman, duman, yaman, tufan, aslan, ceylan, can, zozan, gibi...

Kormanci ve Zaza dillerinde gösterdiğimiz bu Türkçe kelimelere benzer yüzlerce örnek gösterebiliriz. Bunlardan başka bu dillerde ev ve aile

eşyası çift koşumu hayvanları ehlileştirme için kullanılan malzeme, kuşlar ve yabani hayvanların ve eski hastalık ve ilâçların, otların, yüzde doksan adları Türkçedir. Bu dillerde, en fazla zerdüşt dinini kutsal türelerinden olan Farisîce kelimelerle, ve daha sonradan Arapçadan alınan dinî tâbirler vardır. Fakat bu dağlı Türkler bu kelimeleri de yine kendi şivelerine göre değiştirip konuşmuşlardır. Meselâ; Farisîce, asuman, Kormançoda, azman, Zazacada asmın, ve Arapçada ard - arz, Kormancoda erd. Zazacada hard. Arapçada ciran (komşu) Kormancoda cinar, Zazacada cirani, Farisîce hüdâ, Kormancide hudı, Zazacada homa - hakko, gibi.

Kürt dili bahsinde: M. Riza, Benlik ve Dil Birliğimiz adlı eserinde: Kürt diye anılan bu dağlı Türklerin Zaza ve Kormanca diye ikiye ayrıldıklarını ve bu her iki dilde, ayrı ve çeşitli lehçelerin mevcut bulunduğunu, ve Kürtçenin başlı başına bir dil olmayıp, çeşitli dillerden yığılan bir dil yığını olduğunu, Rus ve Alman dillerince bastırılan lûgat kitabında yazılı olan 873 sözden 3080 kelimesinin eski Türk ve Türkmence ve geri kalanın Rabî ve Farisî dillerinden alındığını, ve bu dağlı Türklerin dillerinin çok değişmesi dolayısiyle, bu eski Asya Türkçesini bugün çok geç ve yanlış olarak konuştuklarını ve iklimin sertliği dolayısiyle bu halkın daima kelimeleri boğazlarından sert ve karışık çıkardıklarını, ve misâl olarak Kürtçenin "Kunt" dedikleri köy, adının aslının Kent olduğunu, ve doktor Firiç ile Profesör Veberin, "Kürt dili bir dil hamuru değil, bir söz yığınıdır." dediklerini ve Kürt dilinin hiçbir tarihi veya herhangi bir milletin bellibaşlı varlığını gösteren bir dil olmadığını ve bu dilin ancak bazı aşiret kavgaları öven destanlardan ibaret kaldığını, ve aslında Türkçe olan bu dilin, Acem komşuluğunda Fars dili ile dolduğunu ve hükûmetin zoriyle yüz benzetişlerini ve dillerini fazlaca değiştirmek ve kendilerine Kürt demek zorunda kaldıklarını, ve sonradan bu dilin Lohordo Türkleri (Kürtler) vasıtasiyle doğu ve orta Anadolu'daki yakın çağ Türk ve Türkmenleri (Kormançolar) arasında yayıldığını ve bugün bu Türklerden İran hududunda olanların fazlası Farisîce ve Arap hududunda bulunanların Arapça konuştuklarını, uzun uzadıya anlatıyor.

Bugün yakından konuşup incelediğimiz Kormanci ve Zaza dilleri, yukarıda açıkladığımız gibi, o kadar karışık ve anlaşılmaz bir hale gelmiştir ki, onu herhangi bir milletin dili olarak vasıflandırmakta büyük bir yanlışlık vardır. Bu dili konuşan Babakürdi ve Kormanco ve Zaza şubelerine mensup aşiretlerin her biri ayrı ayrı şivelerle konuşur, bunlardan pek çokları birbirlerinin konuşmalarını anlamakta büyük bir zorluk çekiyorlar. Her aşiret ve bölge bu dilleri çeşit çeşit şekillere sokmuşlar, bu karışık şekiller hiçbir surette tesbit edilemez. Her boy ve oymak kendi keyfine göre konuşmuştur. Bazan bir aşiret ağasının kendine has olarak çıkardığı edâlar ve gelişigüzel süslü kelimeler, aşiretin içinde halk dili makamına

girmiş, bir hocanın konuştuğu yarım Arabî ibareli bir üslûp, derhal halk tarafından ezberlenmiş bu dillere karışmıştır.

Hattâ Cumhuriyet devrinde büyüklerimizin dile verdikleri önemin tesirleri, hemen bu dillerde kendini göstermiştir. Şimdi doğu illerimizin çoğu ve aydın aileler; aile ocaklarında öz Türkçe konuşmakta ve büyük Dil Kurultayının onardığı birçok Türkçe kelimeler Kormanço ve Zaza dillerine karışmış bulunmaktadır.

Hiçbir millet, bu dağlı Türk kardeşlerimiz kadar millî birliğin ana duygularından ayrılmak akibetine bu kadar uğramamıştır. Araplar; Arabîce, Acemler; Farisîce ve her millet kendi dilince konuşmakta iken, nasıl olur da, dünyanın en asil ve ulusoylu bir milleti olan Türk, yabancı dillerle konuşmaya tenezzül etmiştir. Bu acı ve ibret verici kusur, bugün düzelmelidir. Buna millî bir gayret ve aşk ister. Bizi artık millî vicdan ve sağduyudan ayıracak hiçbir engel yoktur. Bütün dünyada herkes milliyetçidir. Biz bugün herkesten daha çok milliyetçi ve halkçıyız. Bu millî gayret ortada varken en iyisi, bu dağlı Türk kardeşlerimiz kendilerinin ulusoylarına yakışmıyan ve bugün hiçbir kıymet ve mâna ifade etmiyen bu söz yığını dilleri söküp atmalıdırlar. Ben bunu bir ırkdaş ve yurttaş sıfatiyle, doğunun bütün genç ve asil Türk neslinden rica ederim.

BÖLÜM: II.

Doğu İllerindeki Aleviler, Kızılbaşlar, Bektaşiler

Bütün tarih ve bilginlerimizin bildirdikleri gibi, bugün doğu illerimizin birçok kesimlerinde oturan, Kormanço ve Zaza dilleriyle konuşan, Alevî, Kızılbaş ve Bektaşi diye adlanan halk, tamamen Türktür. Bunlar Oğuz boylarından Selçuk ve Harzem Türklerinden ayrılan Türk ve Türkmen kabilelerdir. Bu kabileler, milâdın 9 - 10 ve 11 inci yüzyıllarında Türkistan, Horasan, Nişabur ve Harzem ovasından ve kısmen de daha sonra İç Anadolu'dan doğu illerimize gelip yerleşmişlerdir.

Bu bahis üzerinde önemli bilgiler veren Kadri Kemal Kop, (Doğu ve Güney Doğu İllerimiz) ve (Doğuda Araştırmalarım) adlı eserlerinde hülâsa olarak; Milâdın dokuzuncu yüzyılında Türkistan'dan hicrete başlayan birçok Türk ve Türkmen kabilelerin Anadolu'ya geçtiklerini, ve bunlardan bir asır sonra gelen Kayıhanilerle birlikte yine birçok Türk oymaklarının Fırat ve Dicle vadilerine göçüp yerleştiklerini ve Alparslan'ın Malazgirt zaferinden sonra, yine Türkistan'dan pek çok Türk boylarının, Selçuk ve Harzem kabilelerin doğunun çeşit oylumlarına, Dersim ve Erzincan havalisine gelip yurtlandıklarını ve milâdın on üçüncü yüzyılında Oğuz neslinden olan Ak ve Karakoyunluların Ahlât ve Malazgirt'te kuvvetli bir hükümet kurduklarını, ve on üçüncü yüzyılın başında Moğolların önünden kaçıp doğunun Erzincan, Dersim, Akçadağ, Maraş gibi sarp bölgelerine sığınan aşiretlere, Moğollar, İlhaniler ve Osmanlılar tarafından sayısız zulümler yapıldığını bu kabilelerin Kızılbaş adı altında millî birlikten uzaklaştırıldıklarını, ve doğunun ıssız dağlarına kaçırılan bu Türklerin en çok Osmanlılardan gördükleri sürekli kötülükler yüzünden kendilerini yabancı sanıp millî duyuşlarını ve dillerini itirmekten hiçbir acı ve endişe duymadıklarını Sünnîlikle, Şiîliğin karşı karşıya birer siyasî fırka halinde yürüdüğü o çağda, Osmanlı İmparatorluğunun parçalanacağından korkan padişah Yavuz Selim'in, Doğu Anadolu'daki Kızılbaşlığı yoketmek kastiyle harekete geçerek İç ve Doğu Anadolu'daki Alevîlerden kırk bin kişinin kanını akıttığını ve 92 - 1504 tarihinde Çaldıran ovasında Yavuz, Şah İsmail'i yenip dönerken, Fırat'tan Umraniye'ye kadar ele geçirdiği oylumlarda oturan Bektaşi ve Kızılbaş Türklere çatıp bunları doğunun sarp dağlarına kaçırdığını, bu suretle dağlara kaçıp sığınan bu Türk ve Türkmen boyların,

Selçukîlerden önce doğu illerimize gelip medeniyet kuran Türklerden olduğunu, ve bu Türklerin sonradan bu ıssız ve sarp dağlarda benliklerini kaybettiklerini, yazıyor.

Besim Atalay, (Bektaşilik ve Edebiyat) adlı eserinde: Doğu yaylasında bulunan Alevî ve Bektaşilerle Anadolu'nun çeşit yerlerine yayılan Bektaşi Türkler hep bir soydandır. Yalnız İç Anadolu'daki Bektaşiler, komşuları olan Sünnî Türklerin varlığından faydalanarak Türkçe dillerini sağlamışlardır. Doğunun sarp dağlarına sığınıp Osmanlılardan sayısız kötülük gören Alevîler, İran dilinin tesiri altında kalarak dillerini karmakarışık bir hale getirmişlerdir. Bütün Alevî, Bektaşi ve Kızılbaş Türklerin kabul ettikleri Bektaşilik ananesi içinde henüz Türklerin eski dinleri olan Şamanîliğin akidesi yaşamaktadır. Bektaşi tarikatı Türklerin öz malıdır, Bektaşiliğin mevcut olmadığı çağlarda bile Anadolu'da bugünkü Bektaşi edebiyatına benzer bir edebiyat vardı. Şeklinde uzun uzadıya yazılar yazmış ve bu gerçekliği açıklamıştır.

Emekli Miralay, M. Riza'nın (Benlik ve Dilbirliğimiz) adlı eserinden hülâsa ettiğim yazılarında aşağı yukarı şöyle denilmektedir:

—(Tatarlar Asya'dan garba doğru akışlarında ilk önce Harzem Türkleriyle karşılaşıp pek kanlı bir surette çarpışmışlar. En son Tatar önünden kaçan bu Türk aşiretleri canlarını kurtarmak için doğu illerimizin sarp dağlarına sığınıp buralarda kendilerini müdafaa etmişlerdir. Ve hattâ bu Türk aşiretler öç almak için zaman, zaman bu dağlardan inip Tatar ordularının yollarını kesmiş ve çarpışmışlardır. Bu tarihten bir asır sonra başlayan Timürlenk akınının bütün şiddetiyle yine doğu yaylasında oturan bu Türk ve Türkmen Alevîler uğraşmışlardır. Ve bugün pek yanlış olarak Kürdüstan denilen şarkî Anadolu'nun o günkü sahipleri bu Türk ve Türkmenlerdir. Ve bu kabilelerden bir kısmı, Timur'dan kaçarak doğunun sarp dağlarına sığınmışlardır, doğu illerinin ovalarında kalan ikinci kısım Türk ve Türkmen kabileler, üçüncü defa Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmet'in, Akkoyunlu padişahı Uzun Hasan'la Bayburt - Otluk belinde yaptığı savaşta, bunlardan birkaç aşiret İran'a doğru kaçmış, diğerleri doğunun sarp dağlarına sığınmışlardır. Ve Uzun Hasan'dan sonra İran tahtına geçen Şah İsmail, Osmanlı padişahlarının Türkmenleri yoketmek siyasetinden faydalanarak, doğu ve hattâ iç Anadolu'daki Bektaşilerin sevgilerini kazanmıştır. Bu durumdan endişelenen Yavuz Selim Sünnîliği ele alıp bu Bektaşi Türkleri yabancı ve İranî saymış ve bunları yoketmeğe kalkışıp kırk bin Türkün kanını akıtmıştır. İç Anadolu, Sivas havalisinde ve Erzincan'da bu salgından kurtulan birçok Türkmen aşiretler, Yavuz Sultan Selime karşı koymak için doğunun Dersim gibi sarp dağlarına sığınmışlardır. Bu halk Yavuz'dan gördüğü kötülük karşısında yüz, dil ve ülkülerini değiştirip, aldıkları Zaza dilini kendi Türkçelerine karıştırmış ve dillerini karmakarışık bir hale getirmişlerdir. Ve bugün Kızılbaş adı

alan bu halk, Hinis, Varto, Kigi, Dersimi geçtikten sonra, Fıratın sağ tarafında Tercan, Bayburt arasındaki dağlardan, Çardaklı Boğaziyle, Refahiye, Kuruçay ve Koçgiri'den Hafik ve Toros kıyılarına ve Eğin'in şimalinden, Fıratın sağına geçerek Arapkir, Divriği, Kangal dağlarından Malatya'nın garbinden Akçadağ, Elbistan ve Gürün dağlarından yine Binboğa dağlarına uzanan oylumlarda ve Kayseri'nin şarkında Kızılırmak sağ kıyısından Akdağmadeni, Yozgat, Kırşehir civarından Haymana'ya kadar sarkan çeşit bölgelerde oturmaktadırlar. Bu halkın çoğu Zazaca ve azı Kormanci dili konuşmaktadırlar.

Kadri Kemal Kop, Besim Atalay, ve M. Riza'nın yukarıda hülâsa ettiğimiz görüşleriyle beraber diğer tarihçi ve bilginlerimizin belirttiklerine bakılırsa, doğu illerimizdeki bu Alevî aşiretler, üçyüz yıl öncesine kadar tamamen Türkçe konuşmuş Türkmenlerdir. Bunlar ancak son çağlarda Osmanlı padişahlarından gördükleri kötülük karşısında her şeyden önce Alevîliğe fazla bağlanmış kendilerini ne Türk, ne Kürt, veyahut herhangi bir millet değil, yalnız Alevî bilmişlerdir. Bunlar son zamanda Yavuz Selim'den sonra Kormanço ve Zaza şubelerinden bu dilleri öğrenmiş oldukları halde, Türkçelerini yine bu dillere hâkim tutmuş, kabile, köy, yer, kişi adlarını ve tarikattaki öz Türkçe türe ve deyişlerini değiştirmeden toplu bir idare değil, birer ayrı aşiret birliği altında yaşamışlardır.

Bu bağımsız Türk aşiretlerini bir ülkü içinde kaynaştıran Alevîlik-Bektaşiliğe gelince: Aşağı bölümlerde hakkında daha geniş bilgi vereceğimi ümit ettiğim bu tarikat, milâdın 11 inci yüzyılında aslından Şiâ ve Caferî mezhebi kanalından Türkistan'a sızan Alevîliğin, tasavvuf ve vahdeti vücut esasından doğmuş, Türk bilginleri buna atalarının eski dinleri olan Şamanilikten bazı kaideler karıştırarak, Horasan, Nişabur ve Türkistan'daki aşiretler arasında yaymışlardır. Hak yolunda fâni olmak anlamına gelen bu tarikat; ilk önce Seyyitlerin Abbasîler tarafından sıkıştırılarak Türklere iltica etmeleriyle ve büyük serdar Horasanlı Ebülmüslimin, Abbasî halifesi Ebücaferi - Mansur'un sarayında babalığılıkla şahadetinden sonra, Arapların hem Türkleri, ve hem de Seyyitleri yoketmek siyasetini gütmeleriyle başlamıştır.

Bu tarikatı Türkistan - Horasan'a Nişabur ve havalisine yayanlar; Şeyh Lokmani Horasanî, Ebülüasımi - Gürgâni, Muhammedi - tusi, Şeyh Abdülfarmidi, Şeyh Bayezidi - Bestami, Ebülhasani - Harkani'dir. Bu tasavvuf akidesinin ikinci, üçüncü, dördüncü şubeleri Erdebil, Geylan ve Belh tekkeleridir.

Bu akide ve tarikat Türkistan ve İran havalisine tamamen yerleştiktikten sonra büyük Türk bilgini Haca Ahmedi Yesevî onu daha fazla genişletmiş, esaslı bir tarikat halinde, o gün Arapların, Abbasilerin, Emevilerin bir yoketme âleti gibi ellerinde kullandıkları şeriatın fetvalarına karşı, millî bir siper gibi kullanmışlardır. Bu tarikat birçok kısımlarda

şeriata mugayir, millî bir vicdan, ilâhî bir duyuş, ve Türk kültürünü, yabancı dillerin tesirinden kurtarmak için, millî bir ülkü şeklinde tanzim edilmiştir. Haca Ahmet bu tarikat ve ülküyü kendisinin damadı ve sırdaşı olan Haci Bektaşi Veliye teslim etmişti.

Daha Haci Bektaş doğmamışken yukarıda adlarını sıraladığımız Türk tekiye ve bilginlerinin elinden bu tarikatı kabul eden birçok Harzem ve Selçuk kabileleri Milâdın 12-nci yüzyılı başında Horasan'dan doğu illerimize göçmüşlerdi. Aşağıda gelecek bölümlerde, doğu illerimizin tarihî olayları arasında göstereceğim bilgelerden anlaşılacağı gibi, Horasan'dan doğu yaylamıza göçen bu aşiretler, birer tarikat halifesiyle gelmiş ve bu halifelerin mürşitlik veya rehberliği 628 - 1212 tarihinde Selçuk Sultanı Alâettini - Keykubat tarafından tastik edilmiştir. Alâettin'in bunlara verdiği tarihî şecerelerde; birçok Türk aşiretlerini bu babalara çırak hakkını vermeye mecbur tutmuş, bu kabileleri, mürşit ve rehberlerin manevî nüfuzlarına teslim etmiştir. Aradan bir asır geçtikten sonra, Mevlâna Celâlettini - Rumî'nin babası olan Muhammed Bahaüddin Belh şehrinden ve Havi Bektaşi Velide birkaç yıl sonra birçok Türk halife ve aşiretleriyle birlikte Nişabur'dan harekete geçerek tarikatlarını doğu illerindeki Türk boyları arasında yayarak İç Anadolu'ya geçmişlerdir.

Daha önce tasavvuf ve vahdeti vücut felsefesini Horasan ve havalisinde kabul edip tarikat pirleriyle doğu illerimize gelen ve Alâettini-Keykubat tarafından bu tarikatın mürşitlerine bağlanan Türk aşiretleri; ikinci defa bu tarikatı - Bektaşilik - ünvanı altında Haci Bektaşi Veli'den kabul ettikten sonra, o çağda doğu illerine akan Moğolların akınlarına uğrayarak Dersim, Akçadağ ve Maraş havalisinin dağ eteklerine doğru kaçmışlardı. Bir müddet sonra başlayan Timur'un istilâsı, dağ eteklerine sığınmış bu aşiretlere birkaç aşiret daha katmış ve en son Yavuz'la Şah İsmail arasında savaş başlarken, Yavuz İç Anadolu'daki Bektaşileri kırmış, Sivas, Kemah, Erzincan ve hattâ Dersim civarında bu dağlı Bektaşi Türklere saldırmıştı. Bu aşiretler Yavuz'la çarpışarak ve kanlı savaşlar yaparak eteklerden; Dersim, Akçadağ, Gürün ve Maraş dağlarına kaçıp kuytu meşelere ve sarp kayalara sığınmışlardı.

Bu tarihten sonra Yavuz'un Mısır'dan Hilâfeti alması ve kendisine bir Türk hakanı değil, bir İslâm Halifesi ve padişahı sıfatı takınması, devlet idaresinde din ve şeriatin yürürlüğe girmesi, hükûmetin resmî dilinde Arapça ve Acemcenin yerleşmesi, Osmanlı İmparatorluğunun Türklük duygusunu tamamen yıkmış ve yoketmişti. Artık devlet tabasına Sünnî Türkler, ve doğunun sarp dağlarına kaçıp sığınan Alevîlere Kızılbaş, Rafizî, Zındık ve Kürt diye çeşit adlar takılmıştı. Bu zümrenin malı ve canı, devlet ve tabası gözönünde helâl görülmüş, birçok Osmanlı padişahı, böylece tanıdıkları ve Türkten ayrı bir yığın sandıkları bu Alevî - Bektaşi Türkler üzerine ağır ordular sevk ederek aradan kanlı boğuşma-

lar olmuştu. Bu yeni kanlar döküldükçe dağlardaki bu Türk aşiretleri yüreğinde içli kin ve düşmanlıklar kökleşmiş, bunların Türklüğe doğru millî duyguları tamamen silinmişti.

Bu dağlı ve Alevî Türkler Yavuz Sultan Selim devrine kadar tamamen Türkçe konuşur ve Türk olduklarını bilirlerdi. Yavuz'un Sivas, Erzincan ve Kemah kalesinde ve Dersim eteklerinde bu halkı kırmaya başlayıp katli - âmlar yapması, bu aşiretleri Türklükten ürkütmüş, bunlar artık kendilerini Türk değil, Alevî olarak kabul ederek millî birliğe karşı nefret duymuş, ve o çağda Palo, Çapakçür bölgelerinde oturan ve Yavuz Selim'den iyilikler görmüş olan eski Part Türklerinin Zaza, Dümbeli şubesi halkıyla temasa gelmiş ve bunların Zaza dilini, öz Türkçeleriyle karıştırıp yüzde yetmişi Türkçe olan bir Zazaca ile konuşmağa başlamışlardı.

Bu Alevî aşiretler, Alevîliğin kendileri için doğurduğu bu felâketten bıkmayarak, devlet ve Sünnîlikten gördükleri yoketme siyaseti karşısında, onlara Osman ve Yezit, diye hitap etmiş, kendilerini de ne Türk, ne Kürt, ne İslâm, yalnız Alevî, Bektaşi ve Hüseynî olarak bilmişlerdir.

Sultan Hamit devrine kadar Kürtlük bu aşiretlerin hatır ve hayalinden geçmemiş, ancak Sultan Hamit, doğudaki Kormanço şubesine Hamidiye alayları kaymakamlık ve paşalık rütbelerini dağıtırken, Alevîler de bu payelere imrenerek Erzincan'a yakın olan bir takım aşiretler, biz de kürdüz demişlerdir. Bunlardan Koçgirili Mustafa Paşa ile Çarekli Haydar beye birer rütbe verilmekle iktifa edilmişti.

Yukarıda açıkladığım gibi Türk kültüründen ve millî duyuştan uzaklaştırılan Alevîler: Zazaca ve Kormanço dillerini öğrenmek zorunda kaldıkları halde, yine de Türkün inan ve ekidesini, ve Türk dilini kutsal bilmiş ve Bektaşî tarikatında mevcut olan Türkçe gülbank ve türeleri deyiş, nefes ve aynicem'deki edep, erkân usullerini ve millî türelerde, Şamanilikten kalan birçok eski Türk âdetlerini ve aşiretlerinin soy, boy, kadın, erkek, köy ve yurt adlarını yabancı kelimelerden saklamışlardır. Bu halk konuştukları Zazacanın yüzde yetmişini Türkçe ile doldurmuş ve tarikat âyinindeki Türkçe deyiş ve merasimi Kur'anın âyetleri kadar mukaddes saymış, hattâ bunlar, Muhammetle Alinin aralarındaki gizli konuşmalarda Türkçe konuştuklarına itikat etmişlerdi.

Akçadağ, Maraş, Zara, Gürün ve Sivas'ın diğer çevrelerinde oturan Aleviler komşuları Kormanço şubesiyle temasa gelerek Kormanço dilini öğrenmişlerdir. Bunların konuştukları dilin yüzde sekseni Türkçe ile doludur. Bu halk, aynı zamanda kendi aralarında hem Türkçe ve hem Kormanço dilleriyle söyleşir, çocuklarına her iki dili de ana lisanı gibi öğretirler. Bu aşiretlerin aydınları ocakları başında ve toplantılarda tamamen Türkçe konuşurlar.

Dördüncü Sultan Murat doğu illerimizdeki Alevi aşiretler hakkında millî bir duygu beslemiş, onları okşamıştır. Bu padişah 1044 - 1628 tari-

hinde Dersim'deki Türk aşiret ağalarının bir kısmını Erzincan'da huzuruna kabul ederek, bunların doğu yaylasının geniş ovalarına çıkmasını teklif etmiştir. Bu tarihten sonra Dersim'den ayrılan yirmi kadar Türkmen aşireti, Hınıs, Varto, Tercan, Kiği, Bayburt, Erzincan, Erzurum, Sivas'ın ova ve dağ eteklerine yayılmışlardır (1).

Bu aşiretler, bu suretle doğu illerimizin birçok geniş yaylalarına yayıldıktan sonra yine Osmanlı padişahlarının ve en çok Sultan Hamid'in birçok zulümlerine uğramışlardı. Sultan Hamit, dağlı Türklerin Kormançe şubesinden 36 süvari Hamidiye alayı teşkil etmiş, bu alayları Alevî aşiretlere saldırmıştır. Sultan Hamit'ten aldıkları paye, rütbe, silâh ve salâhiyetle deliren Hamidiye alayları, Kızılbaş Türklerin mal ve canına kastedip bunların köylerine saldırmış yıllarca ardı arkası gelmeyen akınlar olmuş, sellercesine kanlar akmıştır. Sultan Hamid'in içi bu kadarla serinlememiş, bir kerre de bütün Hamidiye alaylarını Dersim üzerine tahrik etmiştir.

Doğu illerimizdeki bu Alevîler hariçten bu çeşit zorlamalar altında sıkışırken, iç yaşayışlarında da, birçok güçlükler altında ezilmiş Türklükten gelen saf akide ve inanlarını bozarak millî birlikten uzaklaşmışlardı. Şöyle ki, yukarılarda açıkladığım gibi bunların kendilerini yalnız Alevî bilmeleri, ve Alevî - Bektaşi akidesine göre Hazreti Peygamber ve İmam Ali evlâtlarına karşı sonsuz bir sevgi ve saygı göstermeleri, rastgele ben Seyyidim diyen bazı Alevî babalarının işlerine yaramış, bunlar aslen Türk oldukları halde neseblerini Peygambere kadar uzatıp halk üzerinde büyük bir nüfuz kazanmışlar ve asırlarca halkı birtakım vergilere bağladıkları gibi, Bektaşilik ve Türk innanış ve akidesinin aslından olmayan birçok hürâfat ve batıl türeleri Alevîlik âyinine sokarak, onların maddeten, mânen zarar görmelerine ve Türk milletinden tamamen küskün kalmalarına yardım etmişlerdir.

Bu suretle babaların, ve toplu yaşamak için de aşiret ağalarının nüfuzları altında sıkışan Alevîler, doğu illerimizin çeşitli bölgelerinde ve en çok Dersim dağlarında derebeylik idaresi altında yaşamış, her aşiret ağası kabilesine istediği gibi hüküm ve buyruğunu yürütmüş, ve onların sırtından geçinmiş ve öz menfaati uğrunda diğer bir aşiret ağasiyle uyuşamamış, nihayet türlü aşiretler arasında başlayan iç savaşları yıllarca sürmüş, bu yüzden yüzlerce Türkün kanı akmıştır.

Aşiret ağaları ve babalar müşterek menfaatlarını korumak için daima birlik olmuşlar, genel durumda aşiret eratını, halkı, hükûmetten, Türklükten ürküterek onları şekâvet ve soygunculuğa sevk ederek en son millî hükûmete karşı ayaklanmaya ve felâketlerine sebep olmuşlardır.

Bu satıra gelinceye kadar yazdığım yazılarda: Doğu illerimizde oturan Alevî ve Bektaşilerin Türklüklerini, gerçek menşe, soylarını ve oturdukları bölgeleri, dil ve tarikatları hakkında biraz bilgi vermiş olduğumu

(1) Tarihî olaylar arasında bu aşiretlerden bilgi verilecektir.

sanırım. Biraz da, bu zümrenin inanışları, Alevî ve Bektaşi esrarı, ve aşiret adları üzerinde durmayı ve bunlar hakkında yazılan muhtelif eserlerde yürütülen türlü düşünceleri karşılaştırıp bu konuyu daha fazla genişletmeyi faydalı buluyorum.

İlk önce bu konuyu, ve en fazla doğu illerimizdeki Alevî - Bektaşi halkı ilgilendiren Erzincan tarihini ele alalım: 15-Ağustos-1931 de bu tarihi yazan eski Erzincan Valisi Ali - Kemalî, bu eserini yabancı bir silâh gibi Dersim halkının ellerine uzatmış, onları Kürt, Kızılbaş diye vasıflandırıp Türklük duygularını tamamen silmiş, yanlış duygularını kabartmış, ve belki de bu halkın son felâkete sürüklenmelerine sebebolmuştur. Şöyle ki:

Ali - Kemalî, tarihinin birçok bölümlerinde Dersim'deki Türk aşiretlerini, Kürt, Seyyit, Emevî, Arap diye vasıflandırırken, millî hürâfeler bahsinde; bu halkın hiçbir tarikat ve eski Türk ananesine bağlı olmadığını ve ancak bunların kendilerince icat ettikleri birtakım bâtıl akideler altında yaşadıklarını iddia ettikten sonra, ırkları hakkındaki hürafede: — Kalmamsır, adlı bir Kürt veya Seyyidin. Horasan'dan gelerek Dersim'in Kalmamsır köyünde oturduğunu ve bu köyde kızını yanındaki hizmetçisi Şeyh Hasan adlı bir adama verdiğini, Şeyh Hasan'la bu kızdan türeyen, Keçeluşağı, Baluçağı, Abasuşağı, Gâvuşağı, Koçuşağı, Suranluşağı, Demenanluşağı, Bezkâruşağı, Karabâluşağı, Gülabiuşağı, Seyitkemaluşağı, Laçinuşağı, Ferhatuşağı, Kârikâliuşağı, Kurmeşeliuşağı, Bütükâhinliuşağı, Arslanuşağı, Maksunuşağı, Bahtiyaruşağı, Hayderanlı, Lolanlı, Arılı, Demenanli, Şahveliyanli, Alanlı, Hıranlı, Küreyşanli, Rutanlı, Balabanlı, Caferli, Sisanlı, Şadili, İzollu, Çarikli, Hormekli, Kimsorlu, kardanli, Şeyh Mahmudanlı, Memânli, Suranli, Maskanli, Hıdıkanlı, Hasananli, Okçiyanli, Gâzili, Dersimli, Lertikli, Zimtekli, Kobatli ve Pilvenk aşiretlerini de (Dersimli) diye anıldıklarını bildiriyor.

Erzincan tarihinin kayıt ettiği bu iddia tamamen asılsız olsa gerektir. Bir kerre Horasan'dan gelen bir adam Kürt olamaz. Sonra Kalmamsır'da bir kürt veya Seyyit adına benzemez. Nihayet dörtyüz yıl içinde Kalmamsırla Şeyh Hasan'dan Dersim'deki sayısız aşiretler türemezdi. Biz bu aşiretlerin çeşit çağlarda Horasan, Türkistan'dan akıp gelen Oğuz boyları, Selçuk, Harzem, Ak ve Karakoyunlu Türklerden koptuklarını, ve bunların ardına Dersim dağlarına gelip sığındıklarını, aşağılarda yazacağımız tarihî olaylar arasında belirteceğiz. Kalmamsır'la Şeyh Hasan'dan ibaret olan bir ev halkının yalnız başına gelip bu korkunç dağlarda barınmaları akla sığmaz. Ancak bu iki kişinin Türkistan'dan gelip Dersim'e sığınan Türk boylarından birisinin başı olduklarına inanılır ve inanılabilir.

Erzincan tarihi; Şeyh Hasanli ve Dersimli şubelerine ayırdığı aşiretlerden birçoğunu Kürt, ve birkaçını da Emevilerden Zor Zalim adlı bir şahsın sülâlesinden ve bazılarını da, Seyyit olarak vasıflandırıyor, Maz-

girt civarında oturan İzollu aşiretini Hazollo diye kabul ediyor. Halbuki, Elâzığ'la Malatya arasında ve Diyarbakır'la Siverek'in birçok köylerini dolduran Hazollu aşireti dağlı Türklerimizin Kormanço şubesine mensup Sünnî bir aşirettir. İzol kabilesi, Koçgiri, Hormek, Hıran şubesine dahil Alevî ve Türkmen boydandır.

Erzincan tarihinin Kürt diye vasıflandırdığı Hormek, Hıran, Koçgiri, İzol, Karsanlı, Şadili, Arılı, Alanlı, Demenanlı aşiretlerinin Horasan'dan gelip Dersim dağlarına sığındıklarını, Alâettini - Keykubat tarafından Derviz Beyaz adlı bir Alevî babasına verilen tarihî bir secere ispat etmektedir (1).

Erzincan tarihini Dersimli ve Kalmamsır şubesine ayırdığı Balaban aşiretinin Dimtoka'dan gelerek evvelâ Dersim'e ve sonra da Balaban deresine yerleştiklerini birçok tarihler yazar.

Yine Erzincan tarihinin, Kalmamsır ve Dersimli şubesine ayırdığı Hasananlı, Okçiyanlı, Gâzili, Zimtekli, Lertikli aşiretlerinin de, ne Dersimli ve Kalmamsırlı ve ne de Alevî olduklarını ve bu aşiretlerden Hasananli aşireti: Doğu Malazgirt'te oturan Kormanço şubesine mensup on bin nüfuslu bir kabiledir. Akçiyonlı, Lertikli, Zimtekli, Leltikli oymakları Zaza - Dümbeli şubesine mensup Sünnî aşiretlerdir.

Erzincan tarihi, bütün kısımlarda, Erzincan, Dersim, Sivas ve doğunun muhtelif bölgelerinde oturan ve bu illerde Türk unsurunun çokluğunu teşkil eden bütün Alevî aşiretleri Kürt diye vasıflandırdıktan sonra, Yavuz Sultan Selim'in icraatı fasıllarında hâlâ doğu illerimize de Kürdistan demekten kendisini alamamış, bu halka Kürt, Kızılbaş ve yurtlarına Kürdistan adlarını perçinliyerek onları Türklüğe ve Türklere karşı düşman safına yerleştirip bu gayretle yersiz hükümlere girişmiştir.

Bu tarihi yazan vali Ali Kemalî, Yavuz Sultan Selim'in İç Anadolu'da, Sivas, Erzincan ve Kemah kalesinde bu Türk aşiretlere çaldığı kılıcı yerinde buluyor ve bu darbelerden sevinir gibi, katliâmları tavsif ederken, Kızılbas kafasından minareler yapıldı diyor.

Evet, kahraman Yavuz'un, İran tahtına, ve bütün yabancı hasımlarına çaldığı o kudretli kılıç, ve dünya kahramanları içinde yaptığı eşsiz yiğitlik ve mertlikle övünmek her Türkün hakkıdır. Biz yalnız idarî ve millî bakımdan Yavuz'un, Türklere ve Türklüğe çaldığı kılıcı övmeyiz, ve sevinmeyiz. Çünkü Hilâfetin zehriyle sulanan bu kılıç, iki baştan Türk kanını akıtmıştır.

Yavuz'un kudretli kılıcı altında ezilerek doğunun sarp dağlarına kaçan, dillerini ve millî duygularını bu çeşit zorlamalar altında kaybedip Kızılbaş adını alan bu asiretler, Erzincan tarihinin dediği gibi Kürt, Kızılbaş ve dinsiz değil, özbeöz Türk ve Türkmen olan Alevî ve Bektaşilerdir. Bunların oturduğu yer Kürdistan değil, doğu Anadolumuzun bölünmez bir

(1) Bu secerenin bazı tarihî kısımlarını aşağı fasıllarda kitabımıza alacağız.

parçasıdır O şerefli yurt parçası, karış, karış bütün tarih boyunca Türk kaniyle sulanmıştır. Doğu illerimizin yüksek dağlarında, dar geçitlerde, özel tepeler, pınarbaşlarında yapılmış binlerce mezar ve çevirmelerde yüzbinlerce Türk şehidi yatıyor. Bu illerin bütün dağ ve ovaları hâlâ bu mukaddes Türk şehitlerinin adlariyle anılıyor, Munzur dağları, Bağır - baba, Düzgünbaba, Sultanbaba, Bayındırbaba ve bunlara benzer yüzlerce canlı eser meydanda gözleri kamaştırmaktadır. Bu canlı eserler ve gerçeklik, yalnız Alevîlerin bulunduğu bölgelerde değil, doğu illerimizin bütün kesimlerinde bütün ihtişamiyle kendisini göstermektedir. Doğunun her dağında, ovasında, köyünde, kasabasında birer Türk hanı, hakanı, boybeyi, ilağası yatıyor. Daha dün yani 1938 yılında Atatürk heykelinin kuruluşu için, Muş hükûmet konağı karşısında açılan meydanda bir metre derinlikte meydana çıkan Halil bey ibni Belitan adlı bir Türk hanının mezar taşı üzerinde şu Arapça yazılar görüldü:

(Hazihi, liravzatul - muttahara velmiratül - celilil - münever, Biemrilcelil merhum, birrahmetil celilil - mübin. Elneziril - meşur. Halil bey ibni mağfurul - Biltan. Ve hüvve min sulâletül Bayındırhan. Tâbe sacâh, kâd hakemedû fil - Medinetü Muş. Mahsura leşireteyni.

Mâte fişşehri mübarek ğayeyi şabanu - Muazzam Fî, tarih. Sabâ Samânine mite hicri.)

Bayındır han sulâlesinden olan Halil bey ibni Biltanın 780 inci hicri tarihinde Muş'ta hükûmet sürdüğü ve orada vefat ettiği sabit oldu.

Ele aldığımız bu konu üzerinde gerçek bir eser yazan Kadri Kemal Kop, Doğuda Araştırmalarım adlı eserinin onuncu sahifesinde:

(13 - üncü asrın sonlarında Oğuz ailesinden olan Ak ve Karakoyunlu Türkleri, akın, akın doğu vilâyetlerimize ve ezcümle Van gölü garbına ve Dersim cihetlerine taştılar, ve istilâ ettiler. Fırat ve Dicle vadilerinin yukarı kısımlarına yerleştiler. Hattâ Karakoyunlular bu sırada Ahlat ve Malazgit'te kuvvetli bir hükûmet kurdular.)

Kadri Kemal, yine bu eserinin Alevîlere ait faslında:

(Maraş, Dersim, Akçadağ yaylalarında oturan birçok Türk kabileleri Kızılbaşlığı almışlardır diye Osmanlılar Türkten ayrı bir yığın sanmışlardır. Bunlar da, kendilerini öyle sanmış ve zamanla öz dillerini itirmekten bir acı ve endişe duymamışlardır.) Diyor.

Sayın bilgin Besim Atalay, Bektaşilik ve Edebiyatı adlı eserinde: — Öz Türk soyundan olan Bektaşi, Alevî ve Kızılbaşların bir buçuk milyon nüfusları olduğunu ve bu miktarın yediyüz bininin Zazaca ve Kürtçe, sekizyüz bininin de Türkçe konuşmakta olduklarını, ve Anadolu'da bulunan Bektaşi Türklerin, ırkdaşları olan Sünnî Türklerin varlığından faydalanarak ana lisanlarını kurduklarını, doğu Anadolu'da bulunan Alevîlerin de komşuları olan Kürt kabailinin âdetlerine uyarak ve İran edebiyatının tesiri altında kalarak lisanlarını karmakarışık bir hale getirdiklerini, ve bu

kısım Alevîlerin konuşmakta oldukları Zazacanın yüzde altmışının öz Türkçe kelimelerle dolu bulunduğunu hülâsa ederek Dersim'deki aşiretleri bu kısma dahil ediyor.

Erzincan tarihi, birçok kesimlerde, mezhep bakımından doğu illerinde ve Dersim'de bulunan Alevîlerin Şiâ ve İranî akideli olduklarını ve bunların bu gayretle Şah İsmail'e yardım ettiklerini, ve bu yüzden Yavuz'un kahrına uğradıklarını yazmaktadır. Halbuki: tarih bize gösteriyor ki, Fatih Sultan Mehmet, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Han'ı Bayburt Otluk belinde yendikten sonra Osmanlı idaresine geçen ve hattâ İkinci Bâyezit devrinde büyük bir varlık gösteren doğu beylikleri, her zaman Osman oğularına yardım etmiş ve Erdebil tekkesinin eski müridi olan Harput hâkimi Zülkadir oğlu Alâvüddevle bile kızını Şah İsmail'e vermiyerek onunla çarpışmış, Yavuz Sultan Selim'i Şah İsmail'e tercih etmiştir.

Yavuz'la Şah İsmail arasında savaş başlayınca Şah İsmail'in ordusunda bulunan İran ve Azerî Türklerden başkası Şah İsmail'e yardım etmemiştir. Yavuz harekete geçerken, o çağda doğu illerimizde bulunan Ak ve Karakoyunlu beyliklerden kopmuş aşiretler, Zülkadiroğulları idaresindeki oymaklar, ve Oğuz boylarına mensup çeşit Alevî kabileler, Yavuz'a karşı bir Türk hakanına yakışır itaat ve sempatiyi göstermişlerdi. Çağu Alevî ve Bektaşi olan bu Türk aşiretler, Şah İsmail'in de bir Türk, ve hattâ birçok Türk aşiretlerini irşat eden bir tarikat mürşidinin oğlu ve Erdebil tekkesinin sahibi olduğunu, ve Türkleri Alevîlik perdesi altında birleşmeye çalıştığını biliyorlardı. İş ve gerçeklik böyle iken, bu Alevî ve Türk aşiletler; yalnız Şah İsmail'in İran ordusu başında bulunan bir İran şahı olduğunu düşünerek ve Yavuz Selim'in de bir Türk hakanı olduğunu bilerek Yavuz'a uymuşlardı. Eğer böyle olmasaydı, bu Türk aşiretler daha önceden gidip Şah İsmail'in ordusuna katılmazlar mı idi? Halbuki onlar Yavuz'dan hiçbir şüphe ve korku çekmemişlerdi. İleride uğrayacakları felâketi hatır ve hayâllerine bile getirmemişlerdi. Yavuz Sivas'a doğru hareket ederken, yolda uğradığı bu Alevî Türkleri katli-âm etmemiş olsaydı, şüphesiz ki, onlar padişahın ordusuna katılarak Şah İsmail'in karşısına çıkacaklardı. Fakat böyle olmadı, Yavuz onları öldürdü, korkuttu, kaçırdı, onlardan, canlarını kurtarmak için Kemah kalesinde ve doğunun birçok yerlerinde Osmanlı ordusuna karşı koydular. Ve padişahın korkusundan Dersim ve Akçadağ gibi sarp dağlara kaçıp sığındılar.

Dersim, Erzincan ve Sivas havalisinin sarp dağlarına sığınan bu aşiretler, bir asır içinde temas ettikleri Kormanço ve Zaza şubelerine mensup kabilelerin dillerini öğrenmeye başlamış, bu dili öz Türkçelerine karıştırıp ana dillerini karmakarışık bir hale getirmişlerdi. Bu halk geçmiş yüzyıllar arasında Yavuz Sultan Selim'den ve ondan sonra gelen Osmanlı padişahlarından gördüğü sonsuz zulüm ve yoketmeler karşısında millî duygularını ve Türklüklerini unutmuş, kendilerini ne Kürt, ne Türk, ve ne de

Arap sanmış, ancak Alevî olduklarını kabul ederek Osmanlı Türklerine, Osman, Yezit, diye hitabetmişlerdi. Hattâ onlar son zamana kadar Osmanlı hanedanını Halife Osmanın zürriyeti olarak bilmişlerdi. Ve bu gayretle de hiçbir zaman Osmanlı idaresine ısınmamış daima güvensizlik ve korku içinde yaşamış ve sırası geldikçe hükûmete karşı koymuşlardı.

Bu halk, bu kadar zorlamalar altında yine Türk kültürüne karşı sadık kalmış, köy, dağ, ova, bucak, bölüm, kadın, erkek adlarında ve ismi-haslarda, olan pek eski Türkçeyi ve Bektaşilik tarikatındaki Türkçe edep-erkân türlerini canlarından daha kıymetli saklamış, bunlara Kur'an âyetleri kadar kudsiyet vermişlerdi. Bütün sohbet ve âyin toplantılarında Türkçe bir deyiş veya gülbânk okundu mu, oradaki kelimelere karşı el bağlanır, kelle kesilir ve o buyruğa göre hareket edilirdi. Halk millî destanlarını ve aşiret yiğitlerinin menkıbelerini Türkçe kelimelerle nakışlar, onlara güzide bir edebiyat süsünü verir, ve hiç Türkçe bilmeyen bir dağlı, konuşurken, farkında olmadan konuştuğu Zaza dilinden yüzlerce eski Türkçe kelimenin ağzından fırladığı görülürdü.

Yavuz Sultan Selim'le Şah İsmail'in siyasî çarpışmalarından sonra Anadolu'da vedoğu illerimizde korkunç bir sıfata bürünen Alevîlik, ve Sünnîlik dâvalarında her iki tarafın ve en çok Alevîlerin uğradıkları zarar pek büyük olmuştur. Doğunun sarp dağlarına kaçıp canlarını kurtaran Alevîler; canlarından daha kıymetli olan öz Türkçe dillerini kaybetmiş ve üstelik de sık sık, katli-âmlara uğramışlardı. Rum-ili, İç Anadolu, Sivas, Tokat, Çorum, Yozgat, Aydın, İspârta gibi güney Anadolu'ya dağılan Alevîler, tarihin muhtelif çağlarında Osmanlı padişahları tarafından ezdirilmiş, öldürülmüş ve fakat öz komşuları olan Sünnî Türklerin varlığından faydalanarak öz dillerini, millî birlik ve varlıklarını koruyabilmişlerdir.

Rumeli ve İç Anadolu'da kalan Bektaşi ve Alevîler öz dillerini, Türkün eski şiir ve edebiyatını kurmak suretiyle millî ozanlar yetiştirmiş, bu ozanlar birer halk şâiri, Bektaşi babası ve millî şâir olarak kültürümüze büyük hizmetler yapmışlardı. Bu kısım Alevîler, Osmanlı padişahlarından gördükleri sayısız kötülük ve zulüm karşısında devlet idaresine, ve Sünnî Türklere karşı çok içli ve gizli bir kin beslemişler ve gördükleri acıyı zaman, zaman şiirlerinde açığa vurmuşlardı. Bu halkın o çağlarda taassup yüzünden ne dereceye kadar hırpalandıklarını ifade eden Kadri Kemal Kop, eserinin 50 - nci sahifesinde:

(İlk çağlarda doğu Anadolu'da, sonraları Rumeli'de, ve ardısıra orta Anadolu'da Türkmen Kızılbaşlar çok acıklı bir biçimde kırılıp geçirilmişlerdir. Hıdır Paşa adlı bir softa yetişmesi, önce Rumeli'de sonra da Anadolu'da ve Sivas taraflarında Kızılbaşları yoketmeyi buyruklamış, Hıdır Paşa bu işte çok canlar yakmış ve pek cok bark yıkmıştır. 9 - uncu yüzyıllardan sonra Osmanlılar tarafından Şiî Türkmenlere karşı güdülen bu sürekli kötülük ve yoketme siyaseti özge bir korkunçluk gösterir. Bu si-

yaset Türkmenleri Osmanlılardan soğutmuş ve uzaklaştırmış ve onları öz ulusal varlıklarını gizlemeye, hele Türkçeden ayrı diller bile öğrenip konuşmağa zorlamıştır.) diyor.

Kadri Kemal Kop, 17-nci asır Bektaşi ozanlarından Pirsultan Abdal'ın, Hıdır Paşa'nın zulmuna karşı haykırışını aşağıdaki beyitle bize gösteriyor.

Hıdır Paşa bizi berdar etmeden
Açılın kapılar Şaha gidelim.
Siyaset günleri gelip yetmeden,
Açılın zindanlar Aliye varalım.

Kalenin kapısı daştır açılmaz,
Yüksek penceresi Şaha bakılmaz
Bir benim ölümümle cihan yıkılmaz
Açılın kapılar Aliye gidelim.

Her nereye gitsem yolum dumandır,
Kement boynum kesmiş halim yamandır.
Bizi böyle kılan ikrar - imandır.
Açılın kapılar Hakka gidelim.

Bu zindanda Hakka eylerim niyaz,
Yıkılsın viran olsun şu kanlı Sivas
Kâtip ahvalimi Şaha böyle yaz;
Yıkılın zindanlar Şaha varalım.

Gönül çıkmak ister Şahın köşküne,
Can boyamak ister gönül müşküne;
Kim bakacak benim gibi düşküne (1)
Açılın kapılar Şaha varalım.

Pir Sultan Abdalın hey Hıdır Paşa
Görki, neler gelür sağ olan başa,
Hasret koydun bizi kavmu - kardaşa
Kâtip ahvâlimi Şaha böyle yaz.

Biz, Bektaşi edebiyatı nümunelerini incelerken çeşit çağlarda söylenmiş buna benzer acıklı deyiş ve nefeslere sık, sık rastlıyoruz. Yine Sivas'ta Abdal Pir Sultan'dan sonra asılan Kanber oğlu ile Selânik'ten Kütahya'ya

(1) Kadri Kemal Kop eserinde Pir Sultan Abdal'ın iki deyişini birleştirerek yazmıştı. Ben bunların eksik kalan parçalarını da ekledim.

gelip oruç yediği için boğazına kurşun akıtılıp öldürülen Deli Şükrü babanın beyitlerinden bir tanesini de ben kitabıma yazıyorum:

Şaha doğru giden kervan,
Şeritten al indir beni
Düşmüşüm elden ayağa,
Al elimden kaldır beni.

Al elimden düşmiyelim,
Doğru yoldan şaşmıyalım,
Derdimiz çok taşmıyalım,
Böyle bildir Şaha beni.

Al elimden ferman eyle,
Gel derdime derman eyle
Götür Pire kurban eyle
Öldür derse öldür beni.

Arıyım baldan ayrıldım,
Bülbülüm gülden ayrıldım,
Bir şirin dilden ayrıldım
Gülüstana kondur beni.

Yandısefilin yandı bağrı
Derdime tay olmaz ağrı
Çek katarı Şaha doğru,
Önüsıra söyle beni.

Kamber oğul der hâloldum.
Yandım ateşte kül o'dum.
Ne bir günahkâr kul oldum,
Böyle bildir Şaha beni.

Derdim vardır dive neye ağlarsın.
Aliyi sevenin derdi mi olur.
Derd'nden kime şikâyet eylersin.
Aliyi sevenin derdi mi olur.

Muhammed Alidir Ali Muhammed,
Hasan ile Hüseyin çektiler zahmet.
Aliden özgeye eylemem minnet,
Aliyi sevenin derdi mi olur.

İmam Zeynel bakır ile göründü,
İmam Cafer hâl yüzüne büründü,
Alevîler yüz üstüne süründü,
Aliyi sevenin derdi mi olur.

İmam Kâzım, Riza Şahî Horasan,
İmam Taki Naki dertlere derman
Bizden yakın bize olşahi merdan
Aliyi sevenin derdi mi olur.

İmamın Askeri, Mehdiyi zaman
Erenler etmekte daima cevlân,
Deli Şükrü dertsizlerin bu meydan,
Aliyi sevenin derdi mi olur.

Görülüyor ki: Bu korkunç dâva, yüzyıllarca ulusal birliği kemiren tehlikeli bir mikrop gibi Türklüğü kemirmiş ve yıkmıştır. Alevî ve Bektaşiler; Osmanlı Türklerin gözünde, malı, canı helâl birer kâfir Kızılbaş, ve Osmanlı Türkler de; Bektaşilerin gözünde; Yezit, Osman, düşman görünmüşlerdir. O çağda yapılan yoketmeleri vasıflandıran Osmanlı tarihçileri, Bektaşi Türklere ve hattâ Ak ve Karakoyunlu padişahlara; Ertaki - Napâk, taifei - bağiye, Zümrei - rafiziye, gürühü - eşkiya. Ve Osmanlı padişahlarına; — Sultanı Akalimi - rum, ve Sipahilere Dilâverâni - rum diye ad takmışlardı.

Bu sakat siyasa yüzyıllarca Türkün millî varlığını baltalamış, bir taraftan Türk idare ve topluluğunun lâyık olduğu üstünlüğe erişmesine engel olduğu gibi, diğer taraftan da sayısız Türk aşiretlerini, millî bütünlükten ayırıp onları yabancı ırklara kadar sürükletmiş, millî duygularını yoketmiştir.

Yavuz'un Mısır'dan Hilâfeti alışından sonra Osmanlı devleti idaresinde güdülen dinî siyaset; Sünnî ve Bektaşi ayrılığını temin etmiş, saltanat, hilâfet ve şeriatin amansız fetvaları pek çok Türk kanını dökmüştür. Bu korkunç ve kanlı siyaset, Türk milletinin yediyüz yıl gerilemesine sebebolmuştur.

Türk milletinin tarihte geçirdiği bu duraklama ve gerileme karşısında acı bir üzüntü duymak her Türk vatandaşın millî bir ödevi, Vali Ali Kemalî Cumhuriyet devrinde yazdığı Erzincan tarihinin çeşit yerlerinde hâlâ doğu illerimize Kürdistan, demekte ve eserinde bir Sünnî - Kızılbaş dâvası gütmekte, Erzincan, Dersim ve doğu Anadolu'daki Alevî aşiretlere

Kürt, Kızılbaş diye gelmiş bu Türk kabilelerinin millî birlik ve bütünlükten ayrılmalarına ve felâkete sürüklenmelerine sebebolmuştur (1).

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden anlaşılıyor ki, Erzincan tarihinin Alevî ve Bektaşileri, Kürt, Kızılbaş, İranî ve Şiî diye vasıflandırması ve onları Şah İsmail'in askeri tanıması tamamen yanlıştır. Esasen Şah İsmail'in Türk topluluğuna ve Türk kültürüne karşı bir kasti yoktu. Eski Erdebil tekiyesinin sahibi olan Şah İsmail'i, İran hars ve edebiyatından fazla bir Türk şâiri olarak yetişmişti. Tasavvuf akidesine bürünen bu zat Şah olduktan sonra yazdığı bütün şiir, nefes, koşma, deyiş ve gülbânklerinde Anadolu'daki Alevî şâirler gibi konuşmuş, birçok âyin-cem türelerini kurmuştur. Bu ozan bütün deyişlerine bir kelime Arabî ve Farisî katmadan eski Türkçe ile yazmıştır. Şah İsmail bu öz Türkçe edebiyatiyle Acemlerden fazla Türkleri ve en çok Horasan, Türkistan ve Azerî Türk kabilelerini kendisine bağlamış, bu sade ve gönülcü deyişler Türk halkının ruhlarına zevk verdiği için bunlar "Şah, hatayı" mahlesi altında Anadolu köylerinde ve hattâ İstanbul saraylarında vecitle okunmuş, Padişah İkinci Bâyezit, ve çoğu Alevî, Bektaşi olan Yeniçeriler bu nefeslere kelle kesmişlerdi.

Şah İsmail'in, Arabistan'dan İran'a geçen ve tasavvufla karışık bir şeriat ve Kur'an ahkâmı üzerinde kurulan Şiîliğe büyük bir hizmeti yoktur. Bugün Acem dili ile yürüyen Şiilik şu esaslar üzerinde kurulmuştur:

-- Kudret ve kuvveti akıllara sığmıyan şeriksiz ve kadir Tanrı, ibtidasız ve intihasızdır. O büyük hâlik bilinmek için kendi varlığını âyana çıkarmak istemiştir. Ve kâinatı yaratmazdan önce Muhammed - Ali, Fatıma, Hasan, Hüseyin ve on iki imam ervahını yaratmış, kendi nurundan bunlara nur vermiş, ve bunların hatırına cihanı ve diğer ervahı hâlk etmiştir. Ve bunun için Kur'an da **(levlâke, levlâke, lemâhalekatuleflak)** demiştir. Kendi keremiyle bunlara can vermiş, ve kerâmeti bunlarla hâlk etmiş, bu sebepten **(velekâd keremna beni âdeme)** âyeti nazil olmuştur. Peygamber ve ehli beytinin (2) sevgisini kullarına farz bırakmış, ve bu sebeple **(kullâ esel'iküm âleyhi ecrün illel müveddeti filkurba)** âyetini indirmiştir. Ve ehli beyti için bütün mahlûkattan üstün ve eşref yaratmış, bunun için **(İnnema yeridüllâha liyezhep ankümül ricse ve ehlilbeyti yutahırüküm tathıra)** âyeti inmiştir.

Büyük Hâlik cismanî şekilde ilk önce Adem'i yaratmış, Muhammed - Alinin nurunu ona emanet bırakmış bu nur bütün Peygamberleri dolaşarak Abdulmuttalip'te ikiye ayrılmış, Nübüvvet kısmı; Hazreti Muham-

(1) Bu mevanda doğu illerimizin sarp dağlarına sığınan bu alevî Türk aşiretler de büyük hatâlar işlemiş, kendilerinin tip, örf, âdet, soy ve boylarından ve son tarihî araştırmalardan; Türk olduklarını anladıkları halde millî sevgi ile yürekleri çarpmamış. Cumhuriyetin Büyük şefkati karşısında Millî ödevlerini yapmamışlardır.

(2) Ehli beyti Peygamberi: Muhammed, Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyindir.

med'e ve İmamet kısmı Hazreti Ali'ye geçmiş. Bu bölünen nur Fatıma'da tekrar birleşmiş, İmam Hasan ve İmam Hüseyin ile on iki imamda (1) dolaşarak son imam olan Mehdi'de karar kılmıştır. Mehdi ise, Sermen Ray kasabasında sır olmuş, kıyamette zuhur edecektir.

Hazreti Peygamberle Ali bir nurdan ve sırdan yaratıldıkları için daha Ali ana rahminde iken peygambere itaat etmiş ve onun kucağında büyümüş, bütün esrarı ilâhiye ve mirâç hâdisesi onların da arasında geçmiştir. Bu sebeple, Peygamber, Ali'ye: **"Enne ve Ali Min nuru vahidin." Lâhmike, lâhmi. Cismike, cisma. Rûhike, ruha** diye buyurmuştur. Peygamber, son haç yılı Kübe'yi tavafa giderken Gadırhum mevkiinde; **(Men künte mevlâhû feâli mevlâhû)** hâdisini okuyarak Ali'yi kendisinden sonra Islâmların mevlâsı ve vâris tâyin etmiş, Kur'anını ve evlâdını İslâmlara emanet etmiş ve "--Benden sonra sakın küffâr gibi iki partiye ayrılıp birbirinizin boynunu vurmayın" diye emir buyurmuş. Ve hazır olan bütün eshâb bunları kabul ve ikrar ettikleri halde, Ebubekir, Ömer, Osman, Peygamberin vefatında cenazesi başında Ali'yi yalnız bırakarak Hilâfeti gasp etmişler, Ali Peygamberin emirlerine sadık kalarak kılıç çekmemiş ve her üç Hâlife devrinde bu hakkını aramamıştır. Hilâfetin bu suretle hakkı olmayanlara geçmesinden, ve bunlardan, Emevilerin eline düşmesinden ötürü Peygamber ailesinin üzerine belâlar yağmış ve Kerbelâ fâciasını doğurmuştur. Kur'anın âyetine ve Peygamberin hâdisine karşı aykırı hareket edip Peygamber ve evlâdına cefa edenler hakkında Tevellâ - teberrâ, her İslâm için farzdır (2).

Yine Şiâ mezhebine göre: Bu mezhep Hazreti Peygamber zamanında varmış. Şiâ; Arapça ehlibeytin dostu demekmiş, diğer üç halife hilâfeti gasbettikten sonra bu mezhepten çıkmışlardır. Bu mezhep Ali ile yaranları arasında gizli bir sır halinde kalmış, ve bu mezhep Ali evlâtlarından beşinci imam İmami Câferi Sadık tarafından düzenlenerek İran'a geçmiştir. Sonradan Emevî ve Abbasîler tarafından kurulan mezhepler birer siyasî mezheplerdir. Bunlar Ali - Resulün hakkını ketim etmişlerdir. Şiâ ve Câferî mezhebinde Kur'anın ahkâmı tatbik edilir. Beş vakit namaz, ramazan orucu, hac, zekât, ve kelime-i şehadet. Bunların cümlesi Câferî mezhebi üzerine kılınır. Namazda el bağlanmaz, secde yerine ehlibeytin adı yazılı bir taş konur. Kelime-i şehâdetin sonunda "Eshedü enne Aliyün - veliyullâh." denir. Hac ise, hem Kâbe, hem de Kerbelâ ile Meşhede gidilir. Ayrıca üç gün Muharremi orucu ile Muharremin 10 - uncu günü Aşure aşını pişirir ve o gün İmam Hüseyin'in yas ve matemi için âyin yaparlar.

---

(1) On iki İmam: Ali, Hasan, Hüseyin, Zeynelabidin, Muhammed Bakır, Caferisadık, Musayi - Kâzım, Ali - Riza, Muhammed, Taki, Ali - Naki, Hasanıl - askerî, Muhammed Mehdi'dir.

(2) Tevallâ, Muhammed - Alinin dostlarına dost, teberrâ düşmanlarına düşman gözüyle bakmakdır.

Şiîlerin mezhebinde tasavvuf âkidesi de mevcut olmakla beraber, Caferî mezhebi üzerine kurulmuş bir şeriâtla, Kur'anın ahkâmına tamamen riayet edilir. Onlar ancak bir ahkâmda ehlisünnet ve fıkıh ilimleriyle uğraşmaz ve Kur'anı ellerindeki düsturla tefsir eder. Onlar ehli fıkıh bilginlerinin, Kur'anı Muâviyenin teziyle tefsir ettiklerine ve kullandıkları hâdiselerin birçoğunun uydurma olduğuna, ve ehli beytin fazileti hakkında inen Kur'an âyetlerinin yanlış tefsir edildiğine, ve hattâ Halife Osman çağında Kur'anın âyetleri toplanırken Ali'nin elinde bulunan tam Kur'anla işlem yapılmıyarak toplanan sûrada ehli beytin şanına inen birçok âyetlerin yok edildiğine inanırlar. İmam Ali'den Caferî Sadık'a geçen tefsirin, Fatimiye halifelerinden İran'a geçtiğini iddia ederler. Şiâ mezhebinde; Mitâ usulü ve dokuz kadın almak helâl sayılır.

Alevî ve Bektaşilerin mezhep ve tarikatlarına gelince:

Alevî ve Bektaşilerin itikadına göre, dünya var olmazdan önce yeşil kandildeki Bezmi - elestte hak, Muhammed - Ali arasında olan bu esrar ezelî, Peygamberin zuhurunda meydana çıkmış, ve Mirâç yolundan sonra Muhammed - Ali'nin aralarında konuştukları gizli sırdan Şiâ - dost mezhebi şeklinde, Muhammed - Ali yaranları arasında yayılmış, ve ehli beyt Peygamberi ile beraber buna kırk kişi iştirâk etmiştir ki, bunlara (kırklar) denilmiştir. Kırklar gizli cemlerinde engür şerbetini ezerek bâde yapmışlar, ve aşkı ilâhî ile mest olup varlıktan geçmişler, bunların kırkı bir ve biri kırk olup birliğe ve hakka ermişler, ve ölmeden önce ölüm hakkın didârını görmüşlerdir. Kırklar ceminin başı Muhammed - Ali imiş. Bunlarda şöhret, şehvet, nefis kalmadığı için kendi aralarında zahirî taâttan el yumuş, hakikatta hâk ile hâk olmuşlardır. Peygamberin vefatından sonra bu mezhep Alevîlik adı altında İmam Ali'nin yarânları ve talibleri arasında kökleşmiş, bu mezhep saltanattan uzaklaşaraş İmam Ali, İmam Hasan ve İmam Hüseyin tarafından batın ve aşkı ilâhî yoliyle yürütülmüş, ve beşinci İmam olan Caferî - Sadık tarafından Caferî mezhebi adını almıştır. Alevîlik, bu mezhebin yanında ehlibeyt'in tarikatı olarak kalmış, İmam Cafer, Kur'anın batın mânası olan ledün ilmini mezhebinin esasına yerleştirmiş, bu ilimden ve Alevîlik esrarından tasavvuf ve vahdeti - vücut inanışını meydana çıkarmıştır. Bu mezhebin tasavvufla karışık olan, şeriatin ahkâmı İranilere, Şiâ ve Caferî mezhebi şeklinde geçmiş, yalnız tasavvuf ve Alevîlik esrarına dayanan, Caferî ve Alevî (yol) Türkistan'a ve Türklere geçmiştir.

Aslından, Hâk Muhammed - Ali sevgisi olan tasavvuf, ve vahdeti - vücudden çıkan Alevîlikte; şeriât, tarikat, marifet, hakikat adlı dört kapı ile bu kapıların edep ve erkânından olan kırk makam vardır. Talib'i bu kapılara götürecek bir tarikat rehberi, pir ve mürşit vardır. Bu yolda ilk önce şeriât babında ilim tahsil edilir, ve hâk, Muhammed - Ali sevgisi yürekte yerleştirilir. Şeriât köprüsünden tarikata geçilir. Burada rehber,

pir ve mürşit tutulur. İkrar verilir, nasip alınır. Talib, dünyadan geçer, marifet kapısında irfana erer, oradan hakikat şehrine girer. Hakikat Hâk, Muhammed - Ali'ye vâsıl olur. Tanrı ile birleşir, (fenafilliâh) ve (baka - billâh) olur. O can dünyada imtihanını başarı ile verdiği için, ona mânevî ölüm yoktur. Ölürken, don değiştirir, vahdet âleminde, arş, ve küste seyran eder, her yerde hazır ve nazır olur.

Alevîlik, Hasan-ıBasri'den sonra, Emeviler ve Abbasiler devrinde Türkistan'a geçen İmam Ali evlâtlariyle Türklere geçmiş, Horasan, Nişabur ve Türkistan'ın İran'a yakın kısımlarında yayılmıştır. Erdebil'de Safevîler, Zahidi Geylânî ve Belh tekiyeleri, Şehy Osmanı Mağribî, Ebûâli - Hasan, Şeyh Ebülkasımi Gürgânî, Fazıl ibni Muhammedil-Tusî, Bâyezidi-Bestamî, Hace - Yusufülhemedanî, Şeyh Lokmanil - Horasanî, ve Ebülhasani - Harkânî, gibi Türk bilginleri Alevîliği ve tasavvufu gittikçe genişletmiş ve bu âkidelere eski atalarından kalmış Şamanîlikten bazı türeler katarak, Türk halkını irşâda başlamışlardır. Hace Ahmedi Yesevî, son bir düzeltme ile bu tarikatı kendisinin sırdaşı ve damadı olan Sadattan Hacı Bektaşi Veli'ye devir etmiştir. Hacı Bektaş Alevîliğin ana hatlarına dokunmadan ona bazı edep, erkân kaidelerini katarak (Bektaşi) tarikatı adiyle intişara başlamış, ve 680 - 1264 tarihinde Anadolu - Kırşehrine geçerek tarikatını doğu ve İç Anadolu ve Rumeli'ndeki Türklerin çoğuna aşılamıştır.

Yukarıda açıkladığımız gibi aslından bir olan Alevîlik ve Bektaşilikte: Bütün mevcudat ve mahlûkattan kutsal insandır. Ulu Tanrı, Âdem'i yaratırken, kendi nurunu ve cemâlini ona vermiştir. Tanrı insani - kâmilin özünde ve yüreğindedir. Cihan varolmadan Cenabı Hak, Muhammed, Ali, Fatıma, Hasan, Hüseyin ervahını yaratmış, bunları fezâda yeşil kandilde asmış, on iki imam on dört masûmu bunlarda saklamış, ve esrarı - ilâhî elest - bezminde bu kandilde Hak, Muhammed - Ali arasında konuşulmuş, bu muhabbet - aşk, esrarından doğan muhabbet cevherinden kâinat varolmuştur. Bu sebepten ehlibeytin, on iki imam ve on dört masûmu pâkin sevgisi mahlûkata farz olmuştur. Her kul için bu sevgi ve aşkı ezelî ile kendini yakıp Allaha kavuşmak mümkündür. **"— Menarafa, nefsehu fekadarafa rabbehu."** kelâmine uyup nefsini bilenler Allahını bilir. Hırs, nefs, şöhret, şehvet, bütün kötülüklerden ve dünyadan el çeker. Kalıbını kötülükten silerek Tanrıya mekân eyler. Kalbin gözünü açar, zahir batın her şey ona aşikâr olur. Böyle bir insani - kâmilin işleği, özü sözü haktır. Bu makama erişenlere, "insani - kâmil" denir. Eğer Peygamber evlâdı ise "mürşidi - kâmil" olur. Talibin bu mertebeye erişmesi, ve o mürşide varlığını teslim ederek ikrar ve nasip alması, Hak, Muhammed - Ali, on iki imam, on dört masûma iman etmesi şarttır, denilmektedir.

İkrar ve nasip: Hak, Muhammed - Ali'ye ikrar, iman, ve bütün günahlara tövbe, eline, beline, diline sahip olmak demektir. Bektaşîlik esrarı

hakkında yazılan bazı eserlerde okuduğumuz gibi ikrar alacak can, meydanın kapısına kadar gelir. burada rehberin kestiği nasip kurbanının kanına boyanmış on iki telli bir ip (tigibent) rehber tarafından boğazına takılarak meydana, pirin huzuruna getirilir. Dinî bir merasimle tövbe ettirilir. Cem tutulur, sazlar çalınır, kurbanlar kesilir, ikrar verilir. İkrar veren can dünyanın kötü işlerinde ölmüş sayılır.

Alevî ve Bektaşî tarikatının içtimaî esaslarında: Âyin - Cem en başta gelir. Âyin - Cem, dem ve muhabbet, aşk, kırklardan kalmadır. Bu yola girenler gürühü - nacidir. Gürühü naciye mensup olan talib, ve müminler, âyin - cem meydanında toplanırlar. Meydan özel surette yapılmış büyük bir damdır. Burada pir, veyahut mürşit ile rehber postu vardır. Mürşit veya pir, âyin - cemin başıdır. Rehber taliblerin maddî ve manevî kılavuzudur. Bunların her birisi postunda oturur, âyin - ceme evvelce ikrar almış veya o gün alacak kadın ve erkekler gelebilir. Bunlar ikişer, dörder, meydan kapısından içeri girer, meydanın ortasında dikilirler. Her grubun elinde meyve ve çörek gibi (niyaz) adı verilen bir lokma var. Bunlar pirin emriyle rüküâ gelir. Bir taraftan verilen Türkçe bir gülbânk duâsından sonra piri tavâf ederek ve bütün cemaât tam toplandıktan sonra pir veya mürşit tarafından oniki hizmetçi tutulur. Bunların her birisinin ayrı ayrı bir Türkçe gülbânkle duâları ve ödevleri verilir.

Hizmetçiler şunlardır: Halife, kapıcı, çirağçı, niyazcı, aşçı, saka, selman, üznükçü, çavuş, zakir, kurbancıdır. Bektaşi ve Alevîler, serini ver, sırrını verme buyruğuna fazla bağlı oldukları için, ilk önce kapıcıyı kapıya diker ve bu suretle yabancıların âyin - ceme girmelerine mâni olurlar. Çavuş âyin - cemi gözler. Birisinden yolsuzluk çakar, veya birisinin bir bacıya kötü gözle baktığını görürse hemen pir'e haber verir. Ceza tertip edilir. Diğer hizmetçilerin her birisi öz hizmetine canla başla başlar. Zakir pirin emriyle sazını ele alır, kulhümmet, Hatayî, Viranî, Nesimî, Noksanî, Seyrânî, gibi Alevî - Bektaşî ozanlarının deyişve nefeslerini söyler, herkes susar ve vecitle dinler. Bu fasıldan sonra, saki su, veya dem dağıtır. İkinci fasılda semâ deyişleri söylenir, semâlar döner, pirden başka bütün cem ayağa kalkar, hak, hak sedaları ortalığı çınlatır. Semâdan sonra, diz üstü edep, erkân oturulur. Oniki imamların Hak, Muhammed, Ali'nin adlarını terennüm eden deyiş ve nefesler söylenir. İmam Hüseyin aşkında yazılan mersiyeler okunarak göz yaşları akıtılır, ve pirin verdiği bir duâ ile merâsime son verilerek, et, pilâv, niyaz ve lokmalar ceme dağıtılarak son bir gülbânkle ceme son verilir.

Deyiş söylemede, niyaz dağıtmada, gülbânk vermede, sigara içmek, su istemek, konuşmak yasaktır. Böyle yapanlar dara kalkar, ceme niyaz getirirler. Yol ve erkân için pirin cemdeki buyruğuna itiraz yoktur.

Bektaşilikte bâde helâldir. Âşıka aşk, fasıka fısktır. Hak aşkına içilirse, gönül cilâ bulur. Ceme ilâhî aşk gelir. Gözlerden yaş akar. Allahın

yarattığı kullardan hiç kimse hor ve kâfir değildir. Her milletin dini ve süreği kendisine haktır. Bunlar arasında kendisini bilenler ve ehli-hâl olanlar Allaha kavuşabilir. Özünü pişirmiyenler yabanda kalır, ve hakkın didârına yetmezler. Bir talib herkesten aşağı olarak kendini görür. Yalnız Ali ve evlâdına kasdeden yezit, kanlıdır ve domuzdur. Yezide, Muhammed-Ali düşmanlarına karşı teberrâ şarttır. Ali'yi sevenlere ve hakikata erenlere karşı tevellâ - muhabbet, buyruktandır. Bir talib, herkesten önce kendi kusurlarını görmeli ve kendisini cemde oturanların hepsinden küçük bilmelidir. Bütün cem, bir öz, bir ceset, ve bir candır. Bu birlik pir, veya mürşidin özünde birleşmiştir. Pirin buyruğu, özü, sözü haktır. Rehber, pirin buyruğiyle taliblere hak yolunu gösteren bir tarikat delilidir. O her yıl bütün talibleri gezer, yoklar, işledikleri suçları pir'e haber verir. Ağır suç işleyenler hak yolundan sapanlar varsa; bunları pirin huzuruna getirir, cezalar verilir, ve tövbe ettriilir. Yalan, gıybet, zina, hırsızlık, katil için en ağır cezalar tertibedilir. Cemde, gönül kırmak, şehvete dalmak, riyâ, ve kibir göstermek, hiddetli olmak, harâm lokma yemek, muhabbet aşırı söz konuşmak yasaktır. Bir talib, her yerde ve işleğinde eline, beline diline sahip olmalıdır. Ve nefsinin yularını sıkı tutmalıdır. Nefsi yıpratmak için onu aç bırakmak aşkı ilâhî ateşiyle kendini yakıp pişirmek lâzımdır. Hakka ve ehlibeyte kavuşmak için yegâne çare aşk ve göz yasıdır. Ehlibeytin katarına karışmak için Hüseyin'in aşkına kanlı yaşlar döküp varlığından geçmek lâzımdır. Mürşidin eteğini tutmak ve evlâdı resule sevgi göstermek farzdır. Çünkü onlar Seyyidülbeşerdir.

Alevîlik ve Bektaşilikte (tenâsüh) de vardır. Hakikata, ve irfana erenler, aşka girip nefislerini hak yolunda yok edenler, yani ölmeden önce ölenler, gözlerini ebediyete yumdukları zaman kalb değiştirirler, gerçekte böyleleri ölmezler, ebediyen haydırlar, hakikata ermeyenler, Hak Muhammed - Ali'ye iman etmiyenler mürşide ikrar vermeyenler, dünyaya tapanlar, insanları incidenler, nefisleri uğrunda dünyaya kötülük yapanlar. Hakkın buyruğunu tutmayanlar, öldükleri gün onların ruhları kötü hayvanlara girer, kalıptan kalıba geçer, bu şekilde azab görürler.

Alevîlik ve Bektaşilikte hurufilik de vardır. Alevîler, levlâk, levlâke, âyeti gereğince, kâinat ve mevcudatın varlığına sebep olarak Muhammed-Ali ve evlâdını bildikleri için, bunları mevcudatın aslı olarak görürler. Cenabı Hak, Muhammed - Ali ile ilk kelâmı söyleşirken, esrarı - ezeliyesinin ve kâinatın vücudunu kelâm ile emir etmiştir. Sonradan inen Kur'an ve kelâmın mahsulüdür. Kur'andaki kelâmın aslı ise yirmi dokuz harftir. Hazreti Muhammed, ve İmam Ali ile beraber oniki imam, ondört masûmu - pâk (1) Hatice, Fatıma 29 eder. Kâinatın aslı ve aşkı ilâhînin mânası bunlardır. Cenabı Hak kendisini bunların yüzünde ve Âdem'in vechinde göstermiştir. Âdem, insan, tanrının timsalidir. Ve mahlûkatın eşrefidir.

(1) Masûmu Pâkler: oniki imamın evlâtlarıdır.

Âdem'in yüzünde (sebalmesani) denilen yedi kat ile (esmai-hüsna) vardır. Bu sebepledir ki, bir insan, bir insanı-kâmil bir kâinattır. Gerçek Kâbe, (beytullah) bir mürşidi-kâmilin özüdür.

Bütün Alevî - Bektaşi türelerini ve bu yolun gizli inanılarını kitabımıza alamadık. Çünkü, bu uzun bilim konumuzun dışına çıkabilirdi. Bu bilgi ve izahtan kastım, Erzincan tarihinin iddia ettiği gibi, Alevî ve Bektaşilerin Kürt, İranî ve Şiî olmadıklarını belirtmektir. Ve bu tarikatın ancak Türklere mahsus bir yol olduğunu, Alevî - Bektaşi şâirlerin geçmişte edebiyat ve kültürümüze ve Türklüğe önemli hizmetler gördüğünü, ispat etmektir. Ve bu kısım üzerinde biraz daha duracağım.

Alevî ve Bektaşi ozanlar, Türk devleti idaresinin ve resmî dilin Arapça ve Acemce ile doldurduğu çağlarda bile, deyişlerini millî vezinle söylemiş, yabancı kelimelerden sakınarak Türklükleriyle övünmüşlerdir. Binlerce örneği olan bu deyişlerden yalnız Elmâli tekiyesi sahibi Abdal Musa Sultan'ın bir deyişini kitabıma alayım:

Kim ne bilir bizi nice soydanuz,
Ne zerre ottan, ne hod sudanuz.

Bize meftûn olan marifet söyler,
Biz Horasan mülkündeki boydanuz.

Hızır İlyas bizim yoldaşımızdır,
Ne zerre günden ne hod aydanuz.

Yedi tamu bize nevbahar oldu,
Sekiz uçmak içindeki köydenüz.

Yedi deniz bizim keşkülümüzde,
Hacem umman ise biz de göldenüz.

Bizim zahmımıza merhem bulunmaz,
Biz kudret okuna gizli yaydanüz.

Tûrda Musa durup münacât eyler,
Neslimizi sorsan bizi (Hoy)danüz.

Ali geldim Musa adım bahane,
Güverçin donunda kondum cihane.

Abdal Musa oldum geldim zamane,
Arif anlar bizi nice sırdanüz.

Yalnız bu deyiş, Alevî ve Bektaşilerin, Türk dili ve millî duygulara ne biçim bağlı bulunduklarını bize gösteriyor.

Bu konu üzerinde önemli araştırmalar yapan Aksaray mebusu sayın Besim Atalay, (Bektaşilik ve edebiyatı) adlı eserinde diyorki:

(Bektaşilikte hemen bütün istilâhlar Türkçedir, nefesler, ilâhiler, Türkçedir. Başka tarikatlardaki İran hars ve lisanının tesiri Bektaşilikte görülmez. Bu hemen Türklere mahsus bir tarikattır. Harsı, dili, vezni, duygusu ve edebiyatı Türkündür ve Türkçedir. Hattâ Bektaşiliğin mevcut bulunmadığı zamanlarda bile, Anadolu Türkleri arasında bugünkü Bektaşi edebiyatına benzeyen bir edebiyat vardı. Bektaşiliğin Türk halkı arasında bu kadar sağlam yayılmasına başlıca sebep, Bektaşi babalarının halktan doğmuş, ve halk gibi sade, basit ve teklifsiz bulunmalarıdır. Filhakika, şarktan gelen babalar, Seyyitler, Nakipler, Pirler, Mürşitler, Alevîliği Anadolu'da o kadar ehemmiyetle neşre başladılar ki, Yavuz Sultan Selim'in zavallı Türklüğe çaldığı keskin kılıcından olmasaydı, bugün bütün Anadolu'da yalnız bir Bektaşi tarikatı vardı. Bu tarikat Türklerin öz malıdır. Bazı tortuların karışmış olması bu hüküm ve kaideyi bozamaz. Türk bu öz edebiyatının karşısında derin bir vecit duyar. Bedîî bir hâz alır âdeta gaşşolur.)

Yine Besim Atalay bu eserinde Türklerin niçin Alevîliği kabul ettikleri bahsinde: — Türklerin Kuteybe tarafından cahil bırakıldıklarını, ve kitaplarının yakıldığını, yazılarının yağma edildiğini, ve aklı erenlerin öldürüldüğünü, ve halkın tamamına dinin telkin edilmediğini ve Türkmenlerin dinî telkinattan çok uzak kaldıklarını, ve bunların eski dinlerinden pek çok şeyler unutmayıp Anadolu'ya geçiçlerinden sonra İran'da teessüs eden kuvvetli bir Türk edebiyatını, Türk dilinden söylenmiş mersiyeleri, nefesleri, şarktan gelen Türkler vasıtasiyle öğretdiklerini, ve eski dinlerinden metrük kalan birçok âdetleri bunlarla birleştirerek bir felsefe haiitasını vücude getirdiklerini, hülâsa ederek ve:

(— Zaman zaman, şarktan Anadolu'ya geçmiş olan davetçilerden birisi, bu suretle etrafına beş on köy toplamış, ve onlara rehber olup kalmış, ve bu davetçilerin en son gelenleri de, Haci Bektaşi Veli'nin şuraya, buraya göndermiş olduğu halifeleri ve arkadaşları olmuştur.) diyor.

Kadri Kemal Kop, (Düşünce ve Araştırmalarım) adlı eserinin 46-ncı sahifesinde:

(13-üncü yüzyıldan sonra Türkmenler arasında aslında Şamanilikten alınan birtakım yeni akideler sokmağa başlanıldı. Bunların hepsi de köylü kafasının kolayca anlıyabileceği şeylerdi. Aynı zamanda Şiî kaide ve inanışlarına çok uygundu. Anadolu Türkmenleri bu kaide ve anânelerin tesiri altında kalarak çeşitli adlarla adlandılar. Babailer, Bektaşiler, Kızılbaşlar, Tahtaçiler ve Çipniler.) diyor.

Türklerin niçin nasıl Alevîliği kabul ettikleri hakkında bende tarihimde bir bilgi vermeyi faydalı buluyorum.

Türklerin Alevîliği kabul etmelerinin birinci sebebi:

Tarihin her bir çağında gerektikçe, düşkünlere, ve haksızlığa uğramışlara yardım etmekle insanî ve vicdanî bir zevk duyan mert ve fedakâr Türk milleti, Emevîler ve Abbasîler tarafından yoketme siyasetine uğrayan ve bu sebeple Türklere sığınan Peygamber evlâdına karşı büyük bir ilgi ve sevgi göstererek onları Arapların saldırılarından kurtarmışlardır.

Hazreti Muhammed'in vefatının birinci gününde Emevîlerin entrikalariyle başlayan Hilâfet dâvasında ve kan dökmekten, manevî, bir esrar ve insanî bir kemâlle uzaklaşan, ve maddî saltanat ve şöhretten el çeken İmam Ali, ile kendisinden sonra aynı yolda yürüyerek fazilet, hak ve adalet uğrunda canlarını feda eden Ali evlâtları İmam Hasan ve İmam Hüseyin ve evlâdının tanrıya kavuşmak için kurdukları Alevîlik ve terkitecrit, yolundaki Mûtu - kable - entemûtu, (ölmeden önce ölmek) Men arafa nefsehu, fekad arafa rabbehu. (Nefsini bilen Allahını bilir) düsturlarını, kendilerine bir akide tanıyarak bu şart yolunda tuttukları yokluk menzili, ve bu menzilden Allaha kavuşmak çığırı üzerinde kurdukları tasavvuf akidesini, ve bu akidenin doğruduğu ahlâki kemâl, ve insani fazilet kapısından, insanları feragate doğru götüren gönül, âlam ve aşkının ilâhi nağmelerini, bir tasavvuf edebiyatı halinde Türk halkına aşılamışlardı. Türk halkının yüreklerinde yer tutan bu temiz inan ve saf sevgi, onları Peygamber ailesine, Alevîlik ve tasavvufa sıkı bir şekilde bağlatmıştı. Türkler bu suretle Alevîlik ve tasavvufun hür aşkı, ve özel edebiyatının tesiri altında kalmışlardı.

Her üç Halife çağında gizli ve kendi halinde yaşayan Alevîlik, Safin Savaşı ve Kerbelâ faciasından sonra müfrit bir şekil alarak Emevîlerin kurdukları Nasıbi - Sünnî akidesine ve dört mezhebe karşı içli bir hasım gibi meydana atılmış, bu tarikat Ali evlâtlarından beşinci İmam Câferi-Sadık tarafından Alevî-Caferî mezhebi şeklinde düzenlenip Türkistan'a geçmiştir. Türkler Peygamber evlâdına ve dolayısiyle Türkistan'a karşı güdülen yoketme siyasetine karşı koyarak Ebülmüslimi Horasanî kumandası altında Emevîleri ortadan kaldırmış, ve Hilâfeti Ali evlâtlarına vermek istemişlerdi. Feragati nefis yoluna giden Ali evlâdı, bu makama geçmeyi kabul etmedikleri için bu saltanat makamı Abbasîlere verilmişti. Hilâfet ve saltanat Abbasîlerin eline geçince, bunlarda Emevîler gibi evlâdı Aliye ve Türklere düşman kesilerek Ebülmüslimi ve Seyyitleri babağılıkla şehit etmiş, ve Türkistan'da yoketmelere başlamışlardı. Gerek bu katli-âmlarda ve gerekse Bermekiler gibi, evlâdı resulü himaye edenlerin bu yüzden akıtılan kanlariyle; her gün kafileler halinde öldürülen Ali evlâdının kanları birbirine karışmış, bunlar ayrılmaz et, ve tırnak haline gelmişlerdi.

Bu kanlı hâdiseler karşısında Horasan ve bütün Türkistan'da ardı arkası gelmiyen isyânlar başlamış, ve Ali evlâdının tahta geçmesi istenilmişti. Bu siyasi durumdan korkan Abbasî Halifesi Memun, Ali evlâtlarından sekizinci imam olan İmam Ali - Rizayı veliaht tâyin ederek "Rey" şehrine götürmüştü. Memun'un bu siyaseti, bütün Abbas oğullarını telâşa düşürmüş, bunlar Memun'u kınayarak yaptığına pişman kılmışlardı. Memunun bu zorluk karşısında İmam Ali - Rizanın hayatına kastedip, 22 - 786 tarihinde Tus şehrinde İmamı zehirliyerek öldürmüştü. İmam Ali-Rizanın kimsesiz kalan ve yoketmek istenilen evlâtları, ve kardeşleri Horasan ve Nişabur'a kaçıp Türklere sığınmışlardı. O çağdan sonradır ki, Türkistan'da Alevîlik tam yerleşmiş, Batını, Ahi, Hurufu, gibi aynı inan üzerinde kurulan çeşit adlı tarikatlar Türkistan'ı doldurmuş, Alevîliği, tasavvufu, ve bu tarikatları; Erdebil'de, Safeviler, Horasan, Nişabur, ve Geylan'da; Zahidi Geylânî Şeyh Yusufüllhemedanî ve Bâyezidi Bestamî ile devrin Seyyitleri idare etmişlerdi. Bu Alevîlik ve tasavvufu akide en son büyük Türk bilgini Hace Ahmedi Yesevî tarafından düzenlenerek H. 677 yılında İmam Ali Riza evlâtlarından Haci Bektaşi Veli'ye geçmişti.

Haci Bektaş, tarikatını uğradığı yerlere yayarak H. 680 inci yılında Nişabur'dan çıkmış, maiyetindeki sayısız Horasan pir ve erleriyle İç Anadolu'ya geçmiş Osmanlı Padişahları Sultan Murat ve Sultan Orhan'dan yardım görmüş, ve hattâ yeniçeri ordusuyla Anadolu Türkleri beştaşiliği kabul etmişlerdi.

İkinci sebep olarak: Haccac ile Kutheybe ve Abbasî serdarlar, Türkistan'da katli-âmlar, yağmalar yaparken, bu hareketlerinin Gaza-cihat ve şeriata uygun olduğunu ve kendilerinin "ehli sünnet" olduklarını ileri sürmüş, ve bu perde altında teslim olan ve hattâ İslâmiyeti kabul eden Türk halkına sonsuz zulümler yapmışlardı. İdare başında bulunan Abbasî ve Emevî halifeler; "biz peygamber vekiliyiz" diye övünürken ve bu zulümleri görmüş ve işitmiş bulunurken, halkın feryadını işitmez ve üstelik olarak Türklerin yokedilmesine çalışırlardı. İslâmiyeti yeni kabul eden Türkler, bu zulümleri gördükçe, bunların "Ali ve evlâdına" sövdüklerini ve canlarına kastettiklerini işidince, bu zümrelerin gerçekten İslâm ve Peygamber vekili olmadıklarını anlamışlardı. Türk halkı, İslâmlık ve şeriât perdesi altında kendilerine yapılan bu zulümü, Peygamber ailesine reva görülen yoketmeyi gördükçe ehli sünnet ve şeriattan iğrenerek, Türkistan'a kaçan Ali evlâtlariyle birlik olmuş ve şeriâta aykırı giden Alevîliğe bağlanıp kalmışlardır.

Şimdiye kadar, Bektaşilik ve Alevîlik hakkında birçok eserler yazılmış bu eserlerin bazılarında, Alevîlikle Bektaşilik akideleri ayrı ayrı olarak vasıflandırılmış, ve bektaşi esrarı üzerinde muhtelif fikirler yürütülmüştür. Gerçekte bir olan Alevî ve Bektaşiler yalnız Babailerle, Çelebiler, Belden gelme ile Ocakzadeler, mücerret ile mütehhil noktalarına ihtilâf

çıkarmışlardır. Kuruluş, inanış, türe, edep, erkân ve bütün merasimi birdir. Bu gerçekliği daha fazla genişletmek, Alevî ve Bektaşi erkânının tomarını yazmak konumuzun dışında kaldığından tarihimizin diğer kısımlarına geçiyorum (1).

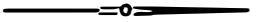

(1) Alevîlik - Bektaşilik, tarihi ve esrarı için yazılan eserlerin en gerçekleri üstat Ziya Şâkir'in mezhepler tarihi ile öğretmen M. Tevfik Oytan'ın Bektaşiliğin üç yüzü adlı eserleridir.

BÖLÜM: III

Tarih Bakımından Doğu İlleri ve Varto

Bu konu üzerinde birer kitap yazan birçok tarihçilerimizin görüşlerini, ve doğu illerimizin eski bir Türk yurdu olduğunu, bu kitabımızın birinci bölümünde tarihî kaynaklara dayanarak belirttiğimi sanıyorum. Kitabımızın tarihî olaylarına geçerken yine bu konu üzerinde tamamlayıcı bilgiler vermeyi gerekli buldum.

Bu bahis üzerinde araştırmalar yapan Kadri Kemal Kop, (Doğuda Araştırmalarım) adlı eserinin 9 - uncu sahifesinde:

(— Dünyanın dört köşesinde Türk kavimlerinin akınlarına başladığı, Maverayi - nehir, taraflarından şimale, batıya, cenuba doğru Türk kabilelerinin göç ettikleri gündenberi, doğu; ve cenupdoğu Anadolu, Türk kabile ve boylarının yol uğrağı ve zaman, zaman yerleşip oturdukları bir diyar olmuştur. Hazer kıyılarından orta Asya'dan, Anadolu'ya, garba uzanan Türk kabileleri, tarihin her devresinde buralardan geçerek batı Anadolu'ya ve sair memleketlere yayılmışlardır.) diyor.

Muhtelif tarihlerin verdikleri genel bilgilere göre: Türk ve Turanî kavimle meskûn bulunan doğu illerimiz, İsa doğuşundan altı yüzyıl önceden Milâdın 89 - uncu tarihine kadar Asuriler, İraniler, Ermenilerin ve en son Romalıların istilâsına uğramıştır. Bu illerdeki, Türk kavminin bir kısmı, çetin boğuşmalardan sonra türlü kafileler halinde iç Anadolu'ya göçmüş ve yurtlarından ayrılmıyan diğer Türk boyları da en son Romalıların idareleri altında yine toplu bir varlık göstermişlerdir.

Halife Ömer çağında Araplarla İraniler arasında yapılan Kadisiye savaşında, Hicrî tarihin 90 - ıncı yılına kadar arkası kesilmeden doğuya yürüyen Arap ve İslâm orduları, Aras menbalarına kadar ilerlemiş, doğu illerindeki çeşit milletlerin hâkimiyetine son vermiş ve bu illerin eski sahipleri olan Türk boyları sarp dağlarda Araplara karşı gelmişlerdi.

Milâdın 640 - ıncı yılında Bitlis ve havalisini fetheden Arap kumandanı "İyaz-bini-Ganem" Romalıların son istilâsından sonra doğu illerindeki Türk kabailinin komşuluğundan kalan ermenileri doğu illerinden sürmüş, bunları o çağda Rumların Erzincan valisi bulunan (Sempat)a, ilticaya zorlatmıştır (1).

---

(1) Ahmet Refik Umumî Tarihi, Cilt: 5. Sahife: 60 da Romalıların İran ve

Erzincan havalisinin 669 M. tarihinden Arapların idareleri altına girmesiyle, ermeniler, İslâmların adaletini rumlara tercih ederek Erzincan ve bilhassa Trabzon'dan doğu illerimizin Muş ve Van havalisine dönerek buradaki Türk halkına sığınmışlardır.

Arap komutanlarından Haccac ile Kuteybe'nin geniş istilâları sonunda Sent nehriyle Trabzon arasındaki ülkenin tamamen Arapların eline girdiği, ve Türklerin tam İslâmiyeti kabul ettikleri günden itibaren, rumların doğu illerindeki hâkimiyetleri, sona ermiş ve doğu illerimizde kalan ermeniler kısmen sürülmüş, ve kısmen de çiftçi olarak bu illerde kalmışlardı.

Milâdın sekizinci yüzyılının başında ve Evemîlerin son halifeleri Mervani - Himar çağında Hazer Türkleri doğu illerimize şiddetli bir akın yaparak Arapları yenip, Aras menbaından Kafkas dağlarına kadar bütün doğu bölgesine hâkim olmuşlardı. Bu sırada Ebülmüslimi Horasanî Emevîleri ortadan kaldırırken, doğu illerinde bulunan Hazer Türk boylarından faydalanmış, "Merü" de Ebülmüslim'le çalışan birkaç Harzemli oymağı sonradan Bingöl dağlarına kadar gelmişlerdi.

Harunu Reşid'in hilâfeti devrinde birçok Türk serdarı ve bermekiler, Abbasî devletinin en büyük ricali sırasına gelmişlerdi, bunlar doğu illerimizdeki Türk nesli için bol müsamaha göstermiş, doğudaki Türk kabileler birer derebeyi gibi yaşamışlardı. Bir müddet sonra ikinci defa olarak Hazer Türkleri M. 76 tarihinde doğu illerine kat'î bir akın yaparak bu

---

Doğu Anadoluyu istilâlarında, Romalılarla Part Türkleri ve ermeniler arasında yapılan savaşları gösteren şu yazı vardır:

(— bu esnada Romalıların şarka istilâsı ve bilhassa Silifkelilere galebesi üzerine (M. 190) Partların nüfuzu artmış, birinci Ferhat ile biraderi birinci Mihirdat, zamanında satvet ve nüfuzları devri kemâle vasıl olmuştu. Part süvarileri ilk evvel Mihirdat maiyetinde oldukları halde Mezopotamya'da dolaşmışlardı. Partlar Silifkelilerden yedinci Antokyos'un, ordusunu Mezopotamya'da mağlup etmişler, o tarihten itibaren Romalılarla hemhudut olmuşlardı. Bu esnada Partlar Asiyayı vüstadan ilerleyen Türklere karşı memleketlerini müdafaaya mecbur olmuşlardı. Türklerin Yu-çi kabilesi, Hiyung-nülerin, taarruzu üzerine Çin'in şimal hududundan püskürtülerek Türkistan'a gelmiş, (130) buradan şarki İran'a dahil olmuştu. İkinci Mihirdat, uzun bir mücadeleden sonra, garbî İran'ı Türk muhacematından kurtarmıştı. Bu sırada Ermenistan Krallığı da Pont Krallığı yanında zuhur etmiş, Pont Krallığının uğradığı taarruza ermeniler de giriftar olmuş, Partların nüfuzu Suriye'ye kadar intişar etmişti. Dördüncü Ferhat devrinden itibaren Partlar Romalılarla müsalemekârane yaşamışlar, birçokları Roma'da imrari-hayat ederek Roma medeniyetinin intişarına gayret eylemişlerdi. Halefi üçüncü Artabanos ise Ermenistan'ı zaptedeceği sırada tabaasından bir kısmı Romalılarla ittifak ederek Artabanos'u firara mecbur eylemişlerdi. Hülâsa; Ermenistan, Partlarla Romalılar arasında daima münazi-fih bir mesele şeklinde kalmıştır.) diyor.

(1) Doğuya gelen bu kabilelerden Harzemli Mehmet Şahın maiyeti olduğu söylenen bir Türk oymağı Karlıova'nın Sağnıs köyünde bir şehir kurmuş, bu şehir harabesi hâlen mevcuttur.

bölgeyi tamamen istilâ etmişlerdi. Bu istilâ sonunda doğudaki Ermenilerin Bizans hududuna yakın olanları Bizanslılara sığınmış, ve doğu illerinde kalanlar da, Türk beylerinin idareleri altında yaşamışlardı.

Doğu illerimizde kalan o bir avuç ermeni halkı, hiçbir akın ve haksızlığa uğramadan köylerde ve şehirlerde çoğalmış, ve bütün hayatlarında ekincilik, ve ticaretle uğraşarak zenginleşmiş, ve Türk idaresi altında refâh ve saâdete kavuşmuşlardı. Van, Muş, Bitlis, Çapakçür, Varto, Elâzığ havalisinde çoğunlukla yaşayan ermeniler, tarihin her devrinde Türk beylikleri, Selçuk ve Osmanlı hükümetlerine tebâlık yapmış, hak ve hürriyetlerine sahip olarak yaşamış bulundukları halde, Türkün herhangi bir nazik durumunda yurda hiyanet etmeyi unutmamışlardır.

Varto Kasabası ve Varto Adı

Varto kasabası 1914 yılına kadar beşte dördü Türk, ve beşte biri ermenilerle meskûndu. Ermenilerin bu ilçe merkezinde ve ilçeye bağlı Gündemir, Baskan, Dodan ve Ameran köylerinde iki bine yakın nüfusları vardı.

Varto ilçesinin kadim tarihi ve Varto adı hakkında elimizde özel bir tarih yoktur. Ancak yukarılarda yazdığımız tarihî bilgilerden anlaşılacağına göre; Varto ilçesinin de, diğer doğu illeri gibi ilk kuruluşundanberi, Türkün öz yurdu, ve toprağı olduğu, ve doğu illerimizin ermeni hükümdarı İkinci Dikran tarafından istilâ edilince, bu beldenin de ermeni hâkimiyeti altına girdiğini, ve bu suretle birkaç ermeni evinin bu kasabadaki Türk halkının komşuluğuna gelip yerleştiklerini. ve sonradan yine bu kasabanın, eski sahipleri olan Türkler eline geçtiğini biliyoruz.

Hazer ve Selçuk Türkleri tarafından doğu illerimize yapılan temizlikten sonra Varto ilçesindeki Türk komşularına sığınan, ermeni halkı, 1914 yılına kadar bu kasabada kalmış, Osmanlı Devletinden ve komşuları olan Türk beylerinden birçok iyilikler görmüşlerdi. Bu iyilik ve hürriyet sayesinde memleketin ekincilik ve ticaretini ellerinde bulunduran ve Türkün adaleti sayesinde büyük servetlere konan, ermeniler, istibdat devrindeki kargaşalıktan faydalanıp Varto, Muş, ve Talorik dağlarında kanlı isyanlar çıkarmış, Türk asker ve halkının kanlarını akıtmaktan usanmadan şekavetlerine devam etmişlerdi. Bunlar meşrutiyetin ilk gününden beri kendilerine birçok siyasi haklar ve hürriyet verildiği halde. Rusya'da kurulan ermeni teşkilâtına katılarak gizli komiteler vücude getirmişlerdi. Bu komiteler ve doğu illerindeki bütün ermeni nesli; Balkan Savaşı başlarken yurt ve milletimiz aleyhinde harekete geçtiler. Yer, yer, kanlı ihtilâller çıkardılar. 1914 Cihan Savaşı başlayınca eli silâh tutan bütün ermeniler Van hududunda Rus ordusuna katılmağa ve yurdun içinde isyâna başladılar. Doğu illerinde hükümeti aylarca meşgul ve asayişi ihlâl et-

tikten sonra bütün çoluk ve çocuklariyle 1915 yılında Rus ordusuna karışıp yurdumuzdan çekilip gittiler.

Tarihî incelemelere ve bugünkü duruma bakılırsa; Varto bir kasaba, veyahut köyün adı değil, geniş bir bölgenin adıdır. Kasabanın asıl adı "Gömgüm"dür.

Varto adının Orarto'dan geldiği söylenmektedir. Bu iddiayı çok kuvvetli olarak ileri sürebiliriz. Çünkü; genel tarihlerin verdikleri bilgilere göre; milâttan binlerce yıl önce Hiti - Halti, "Lohordo" Eti, Türk kavminin yerleştikleri, Ararat, Van gölü çevresi, ve doğu illerimizin bir kısmına; Asuriler (Orarto) diye ad takmışlardı. Bu bölgenin en eski yerli halkı olan bu Türkler, Van-toşpa şehrini yeniden kurmuş, ve hükûmet merkezi yapmışlardı. O çağda bu Türk hükümdarlarına Orarto kıralları denilmekte idi. Bu kırallar, İran hudutlarından iç Anadolu'ya kadar bütün araziye hüküm etmişlerdi. Bu Türk devleti yüzyıllarca Asurilerle çarpışarak zayıf düştükten sonra, milâttan altıyüz yıl önce ermeniler, Firikyalılarla birlik olarak doğuya gelip Orarto Türk hükûmetinin saltanatına konmuş, Türklerle birlik olarak kendilerini Orarto hükümdarları ilân etmişlerdir.

Ahmet Refik. Cilt; I. Sa. 346. Umumî tarihinde; (Asuriler bu havaliye, -Orarto-, Beni - İsrail ise, -Ararat- namı verirlerdi. Hint ve Avrupayi cinsinden olan ermeniler buraya yerleşmezden evvel, burada "Haltı" namında bir kavim otururdu. Bu kavim Hititlerin bakayası idi. "Herodot"un, (alarut) tesmiye ettiği bu kavim, Van ve Toşpa şehirlerini makarrı hükûmet ittihaz eylemişti.) diyor.

Yine Ahmet Refik, bu tarihinin 347-nci sahifesinde:

(Orarto ahalisi, Mabutları -Haldi-nin ismini Hayık suretinde hıfzetmişlerdi. Hayik ismi ile kadimen burada oturan, Hatti - Heti - Hitit, isimleri arasında bir münasebet vardı. Altıncı asra doğru Hint ve Avrupayi cinsinden olan ermeniler, Firikyalılarla beraber Asyayı - Suğraya geçtikleri zaman, bu havaliye gelmiş ve Orarto'nun eski ahalisiyle birleşmişlerdi. Binaenaleyh, altıncı asırdan sonra Orarto havalisinde bulunan ahali, eski Halti-ler yani Ararat ahalisi ile, garpten gelen ermenilerden müteşekkil idi.) diye yazmıştır.

Emekli miralaylarımızdan Sayın M. Riza: (Benlik ve Dilbirliğimiz) adlı eserinde şöyle konuşuyor:

(Tarihinde ön devirlerinde Urmiye ve Van gölleri arası, ve şimal mıntakasına -Orarto- denirdi. Beni İsrail, Ararat diyorlardı. Bâyezit şimalindeki meşhur Ağrı dağının bir adı da Ararattır. Buradaki Türklerden cok sonra, ve Milâttan altı asır evvel buralara gelen ermeniler, bu tarihî Türk adını millî timsal yapmışlardı. Milâttan on üç asır evvel. buralarda Asurileri sıkıştıracak kuvvetle, -lohüdo- Lohürdo, adlı bir Türk kavim ve hükûmeti bulunduğu Asuri kitabelerinden anlaşılmıştır. Bu Türk hükûmeti Asurilerin inkırazları tarihine (624 M. Ev.) kadar yani

yedi asır Asurilerle çarpışmış ve 17 büyük muharebe yaparak, yenmiş ve yenilmişlerdir. Fakat yerlerinin yardımiyle istiklâllerini kaybetmişlerdir. Bir aralık Anadolu'da Hitit kalıntısı "Etiler" birleşerek Urmiye'den Sakarya'ya kadar büyük bir Türk hükûmeti kurmuşlardır.)

Erzincan tarihi II - nci sahifesinde: (Orarto hükümdarları ki, Türk ittihadına çalışan Hatti kıralları idiler. Bunlara ermenistan hükümdarları da denilmektedir.) diyor.

Bunlarla beraber daha birçok tarih, ve bilginlerin belirttikleri genel görüşte: Orarto havalisi ve doğu illerimiz, eski bir Türk yurdudur. Bu iller, milâttan önce, 39 - 93 ermeni kıralları Hayik ve Dikran'ın eline geçmiş, fakat bu Türk yurdunun adı yine Orarto olarak kalmıştır. Türklerle ermeniler burada müşterek bir idare şeklinde yaşamışlar, ve ermeni hükûmetinin Romalılar tarafından sona erdirilmesiyle Türkler yine doğu illerinde bağımsız derebeylikler halinde yaşamışlardır.

Biz bu görüş karşısında: Varto adının pek eski bir ad olduğunu ve bunun Orarto'dan ayrıldığını ve hattâ Orarto hükümdarlarından birinin Varto bölgesine geldiğine inanabiliriz. Orarto, küçük bir lisan değişikliği ile halkın dilinde kısaltılarak ve geç konuşularak Varto olabilir. Halkın dilinde bozulmuş binlerce ad, ve kelime bugün meydandadır.

Varto adı bugün Şerafettin ile Bingöl dağlarının arasında bulunan bölgeye, ve ilçenin resmî adına uydurulmuştur. Kasaba merkezinin asıl adı Gömgüm'dür. Gömgüm adı son çağda Selçukiler tarafından takılmıştır. Halk arasında dolaşan rivayetlere göre: M. 786 yılında Hazer Türkleri tarafından Varto ve havalisi ermeni ve Romalılardan istirdat edilmiş, ve bu çağdan sonra bu bölgeye birçok Oğuz boyları dolmuş, Varto ve Bingöl dağları, gök çadırların kurağı olmuş, kasaba, atların kişnemesinden ve Türk ordusunun uğultusundan gümlemiş, ve bu sebepten "hakan" buraya gümgüm adını takmıştır. Ve bu kasabaya Gümgüm adını takan hakanın Köşkâr köyü üzerindeki yüce tepeye defnedilen Köşkâr - baba şehidi olduğu söylenmektedir.

Köşkâr - baba tepesi, Varto kasabasının kuzey batısına düşen ve merkeze üç saat uzakta olan Köşkâr köyü üzerindeki Bingöl dağlarındadır. Bu tepe "3000" rakımlı ve köye bir saat aralığındadır. Köşkâr tepesi, dar bir vadinin içinde göklere doğru yükselmiş heybetli bir tepedir. Bu tepe Bingöllerine en yüksek noktası olan 3650 rakımlı Kah, mevkiinden akıp Köşkâr'a doğru gelen iki nehir geçidinin taşkın kolları arasındadır. Bu deli çaylar Köşkâr tepesinin etrafında birer hat çizerek aşağısında birleşir, ve yalçın yakalardan Köşkâr köyüne doğru akarlar. Tepe kürekle yapılmış bir buğday yığını gibi top yuvarlak ve düzenlidir. Tepenin ucu dar ve bir harman yeri kadardır. Bu yüce noktada, beş metre uzunluğunda, ve bir metre eninde büyük bir makber vardır. Bu makberin çevresi büyük taşlar-

la örülmüş, düzenli bir setle çevrilmiştir. İşte bu makberde yatan zata Köşkâr - baba derler.

Tepenin çevresinden dolaşarak Köşkâr köyü önünden, Varto düzüne akan bu taşkın dereye "Köşkâr nehri, Köşkâr deresi" derler. Bu nehrin Köşkâr - baba tepesiyle Köşkâr köyü arasında bulunan deresi kenarında, yalçın kayalıklarda ve nehir ağzında yapılmış pek eski mağaralar vardır. Bu mağaraların pek eski devirlere ait olduğu tahmin edilmektedir. Köşkâr köyünün vaktiyle eski bir medeniyet kurağı olduğu, ve sonradan bu köyün Köşkâr - baba tarafından tekrar şenlendirildiği ve adını bu köye taktığı, ve ölürken sevdiği Köşkâr tepesine kaldırıldığı sanılmaktadır.

İslâmiyetten sonra Köşkâr ve civarındaki köylere yerleşen halkın Ak veyahut Karakoyunlulara mensup oymaklar olduğunu, ve Köşkâr-babanın bunlara hükümdarlık ettiğini, bu köylerin bugünkü durumundan anlıyoruz. Çünkü bu dağ eteğinde olan Köşkâr, Keçan - Kaçan, Kişmir, Kestemert, Tapak, Karaş, Sıkran köylerinin eski mezarlarında büyük bir sanatla yapılmış koç heykelleri vardır (1).

Gerek tarih ve gerekse Varto toprağı üzerinde yaptığımız incelemelerde: Köşkâr - baba ve Varto için ortaya atılan rivayetlerin doğru olduğunu ve bu bölgenin tarihin çeşit devirlerinde boğazına kadar Türk aşiret ve boylariyle dolduğunu, katiyetle söyliyebiliriz. Evvelâ halkın son çağlara kadar Köşkâr - baba'ya fazla saygı göstermesi, ve onu yedi kere ziyarete gidenlerin Hacca gitmiş gibi sayılması, ve ziyaret türelerinde yapılan

---

(1) Son zamana kadar Varto ve Hinis ilçelerinin bütün köyleri, Köşkâr - babayı bir mâbet ve şehit tanımışlardı. Bu halk yaz aylarında atalardan süregelen örf ve âdetlere göre güzel giyinerek kuşanarak, gelin alayları halinde bu makberi ziyarete gelir, delikanlı, kız, gelin, erkek kadın kafileler dere geçidinde atlarını bırakır, yaya olarak Köşkâr - baba tepesine çıkar, bu makberi ziyaret ederek beraber getirdikleri, helva, söğüş, kapama ve peyniri birbirine ikram ve lokma sunarlardı. Ziyaretçiler önce şehidin başında bir fasıl ibâdet ettikten sonra, saatlarca buradan Bingöl dağlarının yemyeşil göğsünü, Köşkâr nehrinin delice akışını, Varto ovasında sararan ekin başaklarını ve karşıda Şerafettin dağlarının çimenli eteklerini temaşaya dalar, burada aldıkları yurdun sâf havası ve çiçeklerin kokusu ile hür birer melek kisvesine bürünürlerdi.

Köşkâr-babayı ziyarete giderken, her aile toplu gider, ve en çok genç gelinler ve kızlarla delikanlıları beraber götürmek, ve gayet temiz giyinmek şarttı. Köşkâr-babanın bu cihetleri vasiyet ettiğine ve hattâ hiç kimsenin makber başında neşesiz olmasına razı olmıyacağına itikat edilirdi. Bu şartlar altında giden ziyaretçiler, edep, erkâna son derece riayet eder, ve ilk önce yüreklerinde saklı olan dileklerini makberin taşını öperek şehide söyler, ve biraz ibâdetten sonra ziyafetlere, ve daha sonra neşeli konuşmalara dalarlardı. Burada terbiyeye aykırı gitmek, veya genç bir geline götü gözle bakmak günah ve yasaktı. Fakat bazı kız ve delikanlılar; şehidin başında tanışır ve sonradan evlenir, ve bu muratlarının Köşkâr-babadan hasıl olduğuna itikat ederlerdi. Ziyaretçiler aşağı düzlükte at koştururken araziden davul gümbürtüsü gibi bir ses gelirdi. Onlar şehidin gaipten saz çaldığına inanırlardı. (Bu gümbürtünün gömgüm adiyle ilgisi olsa gerektir.)

şenliklerin hepsi; eski Türklerin örf ve âdetleridir. Köşkâr - baba ve çevresindeki yerler halis Türk adını taşıyor. Türkler pek eskiden atalarına tapmış ve hükümdarlarına büyük bir saygı göstermişlerdir.

İkincisi: Varto ilçesiyle, Varto bölgesinin eşsiz ve geniş yaylaları olan Bingöl ve Şerafettin dağları; tarihin her devrinde, Asya'dan Anadolu'ya geçen Türk göçlerinin geçtikleri yol, ve çeşit Türk boylarının barınıp çadır kurdukları bir yer ve yurt olmuştur. Hazer kıyılarından ve orta Asya'dan batıya uzanan Türk kabile ve oymaklarının, Bingöl dağlarından orta Anadolu'ya geçtiklerini, ve bu kabilelerden birçoğunun bu dağlara çadır kurarak en son Varto, Hınıs, Suşehri - Gökoğlan, Karlıova, Göynük, bölgelerinde yurtlandıklarını bugün bu dağlarda mevcut olan pek eski caddelerle, binlerce çadır çevirmelerinden ve yer yer, gömülen, ve şehit namı altında anılan eski Türk makberlerinden anlıyoruz. Bu şehitlerden Şuşar - Suşehri, denilen Bingöllerle Palandöken arkasındaki geniş ovada; yüce bir tepenin başında olan Gökoğlan şehidi ve Karlıova'nın Kartal dağlarındaki Kartal tepesinin başında olan (Kartalık şehidi) adiyle birçok eski Türk mezarları vardır. Bu makberler de Köşkâr - baba gibi ötedenberi halk için ziyaretgâh olmuş, ve bunlardan dilek dileyenlere muratlarına ermişlerdi.

Bingöllerin 3650 rakımlı Koh tepesinde şimdi her yanı yıkılmış bir eski kale vardır. Rivayete göre, Orarto hükümdarlarından birisi nişanlısı ölen kızın ısrariyle bu kaleyi yapmış, ve kız, dertlerini yenmek için bir kış zahiresini alarak iki hizmetçi kadınla bu kaleye girmiş, kışın Bingöl dağları; rüzgârların şiddetiyle etrafına heybet verici sedalar çalınca, kızın korkudan ödü patlıyarak ölmüş ve yazdığı kısacık vasiyet kâğıdında: "Ben ne açlık ve ne de susuzluktan öldüm, dağların heybetli sesi beni öldürdü" demiştir.

Akkoyunlu Padişahı Uzun Hasan Hanın da, birçok Türk aşiretleriyle gelip, Bingöl dağlarında olan bu kalenin önündeki kaynak ve sayısız göl ve pınarlar başında çadır kurduğunu ve hattâ burada hizmetçisi, bir gözede kesilmiş bir güvercin yıkarken, güvercinin elinden sağalarak uçtuğunu, ve Uzun Hasan bu pınarı arayıp bulamayınca, Mikbulak, Bingöl, diye bu dağa ad taktığını söyliyenler de vardır. Bu göllerin başında henüz tamamen dağılmamış büyük çadır çevirmeleri gözlere çarpar.

Varto adının takımı hakkında ortalıkta dolaşan zayıf bir rivayete göre Selçuk Hükümdarı Alparslan M. 1070 tarihinde Bizans İmparatoru Dördüncü Romanos'u Malazgit'te mağlûp ve esir ederek Bizans'ın doğu illerindeki hâkimiyetlerine son verirken, Malazgirt ve Varto bölgesine sayısız Türk aşiretleri dolmuş, bu halk fazla avcılığa merak göstermişler, bugün bile Varto ovasında çok miktarda bulunan toy kuşlarını avlamışlar ve bu yüzden bu kasaba ve iklimine toyvar, mânasına gelen Vartoy, demişler, bu ad sonradan Varto şeklinde konuşulmuştur.

Bu ad ve kelimeler, bugün neyi ifade ederse etsin. Bunların eskiden Türk lehçesinden koptuğuna, ve bu kelimelerin, Zaza ve Kormanço dil bulaşıkları arasında bugünkü halkın ağzından keç ve yanlış kullanılarak, gerçek anlamlarını itirdiklerine inanmış bulunuyoruz. Tarih, ve canlı eserlere dayanarak doğu illerimizin her karış toprağında saklı olan bir Türk kanını koklayarak, aldığımız bu canlı koku ile bu illerin pek eskiden beri Türk yurdu olduğunu görüyoruz.

Bu mukaddes toprak üzerinde Türk egemenliği uğrunda; en son Roma - Bizans ordulariyle çarpışarak yüzlerce yıl önce şehit düşen, ve doğunun bütün kesimlerinde yüce dağ, tepe ve geçitlerinde gömülen, ve birer Türk komutanları olduğu bugünkü adlarından anlaşılan, binlerce şehit makberi vardır. Meselâ Oinista Kızılkurt şehri, Abdal-Ali, Yerli-baba, Şuşarda, Gökoğlan, Malazgit'te Veli-baba, Karlıova'da; Kartalık-baba, Tembeği şehidi, Kiği'de Bayındır-baba, Kara-baba ve saire.

Varto bölgesinde, eskidenberi ziyaret ve şehit olarak tanılan ve eski Türklerin atalarına ve büyüklerine saygı göstermeleri kanununa tâbi tutulan ve bugün halkın dilinde şehit, ziyaret, gerçek diye söylenen, bazı yerlerde tek olarak ve bazı kesimlerde de bir yığın mezarlar dağların en yüce gedik ve tepelerinde, köylerde ve kasabalarda, pınarbaşlarında ve asırlık ağaçların gölgelerinde yatan, Kuru - baba, Hazır - baba, Köşkâr - baba, Mehmet - Gazi, Meydan - şehidi, Şeteri - şehidi, Yedi - kardeşler, Gülahmet, Gülmustafa, Karaboğa - şehidi, Saf-baba, Göller - şehidi, Uzun - şehit, bu havali Türklüğünün en canlı şahitleridir.

Doğunun butün dağ ve ovaları; bu dağ ve ovalarda yatan şehitlerin adlariyle anılır. Kârir - dağları, Bağır - dağı, Koşan - dağı, Gökoğlan - ovası gibi.

Bingöl dağlarının eteklerinde kurulan bütün köylerin mezarlarında eskiden yapılmış koç heykelleri vardır (1). Bu heykellerin, Varto, Hınıs, Karlıova, ve Şuşar bölgelerinde yerleşen Ak ve Karakoyunlu oymaklarına ait olduğu sanılmaktadır. Varto ilçesinde bu heykeller, en fazla, Aleviliği kabul eden halkın köylerinde ve Bingöllerin yamacında olan Kuzik, Caneseran, Şaman, Siğiran, Rakasan, Köşkâr, Keçan, Gülükler köylerinde gözlere çarpar. Bu koç heykellerinin göğüs ve yanlarında at, kılıç, kargı resimleri, kabartma şeklinde yapılmıştır.

Bugün altıay, tamamen metrelerce kar altında bembeyaz görünen ve dokuz ay misafir kabul etmiyen, Bingöl dağlarının 3650 rakımlı uçlarındaki kalenin civarında ve bu dağların 2000 - 3000 rakımları arasından

(1) Üstükran bucağında muallim vekili iken ilçeye yazdığım, 1-1-1934 gün ve 8 sayılı raporla bu heykeller hakkında bilgi vermiştim. Ertesi yıl bucağa gelen bir kamyonla Hormek oymağının atalarına ait olan bu heykellerden yedi tanesi, Diyarbakır müzesine götürüldü. At, kılıç, kargı kabartmalı olan bu heykellerden birisi Hormekli Hasan Han oğlu Mehmedin idi.

geçen pek eski caddenin kenarlarında, uzun çayır ve Şevti mıntakalarında, Kırk - pınarlar bölgesinde ve "Eski han" civarında, binlerce Türk mezarı gözlere çarpmaktadır. "Eski han" adını taşıyan yerde pek büyük ve yıkık bir şehir harabesi mevcuttur. Her yanı enkaz altında kalan bu eski şehir harabesinin yukarı kısmında binlerce mezar ve harabenin içinde, geniş çevirmeler, su yolları, oyulmuş taşlar, aşınmış yazılı kemerler vardır.

Bu harabenin yarım saat uzağında, bir sıra Bizans mezarları vardır. Bu şehir harabesinin bugünkü durumuna bakıldıkça: Türk ataların eski devirlerde bu şehri yaptıklarını ve burada yüzyıllarca barınarak Türk sanat ve medeniyetini buraya işlediklerini ve ancak bu şehrin Bizans, veyahut Ermenilerle yapılan savaşların birisinde yıkıldığını ve bu Türklerin şehir haricinde düşman ordusunu karşılıyarak, burada savaştıklarını tahmin ediyoruz. Çünkü ecnebilere ait olduğu anlaşılan mezarlar, şehirden uzak ve savaş yerinde, Türklere ait olan mezarlar da şehrin arkasındadır. O çağda Türkler İslâmiyeti kabul etmiş olmalıdırlar ki, mezarlar İslâm âdeti ile kaldırılmıştır.

BÖLÜM: IV

Varto Halkı ve Kabileler

Varto ilçesinde yerli olarak beş kabile vardır. Toplu olarak birer sahada yerleşmiş bulunan bu Türk oymaklar şunlardır:

A. Cibran — B. Lolan — C. Abdalan — D. Çerkesler — E. Hormek.

A. Cibranlılar:

Kadri Kemal Kop, (Doğuda Araştırmalarım) adlı eserinde bu aşiret hakkında diyor ki:

(Kamusu - İslâm, Anadolu'nun doğu vilâyetlerinde büyük bir yığın olarak yaşıyan Cibranlı aşiretinin aslen Türk olduklarını yazmaktadır. Cibranlılar eskiden beylerine İlağası derlermiş. Cibranlılar, büyük Acun Savaşından önce Bulanık kazasının Karaağaç, Koçak, Akak köylerinde ve Varto kazasının Durabey, Alagöz, Kalecik, Anar, Karaş köylerinde kesafetle ve daha birçok köylerinde dağınık bir halde yaşarlardı. Kurdukları Hamidiye atlı alaylarına 31 - 33 numaralar verilmişti. Bu köylerin hepsinde o çağlarda, bu tarafların en zengin köyleri sayılırdı. Bu alayların merkezi, Varto kazasının o çağda merkezi olan ve 1899 nüfus yazımında 85 evli, birkaç dükkânlı ve 1933 de 735 nüfuslu ve 147 evli bulunan Gömgüm kasabası idi.)

Kadri Kemal Kop'un belirttiği gibi, Cibran aşiretinin Türk ve yakın çağ Türkleri olduğuna şüphe yoktur. Kitabımın aşağı bölümlerinde, gelecek tarihî olaylar arasında açıkladığım gibi, bu aşiret halkı, Konya, Karaman, Teke ve Ankara taraflarından Yavuz Sultan Selim'in kaldırıp, doğu illerine gönderdiği aşiretler arasında gelmiş ve bu Türk aşiretler Şiîliğe karşı koysun diye, doğu illerine gönderilmişti. Bu Türk aşiretler bu illerde Halti - lohordu Türklerinden olan "Kurt - baba" Baba Kürdi şubesiyle temasa gelerek onların Kormanci dilini öğrenmişlerdi.

Bu aşiretin, yaşlılarının verdikleri bilgiye göre; Hicretin onuncu yüzyılında Anadolu'dan Urfa'ya ve sonradan Viranşehir'e ve Viranşehir'den ilağaları olan Şehsuvar'ın idaresi altında göçebe olarak doğu dağlarına geldiklerini ve sonradan Varto, Bulanık ve Karlıova ilçelerindeki köylere yerleştiklerini anlatıyorlar.

Bu aşiret ağaları eskiden atalarını şöyle sayarlardı: İlağası, Şehsu-

var, oğlu "Budak", Budaktan Topal Haydar, Topal Haydar'dan Suvar doğmuştur. Suvarın, Halil, Teymurğ Fendi, Sincar, Maksud ve Ali adlı oğlu ve torunlarından aynı adları taşıyan birer kabile ve boy türemiştir. Asırlarca Cibranlı aşiretinin diğer ara-boylarını idare eden bu boyların hepsine Suvar oğulları denilmektedir. Suvar oğulları, tarihin her çeşit devrinde ve Hamidiye teşkilâtında bütün Cibran aşiretine başkanlık etmişlerdir.

Diğer bir görüşe göre: Cibranlıların, İkinci Bayezit devrinde Osmanlı devletinin Anadolu'daki Türk oymaklariyle çarpıştığı sırada, padişahın bir kolu olarak birçok asî aşiretler üzerine yürüyen meşhur Şahsuvar zade Ali beyin aşiretinden oldukları ve bunların sonradan bilindiği gibi padişahın gazabına uğrayarak bu zorlama altında Teke'den Urfa'ya ve Urfa'dan Varto ve Bulanık ilçelerine gelip bu sahada yerleştikleri sanılmaktadır.

Cibranlılar, Hangi zorlama ile doğu illerine gelmiş olsalar dahi, katiyetle bildiğimiz bir hakikat varsa, o da, bu kabilenin dört asır önce Anadolu'dan doğu illerine göçmüş bir Türk aşireti olduğudur. Komşularım olan bu halkın, bugünkü tip, sima, örf, âdet ve ayrıldıkları araboylardaki Türkçe adlardan tamamen Türk oldukları anlaşılmıştır. Bu aşiret, asırlarca çadır altında yaşamış ve ancak H. 11 inci yüzyıl başında Varto havalisinde yurtlanmış ve ekincilik hayatına girmiştir. Bu halkın göçebe iken hangi mezhep ve tarikata bağlı bulunduğu kestirilemez. Ancak bu aşiret halkı, Varto, Karlıova, Bulanık ilçelerinde yurtlandıktan sonra, o çağda, Şafiî mezhep ve Nakşî tarikatini Bağdat'tan getirip, Çapakçur, Palu, Genç, Solhan, Varto, Karlıova muhitindeki halka aşılayan Palolu seyh Ali elinden Şafiî ve Nakşî tarikatini kabul ederek bu aileye mürit olmuşlardır (1). Bu halk, eski inanışlarını pek çabuk unutarak bu mezhep ve tarikatin fedaileri kesilmişlerdir.

Cibranlı aşiretine başkanlık yapan Suvar oğulları, Şafiî mezhep ve Nakşî tarikatini kabul ettikten sonra, millî varlıklarını tamamen İslâm ve Arap ülküsüne feda ederek, kendilerini taktis maksadiyle, dedeleri olan Şahsuvar'ın ve Derviş Budağın aslen Arap ve Seyyit olduklarını iddia etmek suretiyle, kendilerini Cibran aşiretinden ayrı ve üstün görmüş, bu iddia ile kendilerini diğer aşiret eratından yüksek tutmaya ve onları kendilerine manevî ve idarî bir şekilde bağlamakta büyük başarı göstermişlerdir. Bu görüş bütün ilağaları ve aşiret eratı arasında kökleşmiş, bunlar her şeyden önce Şehylerine ve Nakşî tarikatinin Arap hırsiyle yürüyen

(1) Aslen Part Türklerinin Zaza-dümbeli şubesine mensup olan Şeyh Ali, rivayete göre ilim tahsili için Bağdada gitmiş, Nakşî halifesi olarak yurduna dönünce, 11 inci asır hicride tarikatını bütün Zaza-dümbeli şubesiyle, Cibran, Hasenan, ikran aşiretleriyle Kormanço şubesinin diğer boylarına aşılamıştır. Âsi Şeyh Saidin ceddi olan bu adam, Halti Türk soyundan kinaye olarak nesebini Arap kumandanı Halit bini Velide intisap etmek suretiyle (Halidi) olduğunu söylemiştir.

umdelerine bağlanarak Türklüklerini, millî varlık ve benliklerini ve öz dillerini unutarak, Osmanlı siyaseti içinde doğu illerinde esen zehirli fikirlere kapılarak, Kürtlük ve Kürdistan ülküsünü taşımışlardır.

Aşağıda, gelecek bölümlerde açıklayacağım gibi, bu türlü ve asılsız fikirlerle zehirlenen bu aşiret halkı, Türklüklerini tamamen unutarak H. 1307 yılında Osmanlı padişahı Sultan Hamid'in teşkil ettiği Hamidiye alay teşkilâtına girerek 1200 mevcutlu üç tane Cibran aşiret atlı alayını kurmuş ve bu alaylar kaymakam ve binbaşılıklarına hep Suvar oğulları geçmişlerdir.

Cibran aşiret alayları, 1914 Cihan Savaşında, doğu cephesinde büyük yararlıklar göstermişler ve fakat millî hareket ve uyanma başlayınca ve büyük Atatürk, millî bir inan ve ülkü ile meydana çıkıp hilâfet ve şeriatin temeline el uzatınca, Cibran ağaları ve aşiret halkı, dinî akide ve şeyhleri olan Şeyh Said'in manevî tesiri altında ezilerek, derhal millî cidalin aleyhinde harekete geçmiş ve en son 1341 - 1925 yılında şeyhleri olan Hınıslı Şeyh Sait'le isyan ederek ve bu irtica hâdisesinin en başına geçerek, dinin, şeriatin, hilâfetin, birer fedaileri kesilmiş vegerçekten bu adlar altında aslı astarı olmıyan Kürtlük ve Kürdistan dâvası için çalışmışlardı. Üçyüz yıl öncesine kadar türkçe konuşan ve halis Türk soyundan olan bu aşiret halkı, dinî telkinat ve şeyhlerinin yanlış duygularına uyarak bilmemezlikle, mensup bulundukları Türk milletine ve Türklüğe karşı koymuşlardı.

Cibran aşireti, yaptıkları hatayı tez kavramış, büyük tecil affından sonra Cumhuriyet idaresinin şefkat dolu kolları arasına atılarak, Türklük ve millî birliklerini idrâk edip, aşiret ve şekavet sisteminden hürriyet, adalet ve Türk millî birliğine geçmiş ve bugün Cumhuriyetin yüksek idare ve rejimine içten bağlanmışlardır.

Suvar oğulları, torunu Şibili oğulları, Araboy, Biliki, Aliki, Memiki, Sincar ve Teymur oymaklarına ayrılan Cibranlı aşireti, halkının Karlıova ve Bulanık ilçeleri hariç, yalnız Varto ilçesine bağlı köylerde 35 köyleri altı bine yakın nüfusları vardır. Bu halk, bugün tamamen çiftçi ve çalışkandır. Herkes koyun ve idare sahibidir. Toprakları verimli ve boldur.

B — Lolanlılar:

Kadri Kemal Kop'un "Doğuda Araştırmalarım" adlı eserinde verdiği bilgiye göre, Lolan aşireti, Asya'da husule gelen bir kuraklık yüzünden Milâdın dördüncü yüzyılında ana yurtları olan Türkistan'daki Lolan şehrinden batıya göçmüş bir Türk kabilesidir. Lolan şehrinin harabesi, hâlen Türkistan'da mevcuttur,

H. tarihin 10 uncu yüzyılında Varto'ya gelen ve ilçenin yerli halkından sayılan bu aşiret halkı, Erzincan ve Dersim bölgelerinden Varto'ya geldiklerini ve Akkoyunlu Türklerin Karabali oymağına mensup bulunduklarını söylemektedirler. Bu kabile halkı, Varto'da Kalıbalkaçer, Kasım,

Hırdan boylarına ayrılmış, eski örf, âdet, inanış, tip - çehre, erkek ve kadın adlarında henüz halis Türk vasıflarını saklamaktadırlar.

Ötedenberi Türk olduklarını, millî bir inanışla bilen ve tarihin her devrinde Türk hakan ve padişahlarına çiftçilik yapan ve bu sebeple aşiret sayılmıyarak, Sultan Hamit tarafından kurulan Hamidiye teşkilâtına alınmıyan Lolan aşireti, aşağı fasıllarda yazılacağı gibi, Hamidiye alayları devrinde Cibranlı akınlarından kendilerini korumak için silâhına sarılarak kabilelerini ayakta tutmıya çalışmış ve fakat büyük zararlara uğramışlardı.

O çağda, bu kabilenin ağası bulunan Kalıbal oğullarından Mehmet ağa, Hamidiye alaylarına karşı hükûmetin nüfuzuna sarılmak maksadiyle Varto meclisi idare âzalığına girmiş, ve yine de, Hamidiye alay kumandanlarının nüfuzları altında ezgin bir hale gelmişti. Bu aşiret halkı Meşrutiyette, büyük bir mevcudiyet göstermiş, millî mücadele harekâtında ödevlerini yapmış, Cumhuriyet devrinde Şeyh Sait isyanında, millî kuvvetler safında çalışmış, Cumhuriyet ve Türklüğe önemli görevlerde bulunarak bu son deneme ile Türklüklerini ispat ve yurt ödevlerini yapmışlardır.

Lolan aşireti Alevîdir. Bu aşiretin bir kısmı henüz Erzincan'ın Danzik nahiyesi köylerinde oturmaktadır. Lolanlılar Erzincan bölgesinde iken, Alevîliği burada kabul ederek H. 736 yılında (Alâettini - Ertena) tarafından mürşitliği tasdik edilen Horasanlı Hacı Kureyş babaya çırak hakkında bağlanarak, Alevî - Bektaşî tarikatine girmişlerdir. Oçağda Erzincan'daki aşiretleri yoklamaya gelen Sultan Alâettin, bu Horasanlı babanın seyyitlerini resmî bir seceresi ile tasdik ederek, Lolan, Çarek aşiretleriyle birlikte o civarda bulunan birkaç Türk aşiretini daha bu babanın tekkesine lokma hakkını vermeğe bağlamıştır. Bu halk yirmi yıl öncesine kadar Hacı Kureyş oğullarına çırak hakkı vermişlerdir.

Lolanlılar, Varto merkezinin 8 ve Karaköy bucağının 11 köyünde toplu olarak oturmaktadırlar. Bu aşiretin Varto'daki nüfusları üç binden fazladır.

C — Abdalan kabilesi:

Bu kabile halkı, Lolanlardan önce Varto köylerine gelmişlerdir. Bunların Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Bingöl dağlarına çadır kurduğu çağlarda, Akkoyunlu Türklerden ayrılarak Hanabdal ile Varto köylerine geldikleri söylenmektedir.

Hicretin 9 uncu yüzyılının başında Varto köylerine gelip yerleştikleri sanılan Abdalan kabilesi, toplu olarak Varto ilçesinin Bingöl eteklerinde kurulan ve bu ilçenin merkez bucağına bağlı olan Gülükler, Hoşan, Kalçık adlı üç köyde otururlar. Bu kabilenin bu köylerde beş yüzden fazla nüfusları vardır. Abdalanlılar, Hınıs, Tercan ilçesinin çeşit köy ve komlarında dağınık bir halde yaşıyan çiftçilerdir. Bunlar, bulundukları yerlerde kendilerinden seçilmiş hiçbir aşiret ağası idaresinde bir topluluk kurmamış

ve tarihin her devrinde civar aşiretlerin boyunduruk ve idareleri altında yaşamışlardır.

Hamidiye alayları teşkilâtında, Abdalanlılar, Varto merkezine ve Hamidiye kumandanlarına yakın oldukları için, Cibran aşiretinin nüfuzları altında sıkışmış, yıllarca bu aşiret ağaları emrinde çalışmışlardır. Bu zor şartlar altında yaşıyan Abdalanlılar, yapılması gereken Türkçülük ödevlerini lâyıkiyle başaramadıkları gibi, Şeyh Sait isyanında kısmen Alevî aşiretlere katılarak, hükûmete yardım ve kısmen asilere katılarak milliyetlerine hıyanet etmişlerdir.

Bu aşiret halkı, ötedenberi ekinci ve koyuncu olarak yaşamışlardır. Bunlar da Alevî ve Bektaşîdirler. Son çağlara kadar sadettan "Baba - Mansurlu" Seyyitlerine çırak ve lokma hakkını vermişlerdir. Bu halk, pîrlik - mürşitlik cihetinden Baba Mansurlulara ve rehberlik kısmında, ocakları başında kalan bir aileye ve bazıları da Kureyş Seyyitlerine bağlanmışlardır.

Varto bölgesinde herhangi bir kabile veya aşirete mensup olmıyan tek bir halk ferdi yoktur. Yukarıda adları geçen bu kabilelerden başka, yine ilçe merkezine bağlı Kovik, Taşçı, köylerinde, Kimsorlu ve Zatiseyh köyünde Kılavsı adlı iki küçük kabile vardır. Kimsorlu kabilesinin Varto'daki nüfusları 400 ve Kıvasların 200 den fazladır.

Selçukîler devrinde, Alevî olan ve sonradan yine bu tarikatin bir bütünü sayılan Bektaşiliği, kabul eden ve ötedenberi kovunculuk ve çiftçilikle geçinen, Kimsorlu-Kimsordu, kabilesinin Van tarihinin Türklüklerini belirttiği Şadeli aşiretinden ayrıldıkları ve bunların 300 yıl önce Kiği ilçesine bağlı Holhol köyünden Varto'ya geldikleri ve Kılavsı - Kıravaş'ların Nabive ilçesi alanında oturan ve ırkan Türk olan Karsanlı kabilesinden ayrıldıkları söylenmektedir.

D — Çerkesler:

Tarihî kaynakların Moğol, Tatar ve en kökünden Türk ve Turanî soydan saydığı Çeçen ve Çerkeslerin Kafkasya'dan gelen üç kabilesi, bugün Varto'nun Çaharbur, Tepe, Zirink, Aynan, Doğdap, köylerinde toplu olarak oturmaktadırlar. Bunların bu köylerde bin kadar nüfusları vardır.

Sünnî ve Hanefî mezhep olan ve henüz kendilerine mahsus eski Türk âdet ve inanışını koruyabilen Çerkes ve Çeçenler, yaşayış bakımından diğer aşiretlerden farklı ve daha medenidirler. Bunlar bu bölgede azlık bulundukları için zaman zaman aşiret ve derebeylik usulünün idaresi altında ezilmiş, aşiretlerin bazı âdet ve buyruklarını kabul etmek zorunda kalmışlardır.

Çerkesler, Varto ilçesine geldikten bugüne kadar, kendi aralarında seçilmiş, herhangi bir ağa veya zorbanın idaresi altında toplanmamış, her aile başlıbaşına hür ve demokrat bir şekilde geçinmiş ve her zaman idareyi hükûmetten beklemişlerdi. Bunlar, bazen kendi aralarından çıkan bir

adamın arkasında devlet hizmetine girmişlerdi. Çoğu sanatkâr, azı çiftçi ve koyuncu olan bu halk, kendi aralarında Çerkes, Çeçen, Lezgi dilleriyle konuşur ve bu her üç şube de, birbirilerinin dillerini bilmedikleri için genel kurullarda ve birleştikleri yerlerde türkçe konuşurlar. Çerkeslerin hepsi de türkçeyi öz ana dilleri kadar bilir ve her aile ocakları başında çoluk çocuklariyle türkçe konuşmayı âdet edinmişlerdir.

Emekli Miralaylarımızdan M. Riza, eserinde çok haklı olarak bütün Çerkesler hakkında şöyle diyor:

"Bunlar, umumî yerlerde çerkesçe dilleşmezler. Bunun için millî birlikten açık bir ayrılık göstermezler ve yurda daha çok bağlıdırlar."

Çerkesler, H. 1293 Kars seferinden sonra Kafkas ve Dağistan'dan göçerek Varto'ya gelmişlerdir. Bunların bir kabilesi de birkaç yıl sonra Urfa'dan gelmiştir. Bu halk, Yeniçeri isyanına, hükûmete sipahi olarak çalışmış ve daha sonra, Muş'ta beylerbeyi olan Alâettin Paşa oğullarının idareleri altında iki yüz kişilik bir atlı müfrezesini teşkil edip bu müfreze ile bazı aşiretlerin eşkiyası takibinde gezmişlerdir.

Çerkes ve Çeçenler, aşiretten sayılmadıkları ve bu bölgede fazla nüfusları olmadığı için İstibdat Devrinde reâya sayılmış, Hamidiye aşiret alay komutanlarının himayesine sığınarak, onlara hizmet görmüş, vergi vermiş, sıkışık bir durumda kalmış ve fakat şahsî hürriyet ve akidelerini hiç kimseye feda etmemişti. Meşrutiyet devrinde hürriyetlerine kavuşan Çerkesler, kendini toplamış, Şeyh Sait isyanında kudret ve kuvvetleri nisbetinde Cumhuriyet idaresine hizmet etmişlerdir.

E — Hormek kabilesi:

Atalardan süzülüp gelen rivayet ve inanışa göre, Hormekli kabilesi Harzemlidir. Bu ad, yakın çağlara kadar Huvarzemiyan şeklinde konuşulurdu.

Bu aşiretin yaşlı adamları, soylarını anlatırken:

— Biz, Huvarzem şahı olan Mehmet Şah'ın oğullarıyız. Ebülmüslimi Horasanî, Nesri-seyara karşı savaşıp kuvvetten düşmüş, ve kendisine kement atılıp tutulacağı sırada, bizim dedemiz Mehmet Şahı imdadına yetişip onu kurtarmış, ve bu dâva da sonuna kadar aşiretiyle birlikte Ebülmüslimle çalışmış, Emevileri ortadan kaldırdıktan sonra Horasan'a dönmüş ve Ebülmüslim Bağdat'ta şehit edilirken, aşiretimiz Horasan'dan Erzincan'a ve oradan Dersim eteklerine ve daha sonra Kiği ve Varto'ya yayılmıştır.. derlerdi.

İstibdat devrinden önce, bu kabilenin civarında olan aşiretler, bunlara Horumbeyan, Hormekân ve Huvarzemiyan diye adlandırırlardı. Bugün Kiği ile Nazmiye ilçeleri arasından geçen Kiği nehrinin kıyısında eski Bağın kasabasına yakın Hormek adlı büyük bir köy harabesi vardır. Burası yıllarca viran bir hale geldikten sonra son çağlarda birkaç evli bir köy olarak kurulmuştur.

Hormek aşiretinin Horasan'dan Erzincan'a ve oradan Nazmiye ilçesine ve Hormek köyüne ve daha sonra Varto ve Kigi ilçelerine dağıldıkları, bugün bu il ve ilçelerdeki bölgelerde toplu olarak yaşayan bu halkın varlığından anlaşılmaktadır. Bu gerçeklikle beraber aşağılarda örneklerini yazacağım bazı tarihî belgeler, bu görüşlerimi bir kat daha aydınlatacak, ve Hormek kelimesinin aslının, Harzem adı olduğu kendisini gösterecektir.

Bu gerçeklik karşısında bile son çağlarda bu aşiretin ilağaları, kendilerini Hamidiye alaylarına karşı kudretli göstermek ve manevi bir duygu ile aşireti eratını kendilerine bağlatıp toplu bir idare kurmak ve kendilerini halktan üstün tutmak için: — Evet, biz Harzemli Mehmet Şah'ın ana cihetinden torunlarıyız.. Lâkin babamız, Hazreti Peygamberin amcası Hamza pehlivanın torunlarından Ferâmuz Şahtır. Bu zat, Ebülmüslim'in ordusunda serdar iken Hazreti Muhammet, Şahın kıziyle evlenmiştir. Biz, bu ikisinin çocuklarıyız.. Bunun için bize Ferâmuzdan kinaye olarak Fereşat-fero oğulları denilmektedir.. diye övünmüşlerdir.

Araplarda Ferâmuz Şah adlı bir kumandanın olmadığını ve bu adamın bir Türk serdarı olduğunu bilmekle dahi, bu iddianın bütün inceliğiyle yine Türk soyuna doğru aktığını ve bu aşiret halkının, aşağı yukarı, bütün menkibelerini, durum ve göreneklerini elde ettiğimiz tarihî belgelerle yüzleştirince, Fero-fereşat oğullarının da bütün aşiret halkiyle birlikte Türk bir babadan olduklarını ve bu aşiretin Mehmet pehlivani Elharzeminin oğulları olduğunu kesin olarak söyliyebiliriz.

1928 yılında Varto ilçesi kaymakamı olan Ankaralı Ramiz Beyin yanında gördüğümüz Harzem tarihinin 118 inci sahifesinde:

— Selçuk Padişahı Alparslan oğlu Melikşah'ın 1069-1072 Milâdî yılında, Anadolu fethine memur ettiği akrabası, Kutulmuş oğlu serdar Süleyman Şah'la beraber Mehmet Pehlivani Elharzemi adlı bir emîrin Erzincan'a geldiği ve Süleyman Şah Erzincan'ı fethederken, bu zatı buraya Bey dikerek batıya doğru seferine devam ettiği ve bugünkü Hormek kabilesinin bu adamdan türediği yazılmış, bu gerçeklik meydana çıkmıştı.

Yine 1928 yılında Hınıs ilçesinin Alâgöz köyünde oturan ve Hormekli aşiretinden Hasali boyuna mensup olan Mehmet oğlu Alinin evinde okuduğumuz H. 950 tarihinde yazılmış küçük bir secerede: Hormek kabilesinin ilağaları hakkında şu yazı vardı:

"İptidası Harzem deştinden gelen Mehmet Pehlivani Elharzemi, Erzincan diyârına bey olmuş ve sene fi rabiülevvel 540 tarihinde Erzenilrum'da vefat eylediğinden yerine oğlu Melik Şah Bey olup, kaçan Tatar Gelünca oğlu Cafer Şah çerisini alup Sülbüs dağına otağ kurmuş ve Cafer Şah, 629, oğlu Karazeynel 664, oğlu Beşir Bey 701, ve oğlu Mümin Bey 726, oğlu Zeynel Bey 769, oğlu Aynal Bey 804, oğlu Kara Yakup 835, oğlu Malhas ağa 878, tarihinde fevt olmuşlardır."

Hamailin alt kısmında, H. 1065 tarihinde yazıldığı anlaşılan diğer bir yazıda:

"Alhas ağa oğlu Mustafa ağa, 956 senei hicriyesinde vefat edip yerine oğlu Haydar ağa ilağası oldu. Mezburun 1019 tarihinde vefatiyle Hormek ilağası oğlu Gülabi'ye geçti. Bunun çağında Hormek aşairi yurdundan civara dağıldı. Gülâbi oğlu Fereşat ağa, kavmini topladı, dedesi Kara Yakup ağanın kılıcını kuşandı, Sülbüs şehidine çıkıp burada cenk eyledi." diye yazılıdır.

Küçük bir hamail şeklinde olan bu şecere, 950 yılında Hormekli Alhas ağa oğlu Ali tarafından yazılmıştır. Ondan sonra yazılan tarihsiz ve çeşit el yazılarında, şecerenin bulunduğu ev sahibinin dedeleri, şecereyi yazan Alhas ağa oğlu Ali'ye kadar götürülmüş ve şöylece sona erdirilmiştir:

Mehmet bini Hüseyin, bini Muşâil, bini Kara Ali, bini Salakal, bini Muhammet, bini Mût, bini Gülâbi, bini Mustafa, bini Ali ağa, bini Alhas ağa. diye 11 babasını kaydetmiştir ki, bunlara Alikân oymağı derler.

Bu eski şecere ve hamilin diğer kısımlarında cenk ve nusrata ait bazı âyetler, arapça ve türkçe dualar ve cin, peri şerrinden sakınmak için birkaç nüsha ile birçok türkçe gülbanklar vardır.

Bu kabilenen Türklüğü hakkında oturdukları yerlerde ve Erzincan'ın Silepür bucağiyle Nazimiye'nin Civarik, Balik, Hormek köylerinde, yeniden birçok canlı eserler ve yazılı mezar taşları gözlere çarpmaktadır. Doğu illerindeki nesil için yeni bir eser yazan emekli miralay M. Riza "Birlik ve Dilbirliğimiz" adını verdiği bu eserin 23 üncü sahifesinde:

"Hormik, Çarıklı ve Lolan aşiretleri soyca Türk olduklarını bilir ve söylerler." diyor.

Son çağlarda Varto'nun Şarik köyünde bu aşiretle beraber birçok Türk kabilelerinden bilgi veren bir sülâle şeceresi meydana çıktı. Bu şecere ilk önce H. 582 yılında yazılmış, ve 628 - 1232 yılında Selçuk Hükümdarı Alâettini Keykubat tarafından tasdik edilerek, Sultanlık mühüriyle mühürlenmiştir. Başlıbaşına bir kitap dolduracak kadar uzun olan bu şecerenin belirttiğine göre: şecerede adları yazılı on iki Türk aşireti, Selçukîler devrinde Horasan'dan Erzincan'a, Bağın (1), ve Hüsnü Mansur kasabalarına gelmislerdir. Bu aşiretlerin başında Alevîlik halifeleri olarak gelen Horasanlı Seyyit Mahmudi - Hayranî ve "Şahmensur baba" Hüsnü - Mensur kasabasında tekke kurmuşlardır. Sultan Alâettin Bağın kasabasına gelirken, Şahmensur'la Seyit Mahmud'un oğlu Haci Kureyşi, ve Seyit Ali adiyle anılan Derviş Beyazi, bu on iki aşiretin ağalarını Bağın'da

(1) Bağın Karakoçan ilçesinin şimalinden geçen ve Dersim dağları eteklerinde bulunan Kigi-piri nehrinin geniş bir vadisinde kurulmuş pek eski bir Türk şehridir. Şecerenin anlattığına göre büyük bir kasaba olan bu yerin, yığın enkazları içinde şimdi küçük bir köy vardır.

toplayarak bu seyyitlerden mucizât istemiş, bunlardan Şah Mensur duvar yürütmüş, Haci Kureyş ile Derviş Beyaz da fırındaki ateşe girmişlerdir (1). Sultan Alâettin bunları bu mucizelerini şecerede tesbit edip silsilelerini tastik etmiş ve bu on iki Türk aşiretini pirlik ve mürşitlik bakımından Şah Mansur'la Hacı Kureyş'e ve rehberlik makamında Derviş Beyaz'a mürit edip lokma hakkına bağlamıştır.

Tamamen ve arapça ve bazı yerlerinde türkçe ile karışık bir yaziyle yazılan bu büyük şeceredeki Sultanların resmî mühür ve yazılarına bakılırsa; Sultan Alâettin'den bir asır sonra Osmanlı Padişahı Orhangazi, bu şecereye ikinci bir şerh çekmiştir. Bu şerhte, şecere sahiplerinin soylarından ve yerlerinden bahsedildikten sonra:

"Müceddeden hazihi şeceretün fi semane mâeti - mite, ve fi vakti lifeiha Bağdad, Abdullahil Tayyip, fi vakti zülillâhi islâm, biismihi, Sultan Orhangazi."

Bu şerhten sonra Osmanlı Padişahı Murat Han, Bağın kasabasına gelip buradaki Türk aşiret ağalariyle şecere sahiplerini huzuruna alarak, şecereye üçüncü bir şerh çekmiştir. Tastikten sonra şecerede şöyle denilmekterdir:

— Ve min Hazihi elsilsileyi elşerifü feridil - dehir, vehidil - asır, elseyyit şeyh Mahmudul - halli, fi vakti Sultan Murat Han, ve zuhuru kerametihi, kerameten sahihan. Meşhuran fi huzuru Sultan Murat Han. Dairetün bilnârilkesir. Fi kasabati Bağın.

Sultan Murat Han, Bağın kasabasına gelirken burada tarikat rehberi olan Derviş Beyaz oğullarından Ali Uyyun adlı bir zatı gösterdiği liyakatten dolayı kendisine Çapakçur ovasını vakfederek bu ovanın Abı-tahhur köyünde namına bir tekke açmıştır. Bunun için şecerede şu metin vardır:

Elmalûm velmeşhur Derviş Beyaz veledi âlem, Ali - Uyyun mukayyedu filkütügi biltekiyeti elmüstemi memaliketü Çapakçur Abi - tahhur.

Bu şecerenin Sultan Alâettin tarafından tasdik edildiği çağda, Bağın kasabasında şecere sahipleriyle birlikte Sultanın huzuruna gelip şeceredeki babalara mürit denen on iki Türk aşireti içinde Hormek kabilesinin o çağda başı olan Cafer'in de adı vardır.. Şecere bu aşiretleri şöyle vasıflandırmaktadır:

1 — Cafer min kabileti delisenler, elmusamma ükseü dağ. İsmühü Sülbüsen (2). Bilâkabı Hurem began.

2 — Tevmur. Min kabileti alân. Elmusamma burkent budan.

3 — Hüseyin Min kabileti Ba-ilyas Elmusamma Han var.

---

(1) Bu fırının yıkık duvarları son zamana kadar bu civardaki halk tarafından tavaf edilir ve büyük bir ziyaret bilinirdi.

(2) Tercümesi şöyledir: "Delsinler - Delihasanlar kabilesinden olan Cafer ki, yüce dağ dedikleri sülbüsle anılır. Bu kabilenin lâkabları Hurem - began'dır." Sülbüs dağı Hormek köyünün üstündedir.

4 — Muhammet Min kabileti Millî. Elmusamma Bozkır.

5 — Abdullah Min kabileti İzol. Elmusamma üç ayak bılakabı iki bölük.

6 — Ali. Min kabileti Haydar. Elmusamma Bedirkan. Yulakkabu karavel.

7 — Mustafa Min kabileti Karsan. Elmusamma hançer dik. Yulakkabu şaz.

8 — İbrahim Min kabileti Lâl. Elmussamma bayi-kara yulakkabu yürük uzun.

9 — Mahmut Min kabileti Çakır Tahir.

10 — Muhammed min kabileti Dada. Börek uzun. İbtidası bucaktan gelmedir.

11 — Yusuf min kabileti zor veliyan. Elmusamma duvardelen.

12 — Abbas min kabileti Merdis. Elmusamma külâh dik.

Bu şecerenin verdiği bilgi de: o çağda Hormek kabilesi lâkabının Hurum - began şeklinde olduğunu göstermektedir. Azerbaycan yakınlarında Harzem Türklerinin kondukları bir ova vardır ki, buraya Hurum-düzü ve bu ovadaki Türk ağalarına da Hurum beyleri denilmektedir. Bu kabile halkının bu ad altında Sülbüs eteklerine göçtükleri ihtimali vardır.

Şecerenin toplu olarak verdiği bilgilere bakılırsa, Selçuk hükümdarı Sultan Alâettin, tasavvuf ve alevîliğe büyük bir önem vermiştir (1) ve tarikat halifeleriyle birlikte Hicretin yedinci yılı başlarında doğu illerine gelen birçok Türk aşiretlerini okşamış ve onlardan faydalanmıştır. O çağda Erzincan ve Bağın kasabaları arasındaki verimli yerlere yerleşen bu Türk oymaklar, sonradan Osmanlı Padişahı Orhangazi ve Sultan Murat tarafından bile himaye edilmiş, ancak bunlar Yavuz Sultan Selim çağında aşağıda gelecek bölümlerde açıklıyacağım gibi, bu verimli ve açık yerlerden kaçıp Dersim'in karanlık dağlarına kaçmışlardır.

Bu şecerede adları yazılı olan aşiretler, bugün bildiğimiz, pirlik bakımından bu babalara bağlanmışlardı.

İzol, Hayderan, Karsan, Şahveliyan, Arili, Şadili, Milan ve iki kardeş kabile olan Hormek ve Hıran aşiretleridir. Diğer üç aşiretin hangileri olduğu bilinmemektedir.

Yukarıda sıraladığımız tarihî kaynaklar, toplu olarak gözönüne alınırsa; şecerede adı yazılı olan Cafer, Mehmet Pehlivani Elharzeminin torunudur. Cafer'in Erzincan'ın Silemür bucağından göçerek, o çağda Bağın kasabasına bağlı bulunan Sülbüs dağı eteğindeki Hormek, Balık ve Civarik

(1) Sultan Alâeddin, o çağda Sahmensura ayrı bir şecere vermiş, halen Malazgirt ilçesinin Şobak köyünde Seyyit Cafer oğulları yanında olan bu şecerede yine bu on iki Türk aşiretinin adları vardır. Bunlar: Hiran aşireti Caferin kardeşi olan Ali-dost oğullarıdır. Koçgiri ve İzol aşiretlerinin de Hormekli ile bir boydan oldukları söylenmektedir. Hiran aşireti Mazgirt'in Mohundu bucağının yirmi köyünde oturuyorlar.

köylerini yeniden kurduğu söylenmekte ve bu cihet Alâgöz köyünde bulunan şecereden anlaşılmaktadır. Silepür bucağında Mehmet Pehlivani'nin kurduğu büyük köy, Dalay ve Savşek adlı üç köy vardır. Bu köyler halen Hormek aşiretinin Alikân kabilesiyle meskündur.

Cafer ve kabilesi, Bağın civarındaki köylerde çoğalmış, aşağı bölümlerdeki tarihî olaylar arasında açıkladığım gibi buradan parçalanıp Kiği, Varto, Refahiye ve Kuruçay ilçelerine dağılmışlardır.

Mehmet Pehlivan'ın Erzincan'da ne kadar kaldığı ve burada ne gibi işler gördüğü hakkında elimizde hiçbir tarihî belge yoktur. Yalnız Erzincan'ın Kutulmuş oğlu Serdar Süleyman Şah tarafından zaptından bir asır sonra, Ali Menküçekle, Selçukîlerin elinde dolandığını ve nihayet Selçuk Hükümdarı Kılıç Arslan oğlu Süleyman Şah, 1181 - 597 tarihinde Erzincan'a gelirken, kardeşi Mugissüddin ve damatları Menküçek oğlu Fahrettin'i Behram Şah ile birleşip, topladıkları bir ordu ile Erzurum meliki, Melek Şah bini Muhammet üzerine yürüyerek Erzurum'u Melik Şah'ın elinden aldıklarını, Erzincan tarihinin 38 inci sahifesinde okuyoruz.

Alâgözdeki küçük şecerenin verdiği bilgide: Mehmet Pehlivani Elharzeminin 1124-540 yılında, Erzurum'da vefat ettiği ve yerine oğlu Melik Şah'ın Bey dikildiğini kaydettiğine göre: Mehmet Pehlivan'ın Erzincan'da, Menküçek oğulları tarafından bastırılarak buradan Erzurum'a gelip Beylik kurduğunu ve burada öldüğü, ve sonradan valiliği elinden alınan adamın Mehmet Pehlivan oğlu Melek Şah olduğu tahmin edilmektedir.

Yine Erzincan tarihinin verdiği bilgiye göre 1211-627 yılına kadar Erzurum Ali-Menküçekle, Selçukîlerden Rükneddini Cihan Şah elinde kalmış, Rükneddin, Harzemli Celâlüddin'e yardım ettiği için, Alâettini Keykubat, Erzurum'u bu tarihte Rükneddin'in elinden alarak ülkesine katmıştır.

Şorik köyündeki büyük şecerenin 1212-628 yılında Selçuk Sultanı Alâettin Keykubat tarafından tasdik ve mühürlendiğine ve bu şecereye Melikşah oğlu Cafer'in adı geçtiğine göre, Cafer'in babasından sonra Erzurum ve Erzincan'daki kabilesini alarak Bağın kasabasına bağlı olan Sülbüs dağının eteğine gelip Hormek, Civarik ve Balık köylerini yeniden kurup arkasını bu sarp ve yalçın dağa dayamak suretiyle hayatını kurtardığı ve Sultan Alâettin bir müddet sonra Bağın havalisindeki aşiretleri yoklamaya gelirken, o gün, Hormekli kabilesinin başı bulunan Cafer'in adını bu şecerede kaydettiği anlaşılmaktadır.

Tamamen Türk olduklarını yukarıda gösterdiğimiz tarihî belgelerle sabit olan bu aşiret halkının, hangi zorlamalar altında Bağın bölgesinden parçalanıp Kiği ve Varto ve doğu illerinin diğer kesimlerine dağıldıklarını, aşağı bölümlerde yazacağımız tarihî olaylar arasında açıklıyacağım. Ve bu bölümlerde göstereceğim resmî kayıtlardan bilindiği gibi, Hormek halkı tarihin her çeşit devrinde Türk olduklarını bilerek millî birlik ve bü-

tünlükten ayrılmadan zaman zaman, doğu illerinde esen herhangi yabancı fikir ve cereyanlara uymadan, bir Türk köylüsü ve çiftçisi olarak yaşamış ve istibdat devrinde Hamidiye alaylarının üstün kuvvet ve saldırıları karşısında bin türlü zorluklar altında sayısız can ve mal kaybına uğradıkları halde, hürriyet ve cesaretlerini kaybetmeden yıllarca kara kuvvet ve istibdatla çarpışmış, meşrutiyet devrinde ve Birinci Cihan Savaşında vatan cephesine koşarak kanlarını dökmüştür.

Bu Türk halkı, büyük kurtarıcı Atatürk'ün yurt ve ulus uğurunda açtığı millî mücadele ülküsünde doğu illerinde Türklük ve Cumhuriyetin fedaileri kesilerek Şeyh Sait isyanında Varto ve Kiği bölgelerinde, henüz askerî kuvvetlerimiz yetişmemişken, haftalarca karlı bellerde asî kuvvetlerle çarpışarak büyük yararlıklar göstermiş ve en son askerî müfrezeler emrinde millî ödevlerini sona erdirmişlerdir.

Ötedenberi kültüre bağlı bulunan ve bugün çoğu okur-yazar olan Hormek halkının Varto ilçesinin Üstüran bucağında yirmi bir köyde, 5000 den fazla nüfusları vardır. Aşiret sisteminin mevcut bulunduğu çağlarda, gerek Varto ve gerekse Kiği ile diğer kesimlerde bulunan bu kabilenin topluluğunu Kara Yakub'un ahfadından olan Fereşat - Pero oğulları idare etmiş, bu aile Hormek kabilesinin ocak başısı sayılmıştır (1).

———=o=———

(1) Fereşat oğulları Vartoya gelmezden önce bu ilçedeki bu kabileyi bir müddet Sormamet oymağından orteymur, ve daha sonra Hasanhan Aii oğulları idare etmişlerdir.

BÖLÜM: V

Selçukîler ve İlhanîler Devrinde Doğu İlleri, Dersim'e Sığınan Türk Aşiretleri ve Hormek Kabilesi

Hazer Türklerinin doğu illerimize yaptıkları akınlardan sonra Horasan ve Nişabur'da kuvvetlenen Selçukîlerin ilk hükümdarı Sultan Tuğrul, 1051 M. tarihinde doğu illerimize kuvvetli bir ordu ile gelerek Malazgirt kasabasını muhasara altına almıştır (1).

Bu çağdan sonra, Selçukîlerle Bizanslılar arasında doğu illerimizde arkası kesilmiyen savaşlar başlamış ve en son, Selçuk hükümdarı Alparslan, 1072 M. tarihinde Bizans ordusunu Malazgit'te yenerek Bizans İmparatoru Romanos'u esir etmiştir. Bu tarihten sonra Selçukîler, bütün doğu illerini ellerine alarak Anadolu'ya akmışlardır. Suriye ve Filistin'i istilâ etmişlerdir.

Alparslan oğlu Melikşah'ın Anadolu fethine memur ettiği akrabası Kutulmuş oğlu Serdar Süleyman Şah, 1072 Milâdi tarihinde Erzincan'dan Anadolu'ya geçmiş, büyük ordusuyla Anadolu'yu Bizanslılardan temizliyerek 1093 M. tarihinde İznik şehrinde Rum Selçukîleri hükümetini kurmuştur. Bu hükümet birkaç yıl sonra bütün Anadolu ve doğu illerine tamamen hâkim olmuştu.

Bu çağda, doğu illerinde, Danişmendîler, Menküçek oğulları, Selçuk ve Harzemilerlerden ve türlü Oğuz boylarından birçok Beylikler vardı. Selçukîler idaresinde olan bu Beyliklerin merkezleri, Sivas, Erzincan, Erzurum ve Diyarbakır şehirleridir. Van ve Bitlis bölgelerinde dağlı Türklerin Haltı soyuna mensup Kurt-baba, Baba-kürdiler, bağımsız birer derebeyi halinde yaşıyorlardı. Çapakçur, Motki, Sason gibi sarp dağlarda, Part Türklerine mensup Dümbeli - Zaza kabileleri bulunuyordu. Bu sırada Horasan ve Nişabur'dan ve Türkistan'dan kalkan birçok Türk boyları, Ak ve Karakoyunlular, doğu illerimize akın geliyorlardı.

Bu çağdan sonra, doğu illemizde cereyan eden tarihî olayları ve Selçuk Sultanlarının o günkü durumlarını, yukarıda yazdığımız Hormek kabilesi faslında kısmen açıklamıştım. Diğer kısmını da tarihî olaylar sırasiyle kovalıyacağım.

---

(1) Ahmet Refik Tarihi. Cilt 6, sahife 270.

Selçuk Sultanları dinî ve millî bir duygu ile, batıda, Ehli Salip orduları ile yıllarca kahramanca çarpışıp Avrupa milletlerini hayret ve dehşetler içinde bırakırken, diğer taraftan Türk birliğine ve Türkün millî akide ve ânanelerine bağlı olarak, doğu illerimizdeki Türk halkına karşı iyi davranmışlardır. Doğu illerindeki Türk beylik ve aşiretleri, bu devletin sayesinde yabancı saldırılardan kurtulup istiklâline kavuştukları gibi, Türkistan ve Horasan'dan bu illere gelen Alevî ve Türkmen aşiretler de, Selçuk Sultanlarından ve en çok Alâettini Keykubat'tan himaye ve kabul yüzünü görmüşlerdi. Yukarıda gösterdiğimiz tarihî bir şecerenin metnine göre, Sultan Alâettin, Horasan'dan gelen bu Türk aşiretlerini bizzat teftiş ederek, bilim, tasavvuf ve tarikatçiliğe karşı büyük bir ilgi göstermiştir.

Bu tarihî şecerede adları yazılı bulunan on iki Türkün aşireti Dersim ve Erzincan civarındaki dağ eteklerine yayılmışlardı. Şecere ve Alâgöz hamailinin kaydettiklerine göre, o çağda Hormek kabilesi, Erzincan'ın Sipür bucağiyle, Nazimiye'nin Civarik, Hormek ve Balık köylerini kurmuşlardı. Hormek ilağası Cafer, H. 629 da Hormek köyünde ölmüştü.

Selçukîler devrinde türkçe ve Dersim'in içine girdikten sonra da Zaza'ca konuşmağa başlıyan Türk aşiretlerinin, o çağda hangi zorlamalar altında geniş ovaları bırakarak Dersim ve doğu dağlarının sarp bölgelerine çekildiklerini araştıralım.

Tarihî incelemelerden bilindiği gibi, Selçukîler, Horasan'dan doğu illerine gelen bu Türk aşiretlerine iyi yüz göstererek kendilerinden faydalanmışlardır. Moğolların doğu illerine akınları başlayınca, bu aşiretler Moğolların saldırılarına uğramış, onlarla çarpışarak parçalanmış ve kendilerini kurtarmak için Dersim'in sarp dağ eteklerine çıkıp burada kendilerini kurtardıkları gibi, zaman zaman, Moğol ordusunun yollarını keserek göç almışlardır.

Bu sırada doğu bölgesi, yayık gibi çalkanıyordu. Moğollar, 628-1212 tarihinde serhatlerden Dersim ve Erzincan ve Sivas'a doğru akıyor, zaten çökmek üzere bulunan Selçuk Devletini parçalıyarak, önlerine geçen Türk aşiret ve beyliklerini yıkıp geçiyorlardı. Bu sırada Erzincan, Erzurum, Palo ve havalisinin ovalarında ve dağ eteklerinde bulunan sayısız Türk aşiretleri bu salgından kurtulmak için, en çok Dersim'in kuytu meşelerle örtülü dağlarına, Erzincan civarındaki dağlık araziye kaçıp sığınmışlardı. Erzincan şehrinde bulunan birçok oymaklar, batı Dersim'e dolmuşlardı.

Aynı yıl içinde, Moğollar tarafından saldırıya uğrayıp Diyarbakır'a doğru kaçan Celâlettini Harzemşah, Palo ilçesinin Ohi bucağında, oranın yerli halkı olan Dümbeli Zaza'ları tarafından öldürülmüş ve bu hâdiseyi haber alan Dersim eteklerindeki Türk kabileler, Palo'ya inerek Celâlettin'in intikamını almış ve cesedini alıp Dersim dağlarının yüce bir noktasında olan bir dağın başına defnedip bu türbeye (Sultan - baba) adını vermişlerdir.

Erzincan Tarihi; 46 ncı sahifede bu olayı şöyle anlatır:

"Celâlettin: Dersim tarafında Kürt eşkiyası eline düşüp soyulmuş ve öldürülürken, haydut Kürd'e adını söyleyip hayatına dokunmazsa, Han yapacağını vâdetmiştir. Bu vait üzerine Kürt, Celâlettin'i çadırına götürüp, karısına muhafaza etmesini söyler. Kendisi dağa, at aramağa giderken, bu esnada çadıra elinde kargı, bir kürt gelip, (Bu Harzemli kim? Neye öldürmüyorsun?) der. Kadın da, (Kocam aman verdi, çünkü Sultandır.) cevabını verir.. Kürt, (Bunlar benim kardeşlerimden birini öldürdüler ve o, bundan çok kıymetli idi.) der, elindeki kargıyı vurur ve öyle bir vurur ki, ikinciye lüzum kalmaz. Celâlettin yere serilir. Sonra Dersimliler Celâlettin'e acıyıp mezarına bir türbe yapmışlar, elân orası Zazalarca ziyaretgâhtır. Ve pek mukaddestir. Ve Sultan baba namiyle tesmiye edilir (1).

641 - 1225 yılında Selçuk Hükümdarı Mugissüddini Keyhusrev, Sivas'ın Kösedağ mevkiinde Moğolları yenmiş ise de, ardı arkası gelmiyen Moğol akınları bir türlü durudurulamamıştır. Mügissiddini Keyhusrev, 644 - 1228 de vefat etmiş, doğu illerimiz ve Erzincan, tamamen Moğolların eline düşmüştür.

657 - 1259 yılında Moğol Hükümdarı Hülâgû, her yandan Anadolu'ya baskınlar yapmış ve Erzincan'da oğlu Yeşmut'u vali dikerek Türk boylarına sonsuz zulümler yapmış, doğu illerindeki Harzem, Selçuk ve diğer Türk aşiretlerinden canlarını kurtaranlar doğu illerimizin yüksek dağlarına, Dersim, Akçadağ, Maraş ve Sivas havalisinin sarp yerlerine sığınmışlardır. Rivayete göre, Yeşmut, Dersim Türkleri üzerine bir ordu göndermiş, bu ordu iki ayNazimiye civarında, buradaki Türk aşiretlerle çarpışarak başarı elde edemeden geri dönmüştür.

Moğolların korkusundan, doğu illerinin yüksek dağlarına ve Dersim bölgesine Türk halkının sığındığı o çağlarda idi ki, tarikatini Türk boyları arasında sağlamak için Nişabur'dan çıkıp gelen Hacı Bektaşi Veli, 680 - 1264 de Erzincan'dan geçerken, bir halifesini Dersime göndermiş, buradaki kabileler, tâ Horasan'da iken Aleviliği kabul ettikleri için bu tarikatin bütün bir özü olan Bektaşiliği sevgi ile karşılamış, Hacı Bektaş'a mürit olup çırak hakkını kabul etmişlerdir.

Bu çağda Dersim dağlarında bulunan bütün Türk aşiretleri, Türkçe konuşuyorlardı. Bunun içindir ki, Alevilik ve Bektaşilikteki türkçe, gülbank, nefes ve âyini cem kaidelerini çabuk bellemiş ve onlara kutsal bir mevki vermişlerdi. Bu halk, Yavuz Sultan Selim'in devrine kadar ana dilleri olan türkçeyi aile ocaklarında konuşmuş ve bu çağdan sonra Osmanlı

(1) Bu tarihi yazan vali Ali Kemali, o çağlarda bile Dersimde sığınan Türkleri Kürt göstermeğe çalışmaktadır. Bu halkın o çağda türkçe konuştukları, Celâlettine taktıkları Sultan-baba adiyle sabittir. Celâlettini mukaddes bilmeleri ve ona tapmaları bu gerçekliği aydınlatmıştır.

padişahlarından gördükleri kötülük ve yoketme karşısında, kendilerini yabancı sanarak, ve Palo bölgesindeki Dümbeli Zaza aşiretlerle temasa gelerek bunlardan Zaza dilini öğrenmişlerdi. Dersimliler bu dil halitesine sayısız miktarda eski türkçelerini karıştırıp konuşmuşlardı.

Doğu illerinin Moğollar, İlhanîler, Ak ve Karakoyunlu Beyler tarafından elden ele geçtiği, Hicretin 7 nci yüzyılının sonlarında, Anadolu'da oldukça kuvvetli olan bir Osmanlı Devleti kurulmuş, Osmanlılar, ülkelerini genişleterek doğu illerimize doğru geliyorlardı.

BÖLÜM: VI

Osmanlılar ve Akkoyunlular Devrinde Doğu İlleri ve Dersim

Hicretin sekizinci yüzyılının başlarında Osmanlı Devleti, İç Anadolu'da gittikçe artan bir varlıkla ülkelerini genişletirken, doğu illerimizden Erzincan ve Erzurum, İlhanîler tarafından idare ediliyor, Ahlat, Diyarbakır ve Muş bölgelerinde ve doğunun diğer illerinde aşiretlerini idare eden ve birer derebeylik halinde yaşıyan, çeşit Oğuz boylarına mnsup Türk kabileleriyle, Ak ve Karakoyunlular vardı.

Karakoyunlular H. 777 yılında Musul'u ellerine alarak orta bir hükümet kurmuşlardı (1).

Akkoyunlulardan Kara Osman, H. 801 tarihinde Azerbaycan, Mardin, Diyarbakır ve Erzurum'u eline geçirmiş, Erzurum'da Türkmen Beylerinden İskender bini Kara Yusuf'la yaptığı muharebede katledilmiştir. Bir müddet sonra Kara Osman'ın oğlu Cihangir, Erzurum'u zaptederek hükümet sürmüştür (2).

744 - 1328 tarihinde İlhanîlerin Erzincan valisi bulunan Alâettin Ertena ile Cobaniler beyliği arasında Sivas - Erzincan hududunda şiddetli bir muharebe olmuştur. Bu savaşta Dersimdeki Türk aşiretlerinin bir kısmı, Alâettin'e yardım ederek Çobaniler valisi Şeyh Hasan'ı yenmişlerdir.

Bu sırada doğu illerinin bütün kesimlerinde oturan Türk boyları arasında Bektaşî tarikati genişlemeğe başladığı gibi, Çorum, Yozgat, Amasya, Tokat ve İç Anadolu'nun Türk kabileleri içinde süratle yayılıyordu. H. 733 tarihinde Osmanlı Padişahı Orhangazi, Amasya'da Hacı Bektaşi Veli ile görüşerek, Bektaşi tarikatini kabul edip askerini Hacı Bektaş'a taktis ettirmişti. Hacı Bektaş, Padişahın yeni kurduğu orduya Yeniçeri adını

(1) Bu hükûmeti kuran Karakoyunlu Kara Yusuf, sonradan Teymurun gazabına uğrayarak, Sultan Yıldırım Beyazıda kaçmış ve bu yüzden Teymurla Yıldırım arasında meşhur Ankara savaşı olmuştu. Künyelahpar, cilt 3, sahife 26-27.

(2) Kara Osmanın torunlarından olan "Uzun Hasan" Diyarbakırdan Tebriz ve Horasana uzanan geniş bir hükûmet kurmuş, bu hükûmet H. 908 yılına kadar yaşamıştır. Safevî padişahı Şah İsmail, bu Akkoyunlu hükûmetinin Tebrizdeki tahtına çıkmış, Akkoyunlu hükûmetini inkiraza uğratmıştır. Şah İsmail, Uzun Hasanın kızından doğma torunudur.

takmıştı (1). Hacı Bektaş, bu suretle tarikatini doğu ve batı Anadolu'da kökleştirdikten sonra 737 - 1321 de Kırşehir'deki tekkesinde vefat etmiştir. Bektaşi tarikati İkinci Beyazit devrine kadar Yeniçeri ordusunda, Anadolu köylerinde ve İstanbul saraylarında kutsal bir tarikat olarak yaşamıştı.

803 - 1387 tarihinde doğu illerimize doğru Aksak Teymur'un orduları akına başlamıştı. Doğu illerimizin kuzey bölümlerinde bulunan birçok Türk boyları ve Akkoyunlu aşiretler, Teymur'un ordusu önünden kaçarak Dersim bölgesine ve Sivas taraflarına gelmişlerdi.

804 - 1388 tarihinde Ankara ovasında Teymur'la Yıldırım Beyazıt arasında yapılan büyük savaşta, Osmanlı ordusu mağlûp olmuş, Teymur uğradığı yerlerde Türk kabile ve boylarının üzerine bütün ağırlığiyle çökmüştü. Bu çağda doğu illerimizin çeşit yerlerinde ve doğudaki aşiret ve beylikler arasında savaşlar başlamıştı. Bu sırada, Dersim'deki Türk aşiretleri birbirine karışmış, Nazimiye civarında bulunan Hormeklilerle Hayderan ve Alan aşiretleri arasında çetin boğuşmalar olmuş, bu çağda Hormek ilağası, Cafer'in torunlarından Kara Yakup imiş. Kara Yakup, birçok yararlıktan sonra doğu Dersim kabilelerini idaresi altına toplamış, "İlbeyi" unvanını alarak H. 835 yılında ölmüştür (2).

---

(1) Ahmet Refik Umumî Tarihi cilt 6, sahife 335 de: "Orhangazi İmparatorluğunun mukadderatına hâkim olacak bu yeni teşkilâta, dinî bir mahiyet bahşetmek için Hacı Bektaşı Veliye askerini taktis ettirmişti. Hacı Bektaşı Veli, orduyu taktis etmekle beraber, adına da Yeniçeri demişti. Yeniçeriler bidayette bin kişiden ibaret ve yalnız piyadeden mürekkepti. Maaş, yevmiye bir akçadan ibaretti. Fakat müddeti kıdem ve muharebede gösterilecek gayret ve şecaata göre icabında artırılacaktı. Tayinat, hükûmettendi, tekmil kıta büyük bir aile telâkki edildiği için, teşkilâtı beytiyesine beytî bir mahiyet verilmiş, bu sebepten erkân ve zabitana Çorbacı başı, Aşçı başı ve Saka başı, gibi isimler konulmuştu."

"Yine bu tarihin, aynı cildin 430 uncu sahifesinde "Askerler orta kapıya gelip dururlardı. Bu sırada başçavuş, kubbei hümayunun önüne gelir, ellerini fıkarayı bektaşiye gibi niyazmendâne kavuşturur. Bir seda ile: Allah, Allah, İllâllah, baş üryan, sine püryan, kılıç alkan, bu meydanda nice başlar kesilir, hiç soran olmaz. Allah, eyvallah.

Kahrımız, kılıcımız düşmana ziyan. Kulluğumuz padişaha ayan, üçler, beşler, yediler, kırklar, Gülbanki Muhammedi, nuru nebi, keremi Ali, pirimiz sultanımız hünkâr Hacı Bektaşı Veli.. Deninе, devranına hû diyelim hû.. diye gübenk çekerdi. Sonra birincinin ağa bölüğü diye çağırır. Bölük te: Kara kullukçu burda, diye cevap verir. Başçavuş haydi der demez, bölüğün bütün yoldaşları koşup kese kapışırlardı." diye yazılıdır.

(2) Hormek şeceresi. Alagöz hamâili. Rivayete göre, bu ilbeyi unvanı, Kara Yakubun torunu Alhas ağa devrine kadar süregelmiş, bu unvan Alhas'tan alınarak Karsan aşireti reisi Koç Yusufa verilmiş, bu yüzden bir boydan olan Hormek, Karsan aşiretleri arasına düşmanlık girmiş, Alan, Demenan, Hayderan aşiretleri de Karsanlılara yardım etmişlerdir. Bu unvanın kendisinden alındığına meraklanan Alhas ağa, delirmiş ve bu deliliğinde Hayderan yaylasına giderken, genç bir gelin

Teymur'un orduları, doğu illerinden ve Anadolu'dan çekilince, bu iller birbirleriyle çarpışan türlü Türk idare merkezleri altında çalkalanmış ve doğu illerinin hâkimiyeti yine Akkoyunluların eline kalmıştı.

Doğu illerindeki Akkoyunlu idaresi 878 - 1462 tarihine kadar devam etmiş, bu tarihte Osmanlı Padişahı büyük Fatih Sultan Mehmed'in ordusu, Erzincan'ın yanıbaşından geçerek Tercan ovasına inmişti. Aynı yılda Bayburt ilçesinin "Otluk - bel" nam gediğinde Fatih ile Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Han arasında yapılan tarihî savaşta, Hasan Han yenilmiş ve bu bölgeyi Osmanlı ordusuna terketmişti. Uzun Hasan'ın vefatından sonra yine Tebriz'deki Akkoyunlu Sultanlar, fırsat buldukça, doğu illerimize akın yaparak buraların idaresini ellerinde bulundurmaya çalışırlardı. Diyarbakır'da Uzun Hasan'ın oğlu Yakup Bey hâkimdi. Halil bey, Tebriz tahtına cülüs etmişti. Yakup bey, kardeşini öldürerek, H. 896 da Tebriz tahtına çıkmıştı.

Bu devletin son hükümdarı olan Mehmet Mirza ibni Yusuf bey, Şah İsmaili Safavî tarafından yenilerek ortadan kaldırılmış, Şah İsmail, 908-1492 tarihinde Akkoyunluların Diyarbakır ve Tebriz'deki hükümetlerine son vererek Tebriz tahtına çıkmıştı (1).

Şah İsmail, İran'daki Akkoyunlu tahtına geçtikten sonra, H. 909 yılında büyük bir ordu ile doğu illerimize inerek Erzincan ovasına kadar gelmişti. Şah İsmail doğu illerinden geçerken Türk ve Türkmenler, kimi kendisinden kaçıyor ve kimi kendisine itaat ediyordu. Bu çağda Dersim aşiretleri pek seyrekti. Ancak Moğollar çağında Dersim'e sığınan yirmi kadar Türk aşireti vardı. Bunlar da aralarındaki kavgaları yatıştırıp, Şah İsmail'in herhangi bir saldırışına karşı koymak için geçitler tutmuslardı.

Şah İsmail, doğu illerindeki Alevileri ve en çok Dersim'deki kabileleri kendisine doğru çekmek için, söylediği birçok türkçe deyişleri, güvendiği kimselerin ağziyle Dersim'e sokmağa çalışıyordu. Dersim'deki Hacı Bektaş halifeleri, Şah İsmail'in, Hacı Bektaş tekkesini tanımadığını ve onun, Hacı Bektaş'tan icazet alan Osmanlı Padişahı İkinci Beyazıd'a hasım olduğunu ileri sürerek. halkın Şah İsmail'e uymasına engel oluyorlardı. Alevilik kaidesi üzerinde söylenen, Şah İsmail'in o günkü deyişlerinde Hacı Bektaş'tan bahsedilmediği için, halk Bektaşi halifelerinin sözlerine inanıyordu. Şah İsmail Doğu illerinde yarım bir hâkimiyet kurduktan sonra, Tebriz'e çekilmişti.

---

tarafından başına bir kölenk ayran dökülmüş, çadırına dönerken aşireti onu bu halde görünce çok üzülmüşler, Alhas ağayı yüz kurbanla alarak Sülbüs dağı şehidine gitmişler, Alhas, şehidin tepesinde yabanî ot yerken yuvarlanmış ve bir saat sonra aklı yerine gelmiş. Ayranın Hayderan yaylasında üstüne döküldüğünü hatırlamıştır. Hormekliler, büyük bir kuvvetle Hayderan yaylasını başmış, bir çok adamlar öldürmüş ve ağalarını esir etmişlerdir. Bu hâdise yüzünden doğu Dersim aşiretleri ikiye ayrılarak yıllarca dövüşmüşlerdir.

(1) Künnehül-ahbar Tarihi. Cilt 3, sahife 32-33. Akkoyunluların doğudaki idareleri 120 yıl sürmüştür.

Bu sırada Osmanlı Padişahı İkinci Beyazıttı. Şah İsmail, bir taraftan padişah ile hoş geçinmek isterken, diğer taraftan Türk dilinden konuştuğu öz türkçe, deyiş, nefes, koşma, gülbenk ve alevilik âyini cem türkülerini, doğu illerine ve Anadolu'nun içlerine kadar yürütür, Türkün bu millî inan ve tarikati üzerinde Türk topluluğunu ve bütünlüğünün başından kendisinin bulunmasını arzu ediyordu.

Sultan Beyazit, Şah İsmail'in saltanat ve hükümetinden endişe duyduğu halde, aleviliğe temayül gösteriyor, H. 915 yılında Hacı Bektaş tekkesi ikinci pîri olan Balım Sultan'ı İstanbul'a çağırarak kendisinden (nasip) alıyor ve bu suretle Yeniçeri ordusu üzerindeki sevgisini ve bektaşiliği kökleştirmeğe çalışıyordu (1).

---

(1) Üstat Ziya Şakir, Mezhepler Tarihi adlı eserinin 153 üncü sahifesinden başlıyarak, İkinci Beyazıdın, Balım Sultanı İstanbula davet edip çok büyük bir istikbal resmile kendisini kabul edip (nasip) aldığını şöylece vasıflandırmaktadır.

"Çinili köşkün hamam dairesinde birkaç Bektaşi Babası, Sultan Beyazıd'ı oturtmuşlar, tarikatın usul ve erkânı veçhile, başını kâmilen traş etmişlerdi. Sonra, bir takım dualar okuyarak adbest aldırmışlar, iki rekât namaz kıldırmışlardı. Daha sonra tarikat rehberi olan adam, padişahın boynuna bir ip takmıştı. (Tığıbent) denilen bu ip, biraz evvel Babalar tarafından Sultan Beyazıt namına merasimle kesilen (nasip) kurbanının tüylerinden bükülerek yapılmıştı. On iki telden yapılmış olan bu ipin üzerinde yine o iki düğüm vardı. Rehber, padişahın boynuna takılmış olan ipin iki ucundan tutarak, bir koyun gibi onu meydan kapısına doğru çekmeye başlamıştı. Baş açık ve yalın ayak olan Sultan Beyazıt, bu kapıya geldiği zaman, yere eğilerek kapının eşiğine (niyaz) etmişti ve sonra yine rehberin delâletiyle içeri girmişti. Burada usul ve erkân mucibince (dört kapı niyaz) nı yaptıktan sonra, Balım Sultanın önünde yere diz çökerek beklemişti. Burada rehber, dile gelmişti. Balım Sultana hitaben:

— Hak Muhammed, Ali, on iki imam ve hak huzurunda bir kurban getirdim. Hak görmüş,hak bilmiş, hakkı, Haktan talebeder. İkrar vermesine ruhsat var mı? demişti.

Balım Sultan, gözlerini orada bulunanların üzerinde gezdirerek cevap vermişti:

— Ey Canlar.. Meydanda gördüğünüz şu can, yüzüstü sürünerek gelmiş, on iki imam efendilerimizin katlarına ve Muhammed-Ali yoluna girmek ister. Ne dersiniz? Yol ve erkân ile bu can'ı kardeşliğe kabul eder misiniz?.

Meydanda hazır bulunanlar, derin bir sükûn içinde, hep birden başlarını yere eğmişler ve niyaz etmişlerdi. O zaman Balım Sultan, Padişah Sultan Beyazıda hitap ederek:

— Ey can sen on iki imam katarına, Muhammed-Ali ve hünkâr Hacı Bektaşi Veli yoluna girmek murad edersin. Velâkin bu bizim yolumuz gayet güçtür. Hak - Muhammed-Aliye on iki imam ve on dört masumu-pâke iman etmek, bunların dostlarını dost, düşmanlarını düşman bilmek, bu yolda ikrar vermek lâzım.. İkrardan dönülmez.. Gelme, gelme.. Dönme, Dönme.. Gelenin canı, dönenin başı, böylece kabul ediyor musun? demişti.

Ziya Şakir, eserinin 161 inci sahifesinde:

Balım Sultan sağ eliyle, Sultan Beyazın omuzlarına vurarak:

— Allah, Muhammed-Ali, pençeyi âli-aba mürvetine, hürmetine, eline, beline, diline, mukayyet ol! demiştir, diye yazmaktadır.

Hattâ Şah İsmail'in çıkardığı bu türkçe deyiş ve nefesler, Yeniçeri ordusunda ve İstanbul saraylarında ve Bektaşi tekkelerinde vecitle okunurken, bunlara kelle kesilir ve niyaz edilirdi. İkinci Sultan Beyazıt, Balim Sultan'dan nasip alırken, Şah İsmail hakkındaki şüphesini açıklamaktan kendisini alamamış ve Balim Sultan bu şüphenin yersiz olduğunu ve Şah İsmail'den kendisine zarar gelmiyeceğini beyan etmişti.

Gerçekten, Şah İsmail, Sultan Beyazid'a ve Osmanlı hükümetine karşı içli bir saltanat ihtirasını gütmüyordu. Onun bütün maksadı, Caferî ve Alevî tarikat ve mezhebini Türkistan, İran, Azerbaycan ve doğu illeriyle İç Anadolu'daki Türklere aşılamak, manevî bir saltanat veyahut Türk topluluğuna büyük bir hizmet yapmaktı.

Şah İsmail elinde tuttuğu ülke ile uğraşıyor, Türkistan ve doğuya doğru genişlemek için Özbek ve diğer Türk hükümetleriyle çarpışıp onları idaresi altına alıyordu.

Onun Osmanlı toprağında aradığı siyasî bir hak yoktu. Hattâ bu toprakta olan ve kendisine bağlı bulunan aşiret ve beylerin Sultan Beyazid'a ittaat etmelerini temine çalışıyor ve padişaha yazdığı mektuplarda ona Baba, diye hitabediyordu (1).

Bu sırada, doğu illerinde birçok Selçuk, Harzem, Ak ve Karakoyunlu aşiretler ve Elâzığ'da Zülkadir oğulları ile Van, Beyazıt ve Bitlis bölgelerinde Haltı soyuna mensup Lohorto dağlı Türk beyleri vardı. Yakın çağda Türkistan ve Horasan'dan gelen Türk ve Türkmen aşiretler arasında Alevilik - Bektaşilik köklesmişken, Lohorto aşiretleri arasında Bağdat yoliyle gelen Şafiî ve Nakşi tarikati yayılıyordu. Bu teşkilâtın başında Mevlâna İdrisi Bitlisî ve Kadirî şeyhleri vardı.

---

(1) Üstat Ziya Şakir, Mezhepler Tarihi adlı eserinin 141 inci sahifesine, Şah İsmailin, Karaman-Elmalı bölgesinin beyi olan Şahkulu'ya yazıp, Muhtar adlı bir elçi ile gönderdiği talimatı şöyle anlatıyor:

— Şahımızın üç maksadı var. Bunlardan birincisi, ehli beyt muhiplerini ve Şii mezhebi saliklerini, Arap Kavminin tesiri ve nüfuzu altından kurtarmaktır. İkincisi, muhtelif fırkalara bölünen Şiiliği tek esas üzerinde toplamaktır. Üçüncüsü, Tatarların istilâsında şuraya, buraya dağılan Şii Türk ve Türkmen aşiretlerini, ana vatanları olan Horasana celbederek bunların da iştirakiyle büyük bir hükûmet kurmaktır.

Şimdi, Şahımızın sizden beklediği hizmet şudur: Evvelâ size tâbi olan aşiretleri, kısım kısım, bizim tarafa geçirmektir. Ancak şu var ki, Şah hazretleri Osmanlı hükûmeti ile hoş geçinmek fikrindedir. Hattâ Osmanlı padişahına (Baba) diye hitap ederek bir name göndermiştir. Onun için, Şahın en mühim arzularından biri de Osmanlı hükûmetiyle hiç ihtilâf çıkmaması merkezindedir. Sonra, bütün bunlara ilâveten Şahımızın hususî bir dileği daha var ki, o da şudur:

Dostumuz olan Zilkadriye hâkimi Alâüddevle'nin bir kerimei pakizesi varmış, bunun hüsnü-cemali dillerde destanmış, genç şahımız, Cenabı Hakkın emri, ehlibeytin sünneti üzerine bu dilber nadideyi ve naşide ile izdivaç arzu buyuruyorlar ve bu hususta da sizin vasıta olmanızı emrediyorlar. Hemen bu hayırlı işe de teşebbüs edeceksiniz ve neticeyi de en tez, müjdecilerle Şah Hazretlerine bildireceksiniz.

Şah İsmail'in doğu illeri ve Anadolu üzerindeki manevî baskısı, 920-1504 yılına kadar sürmüştü ve bu müddet içinde Şah İsmail ile İkinci Beyazıt, hoş geçinmişler, fakat Trabzon valisi olan Şehzade Yavuz Selim, Şah İsmail'i ve Şiîliği çekemiyor, babasının bunlara dost olduğuna kızıyordu. Ve H. 909 tarihinde hâkimi Zülkadir oğlu Alâüddevle kızı Benli Hatun için, Zülkadir hâkimini tedibe gelen Şah İsmail'den öç almak için Trabzondan Tebriz'e doğrularak, doğu illerini ve bazı Alevî aşiretleri çiğnemişti. Babasının vefatından, İstanbul'daki Osmanlı tahtına geçerek Şah İsmail, Şiîlik, Alevilik ve Bektaşiliği yıkmağa karar vermişti.

Yavuz Sultan Selim tahta geçerken, Şah İsmail'in elçisi Zeynel Han'ı kaçırmış, bektaşiliği düşürmek için Konya Mevlâna tekkesini ve mevlevîliği himaye ederek, ehli sünnet akidesini kuvvetlendirdikten sonra işe başlamış ve büyük ordusiyle Anadolu'dan doğu illerine doğru harekete geçerken, Yozgat, Sivas, Tokat bölgelerinde uğradığı alevî ve bektaşileri kılıçtan geçirmiş, Erzincan'a yetişinceye kadar kırk bin Türk öldürmüştü. Gerek Yavuz'un ateş saçan kılıcından korkarak Sivas, Kayseri ve havalisinden, ve gerekse Erzincan ve Erzurum arasında bulunan çeşit Türk aşiretleri, bu salgından kurtulmak için Sivas dağlarına, Maraş ve Akçadağ'lara ve Dersim'e sığınmak suretiyle canlarını kurtarmış oldular. Bu sırada batı Dersim de, doğu Dersim gibi Türk aşiretleriyle dolmuş bulundu. Tercan ve Erzincan civarında bulunan Çarıklı, Lolanlı, Şahdeli, Aslanuşağı, Balaban aşiretleri Dersim'e kaçıp canlarını kurtardılar (1).

Yavuz Sultan Selim, Yeniçeri ordusundaki bektaşileri ve uğradığı yerlerdeki alevileri öldüre öldüre, Erzincan'a ve oradan Azerbaycan'a geçerek 1504-920 yılının 22 ağustosunda Şah İsmail'in ordusiyle karşı karşıya geldi. Tarihin her zorlu denemesinde zaferini en başa yazan Türk ordusu ve kahmaran Yavuz, bu cenkte İran ordusunu yendi.

Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'i takip ederek İran'a girdi ve bir kış, Tebriz'de kaldı. Ertesi yıl Bayburt ve Kelkit yolundan Erzincan'a döndü. Yavuz'un doğu illerden geçişi sıralarında, Beyazıt, Van, Bitlis bölgelerinde oturan "Kurt-baba" Babakürtlerin aşiret reisleri, Mevlâna İdrisî Bitlisî'nin önderliğiyle padişaha teslim oldular. Yavuz, bunları iyi yüzle karşılıyarak ve onları İranilik ve şiîliğe karşı kuvvetli bulundurmak için, bir takım derebeyliklerine ayırarak geniş imtiyazlar verdi. Yavuz, Türklükte millî birlik aramadığı için, soyca Türk olan bu aşiretlere o gün Kürt adını takmış ve doğu illerimizin bir kısmına "Kürdistan" diye geçmişti.

Tarihimin, dağlı Türklere ait kısmında belirttiğim gibi, Lohorto Türklerinin "Kurt - baba" kabilesinden olan bu aşiretler bu karanlık dağ-

(1) Bu aşiretler Selçukiler devrinde doğu illerine gelmişlerdi. Balaban aşireti yarım asır önce Dimetokadan gelmişlerdi. Ahmet Refik, cilt 6, Osmangazi. Kumandanı Balaban. Balabancıkta bir kale inşa etti. Balabanlar Türktür, Dimetokadan gelmiştir. Erzincan tarihi, sahife 195.

larda öz türkçelerini İran ve türlü dillere karıştırıp Kormanco dil yığını ile konuştukları zaman, türkçe kelimeleri bu bozuk dilde daima geç konuşmuş, kurt - baba kelimesini sonradan baba - kürdî şeklinde telâffuz etmişlerdi. Yavuz bunları sünnî, şafiî ve kadirî görünce, sevinmiş ve bunları aleviliğe, ve türklüğe karşı hasım göstermek için ırklarını sormaya lüzum görmeden, onlara Kürt ve illerine de Kürdistan adını takmıştı... Bu aşiretlerin önderi olan Mevlâna İdrisin de işine yarıyordu. O, bu adla bir camia altına alıp şafiî mezhebine soktuğu bu müritleri için, bir nevi istiklâl temin edecek ve onları kurduğu tarikat üzerinde kendisine bağlıyacaktı.

Yavuz, Erzincan'da iken Kiği ve Bayburt beyleri, bu kasabalardaki muhkem kalelerin anahtarlarını getirip, kendisine teslim etmişlerdi. Yavuz, Erzincan ve Dersim havalisindeki alevilerin üzerine bütün ağırlığiyle basmıştı. Yukarıda yazdığım gibi, bu civardaki aşiretler artık bu bölgelerin sarp dağlarına ve Dersim'e kaçmışlardı. Dersim aşiretleri, kendilerini korumak için dağların dar geçitlerinde, Yavuz'un ordusunu karşıladılar. Yeniçerilerin isyanı, Yavuz'un bu arzusuna engel ve ordunun geri çekilmesine sebebolmuştu.

Yavuz Selim, bir taraftan şiîliği ortadan kaldırmak için İran devletini sıkı bir baskı altında bulundurarak bu vesile ile iç ve doğu Anadolu'daki alevilik ve bektaşiliği ve alevileri yok etmeğe çalışıyor, diğer taraftan büyük bir ordu ile Mısır'a inerek ehli sünneti kuvvetlendirmek ve büyük bir islâm imparatorluğunu kurmak için hilâfeti Mısır'daki Abbasî halifesi dökünlüsünden zorla alıyordu. Osmanlı Padişahı Orhangazi, Birinci Murat, büyük Fatih ve İkinci Beyazıt devrine kadar Türklük, millî bir akışla akıyor, devletin dil, kültür ve resmî işlerinde öz türkçe türeler yürüyordu. Yavuz, hilâfeti Mısır'dan aldıktan sonra, bu siyaset tamamen değişmiş, devletin resmî diline arap ve acem lisanı ve Anadolu'nun her tarafına bir fıkıh ve şeriatçilik girip yerleşmişti.

Yavuz, bu tarihten sonra, Türkün öz dil ve edebiyatına karşı çetin bir yoketme siyasetini gütmüş, Alevilerin ve Türkmenlerin kâfir ve dinsiz olduklarına halkı inandırmış ve bunlara Kızılbaş adını takarak onları sünnî Türklerin karşısında kanlı bir düşman safına yerleştirmişti. Bu yüzden doğu illerimizdeki sünnî ve alevî Türk aşiretleri, asırlarca birbirlerini kırıp geçirmişlerdi.

Yavuz'dan sonra, tahta çıkan bütün Osmanlı padişahları, Yavuz'un sünnî ve kızılbaş diye iki partiye ayırdıkları doğu Türk aşiretlerinden daima sünnîleri himaye ve takviye ederek, onları alevîlere ve hattâ birbirlerine saldırtmış ve Yavuz'un doğu aşiretleri üzerine bir ismihas olarak bıraktığı Kürt ve Kürdistan adını perçinlemişlerdir. Bu kanlı dâva, meşrutiyet devrine kadar süregelmişti.

Alevî ve Bektaşî Türkler, tam dört yüz yıl bu yoketme siyaseti karşısında ezilerek şeriatin acı fetvalariyle yok olup gitmişlerdi ve bu yüzden

sünnî Türklere ve Türklüğe karşı derin bir kin taşıyarak onlara: Yezit Osman, diye hitabetmiş ve pedişahları, halife Osman'ın soyundan bilmiş ve kendilerini de herhangi bir millet ve Türk değil, yalnız alevî bilmişlerdi... Bu acı karşısında doğu illerindeki Zaza ve Kormanco şubesiyle temasa gelip onların Zazaca ve Kormanco dillerini öğrenmek zorunda kalmışlardı.

Yavuz Sultan Selim, bu kadarla kalmamış, doğu illerindeki alevî Türkleri ve aleviliği yoketmek ve gerekirse, Şah İsmail ile şiîliğe karşı koymak için iç Anadolu'dan, Ankara, Konya ve Karaman taraflarından birçok sünnî Türk aşiretlerini, doğu illerinin Muş, Beyazit, Van ve havalisine göndermişti. Tarihimin birinci bölümünde doğuya gelişlerini belittiğim bu aşiretler: Celâli, Zolan, Hayderan, Hasanan, Cibran, Sıpkan hülâsa Kormanco şubesini kuran ve Sultan Hamit çağında Hamidiye süvari alaylarına giren aşiretlerdir. Bu aşiretler doğu illerimize gelirken buranın yerli halkından olan Lohorto - Kurtbaba, yani Baba Kürdî adını alan dağlı aşiretlerle birleşerek onların Kormanco dilini öğrenip öz dillerini itirmiş, onlar da Kurt Babalar gibi kendilerini zamanla Kürt sanmışlardı.

Yavuz'un, doğu illerinde alevî Türk ve Türkmenleri ne biçim yokettiğini belirten Kadri Kemal Kop, (Doğuda Araştırmalarım) adlı eserinin 50 nci sahifesinde:

"— Çaldıran'dan sonra Yavuz Fırat'tan İmraniye'ye kadar olan uylumları ele geçirip dönünce, yollardaki kızılbaşların yokedilmesini istedi. Yokedilen öz Türkler ve Türkmenlerdi. Selçukilerden daha önce doğu vilâyetlerimizin öz ahalisi olan ve oralarda medeniyet kurmuş bulunan yüz binlerce Türkmen, bu salgından kurtulamıyarak, yerlerinden ve yurtlarından oldular."

Yine Kadri Kemal Kop, bu eserinin 46 ncı sahifesinde:

"— Sünnîlikle şiîliğin Anadolu'da karşı karşıya siyasî birer fırka halinde yürüdüklerini ve nihayet bu siyasal durumdan Osmanlı imparatorluğunun parçalanacağından korkan Yavuz'un, kızılbaşlığı kaldırmak için meydana atılarak rastgeldiği her Türk kızılbaşı öldürmesine rağmen, yine de bu tarikati söküp atamadığını ve hattâ Çaldıran ovasında Şah İsmail ile çarpışıldığı sabahın gecesi bile Yavuz'un ordusunda kızılbaş olan Yeniçerilerin dem çekerek ve on iki telli sazlarını çalarak Şah İsmail'in "Şahhatayi" mahlesi altında söylenmiş nefeslerini okuduklarını ve bunların arasında çok kızıl taçlı bektaşilerin bulunduğunu ve fakat bunların nefeslerine boyun büktükleri. "Şah Hatayinin" Şah İsmail olduğunu bilmedikleri" hülâsa ederek yazıyor (1).

---

(1) Bu ifadeden çıkacak mâna şudur ki: Yeniçeri bektaşiler ve hattâ doğu illerindeki aleviler, her şeyden önce Türk birliğine sadık kalmışlardır. Bu sebepledir ki, bir gece önce Şah İsmailin nefeslerine boyun büktükleri halde, ertesi günü de kendisiyle çarpışmışlardır. Bu Türkler, Şah İsmailin, Şah-Hatayi olduğunu biliyorlardı. Onlar kızılbaş, şii ve İranî değil, bektaşi ve alevîlerdi. (Tarihimin

İster Yeniçeri bektaşiler ve isterse doğu illerimizdeki alevîler, o çağda nasıl düşünürlerse düşünsünler ve ne biçim hareket ederlerse etsinler, onlar gerçekten çok çetin bir durumda kalmışlardı. Şah İsmail, İran, Horasan ve bütün Türkistan'ı ve doğu illerindeki alevî Türkleri birleştirip Caferî mezhebine, şiîlik ve eski Türk akidesine dayanan büyük bir hükümet kurmak istiyor. Arapların Türklük üzerinde manevi baskısını ve diğer dört mezhebi kaldırmağa uğraşıyor. Yavuz Sultan Selim, ehli sünnet ve bu mezhepler üzerinde kurulan şeriat yolunda bütün islâmları birleştirip, onların başı ve peygamber vekili olmak için uğraşıyor ve islâmiyeti Avrupa kıtasına yaymağa kalkışıyor ve bunun için de Roma İmparatorluğu ile Abbasî Devletinin hükmettiği bütün ülkeleri idaresi altına alıp kürrenin bu yarım toprağında; padişah, sultan ve halife olmak istiyordu. Bunu yapmak için de ilk önce şeriata aykırı giden alevilik ve şiîliği kaldırmak lâzımdı. İşte bu kasitle her iki taraftan çekilen kılıçlar, iç Anadolu ve en çok doğu illerindeki alevî ve bektaşilere saplanmış bulunuyordu. Bu bedbaht Türkler arada ne yapsalar, Şah İsmail'in gözünde: Osmanlı tebaası, ve Yeniçeri ordusu, Yavuz Selim'in bu zavallılar, başlarına gelen felâketi anlamış ve her iki taraftan çekilen kılıçlar arasında kırılmış, canlarını kurtaranlar her şeyden vazgeçerek doğu illerinin ve Anadolu'nun sarp dağlarına ve en çok Dersim, Akçadağ, Maraş ve Sivas ile Erzincan havalisinin kuytu meşeliklerine ve korkunç derelere kaçıp gizlenmişlerdi.

Bu halk, bütün bu zulümlerin, ehli beyti sevdikleri için başlarına geldiğine inanmış, artık kendilerini hiçbir milletten değil, yalnız alevî olarak bilmiş, ve uğrunda canlarını feda ettikleri, Ali ve Alevîliğe sımsıkı bağlanmışlardı. Onların yegâne temas ettikleri ve zaman zaman, beraber dövüştükleri kimseler, komşuları Kormanço ve Zaza kabileleri olmuştu. Bunlarla konuşurken dillerinden aldıkları kelimeleri öz türçe dillerine karıştırıp lisanlarını bozmuşlardı (1). Son çağlara kadar milliyetlerini ve dinlerini aramak, bu halkın hatır ve hayalinden geçmemişti.

921 - 1505 tarihinde artık Dersim dağları Alevî aşiretlerle boğazına kadar dolmuştu. Yavuz Sultan Selim'in Erzincan'da vali bıraktığı Bıyıklı Mehmet Paşa, bu tarihten sonra birkaç kere Dersim üzerine yürümüş, aşiretler, yıllarca Mehmet Paşanın kuvvetlerine karşı koyarak onları Dersim'e sokmamışlardı. Artık bu bölgede hükümetin hiçbir nüfuzu yoktu. Seyitlerin manevî buyrukları ve aşiret reislerinin idareleri yürüyüp gidi-

---

ikinci bölümünde açıkladığım gibi, bektasilikle alevîlik, şiilikle kızılbaşlıktan başkadır). Bunlar Şah İsmaile değil, Hacı Bektaş tekkesine bağlı idiler. Onlar ancak Anadoluya yayılan Şah İsmailin alevice söylemiş deyişlerini vecitle okuyor ve millî gayrete gelince, Şah İsmail'in İran Şahı ve Yavuz'un Türk Hakanı ve elindeki ordunun sade Türk ordusu olduğunu bilmiş ve böylece inanmışlardı.

(1) Bu gün bile dikkat edilirse, Dersim Zazalariyle Palo ve Çapakçur Zazalarının konuştukları Zazaca arasında büyük bir fark vardır. Dersimlilerin konuştukları Zazacanın yüzde yetmişi Türkçedir.

yordu. Aşiretler arasında çıkan kavga ve dövüşler, kan ve mülk dâvaları, Seyitlerle aşiret ağalarından toplanmış bir meclis tarafından halledilyor, bu meclise (Cemaat) adı veriliyordu. Cemaata, içtimaî ve ailevi işler de, İmam Cafer'in türkçeye tercüme edilmiş buyruk kitabının hükümleri yürütüldü.

940 - 1524 tarihinde Kanunî Sultain Süleyman, Tebriz fethine giderken, artık doğu illerinin hiçbir ovasında Erzurum, Van, Muş, bölgelerinde tek bir alevî Türkmen aşireti yoktu. Buradaki halk, Lohortu dağlı Türklerin sonradan Yavuz Sultan Selim tarafından doğu illerine gönderilen iç Anadolu Türk aşiretleri (Kormanço şubesi) vardı. Kanunî Sultan Süleyman ikinci defa, 945 - 1539 tarihinde İran seferine gelirken, yarım alevî olan Zülkadir oğullarından "Mehmet Han"a Kars sancağını, kardeşi Ali Beye Pasin ve Harput Beyliğini vermiş, Ali Bey Pasin'de son bir beylik kurmuş ve Pasin'de ölmüştü (1). Sultan Süleyman, bu seferinde, doğu illerinin sarp dağlarına kaçan bu alevî ve Türkmen aşiretleri burdan çıkarıp Erzurum, Harput ve Kiği havalisinin ovalarına yerleştirmeyi buyruklamış ve o çağda padişahın adaletinden emin olan Koçgiri aşireti, Sivas'ın Zara bölgesine, Şahdeli aşireti, Palo ve Kiği taraflarına, İzol ve Hiran aşiretleri eski yerleri olan Pertek bölgesi civarına, Balaban aşireti Balaban deresine, Şahveliyan, Kimsoran, Hamoçik oymakları Tercan ovasına inmişlerdi.

Kanunî Sultan Süleyman bu seferinde, Tebriz'e girmiş ve artık islâhatından emin olarak ordusunun bir kısmını, Diyarbakır'a çevirmişti. Bu kuvvetin başında olan Kara Ahmet Paşa, Gürcistanı temizledikten sonra, ordunun mühim bir kısmını, Diyarbakır'a götürmüştü. Kanunî Sultan Süleyman'ın yanındaki ordu, sayıca azdı. Padişah ordu ile Dicle nehri kıyılarına inerken, Şah Tahmasap bu durumdan faydalanarak, doğu illerimize kanlı bir akın yapmış, Tercan ve Erzincan'a kadar ilerlemişti. Çerkes Osman Paşa, Şahın ordusunu karşılamış, bu kuvvete Dersim'in eteklerinde, Erzincan, Tercan ovalarında bulunan aşiretler de katılarak İran ordusunu geri püskürtmüşlerdi.

1044 - 1628 tarihinde Dördüncü Sultan Murat, doğu illerine doğru sefere çıkmıştı. Padişah Erzincan'a gelirken, vaktiyle haksızlığa uğrayan Dersim dağlarına ve türlü çetin bölgelere sığınan Türk aşiretlerinin, buradan çıkıp Türk topluluğuna karışmasını candan arzu etmiş, ve hattâ Dersim eteklerinde ve Pülümür bölgesinde olan Türkmen ve alevilerin doğu illerinin yukarı kısımlarında, daha geniş yerlere çıkmasını buyurmuş, bu buyruk üzerine o gün Balaban aşiretine mensup Hıdıkanlı kabilesi, Hınıs ilçesinin merkez kasabasına bağlı, Başköy, Meydan, Kalecik ve Çiçekli köylerine ve Kırdım deresinde bulunan Cankılı aşiretinin (Sisan) kabilesi; yine Hınıs ilçesinin Mirseyit, Mirgezer, Şağlam, Halefan ve diğer köyleri-

(1) Künnehül-ahbar tarihi, cilt 3, sahife 44.

ne ve Erzincan'ın Danzig bölgesinde oturan Lolan aşiretinden ayrılan Kacer ve Kasım kabileleri de Varto merkez kasabasının Halefan, Sigir, Keçan ve Karaköy bucağının Selçuk, Dirban, Kiranlık, Şeyh Pir ve İskender köylerine, ve o çağda Tercan dağlarında bulunan Bütükân kabilesinin bir kısmı da Hınıs ilçesi Halil Çavuş bucağının Karaağaç, Beyyurdu ve diğer köylerine ve Şahdeli aşiretinden ayrılan bir kabile, yine Hınıs ilçesinin Şaverdi ve Künav köylerine ve yine Şahdeli aşiretinin bir kabilesi olan Cünan kabilesi Lâl oğulları da şimdiki Karlıova ilçesinin Liçik, Kayık, Akdaş köyleriyle, Korto mıntakasının Başköy ve Şılıkan köylerine gelip yerleşmişlerdi.

Bu çağda Hormekli kabilesi, Nazimiye'nin Civarik, Balık, Hormak köylerinde ve bu aşiretin Alıkan oymağı da Gülâbi oğlu Mut'un idaresinde olarak Erzincan'ın Silepür bucağının Büyükköy, Dalav ve Savşek köylerinde otururlardı. Bu aşiret halkı da, 1044 - 1628 yılında Sultan Murad'ın buyruğu üzerine aşağıdaki bölümlere yayılmışlardı:

1 — Pircan kabilesi: Hasanhan Ali emrinde olarak Tercan ovasına ve oradan Varto ilçesinin Üstükran bucağına bağlı Rakasan, Tatan ve Küzik köylerine.

2 — Yine bu aşiretten ayrılan (Zormamet) kabilesi, Üstükran bucağının Badan ve Civarik köylerine.

3 — Hormek aşiretinin (Bali) kabilesi de, Refahiye ilçesinin Kırıktaş, Gürelik, Alacahan köyleriyle, Kuruçay ilçesinin Halitler, Gâvuryurdu ve Eskikonak köylerine.

4 — Yine Hormek aşiretinden ayrılan Karadavut kabilesi de Üstükran bucağının merkezine gelmişlerdi.

Hormeklilerin bir kısmı yine Erzincan'ın Silepür bucağında ve bu aşiretin topluluğu ise, Balık, Civarik ve Hormek köylerinde ilağası Kara Yakub'un torunu Gülâbi ağanın emrinde kalmışlardı.

Fereşat - Fero

Fereşat, Hormekli Gülâbi ağanın oğludur. Doğum tarihinden Fereşat-Fero oğullarının büyük bir önemi vardır. Bu sebeple bu aileden biraz konu açmak faydalıdır, sanırım.

Hormek şeceresini gösteren Alâgöz hamailinde, yukarıda açıkladığım gibi şu cümle vardı. (Gülâbi ağa oğlu Fereşat, dedesi Kara Yakub'un kılıcını aldı. Sülbüs dağında çadır kurdu.) dediği bu Fereşattır. Sonradan bu adamdan doğan aileye Fero oğulları denilmiştir.

Fereşat, babası Gülâbi 1055 - 1639 da Nazimiye'nin Civarik köyünde ölürken, kendisi 18 yaşında imiş ve o çağda Dersim aşiretleri durmadan birbirleriyle savaşıyorlardı. Hormek, Hiran, İzol, ve Kereysan aşiret'eri birleşerek yukarı dağlardaki Hayderan, Alan, Demenan Arili aşiretleriyle

dövüşmüşler, Fereşat, dedesi Kara Yakub'un kılıcını kuşanarak Sülbüs dağlarına çıkıp hasımlarını yenmişti.

Bu aşiret kavgalarına yine Şeyitler ve Şeyh Hasan, boyların ağaları aracılık yapmış, (cemaat) yaparak bu aşiretleri barıştırmışlardı. Fereşat, devlet tarafından doğu Dersim'e —mütesellim— dikilmiş ve Karsanlı Koç Yusuf'un sülâlesinden bir kızla evlenmişti. Fereşat bir gün çocuklarını denemiş, bunlardan yiğit çıkmıyacağını anlıyarak, Şeyh Hasanlı aşiretlerden Koçuşağı kabilesi reisi İbrahim ağanın kıziyle evlenmiş, Yusuf ve Mustafa adlı iki yiğit çocuk babası olmuştu (1).

Fereşat, 1119 - 1703 yılında Civarik köyünde ölmüş, yerine oğlu Yusuf ilağası olmuştu. Yusuf ve Mustafa, babasını geçmiş yiğitlerdi. Mustafa, Tercan ovasında Faroğlu adlı bir aşiret ağası tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüş, Yusuf, topladığı bir kuvvetle Kötür köprüsü başında Faroğlu ile kardeşini öldürmüş ve köylerini yağma etmişti (2).

Alâgöz şeceresinin verdiği bilgiye göre, Yusuf, 1160 - 1744 tarihinde Hormek - Civarik köyünde ölmüştür.

Yusuf'un yerine oğlu Zeynel ağa geçmiş, Zeynel ağa kardeşlerinden birisine Karsanlı Beylerden birisinin kızını getirmiş, bu kız kocasını sevmediği için, babasının evine gitmiş, Zeynel ağa, gelinini istemiş, vermemişler. Nihayet bir gece, yanına aldığı birkaç delikanlı ile, Karsanlı Beyinin evine dalmış, gelini dışarı çekip kılıçlamış, ve bu Beyin, Hayderan aşireti ağasına nişanladığı genç kızını kaçırıp, kardeşine getirmiştir.

Bu mesele aşiretler arası bir (namus) dâvası telâkki edilmiş, doğu aşiretleri ve Hayderanlılar, Hormek köylerine akmışlar, bu köylerde mahşeri andıran kanlı savaşlar olmuş. Hıran, Kurişan, İzol ve Şeyh Hasan aşiretlerinden birkaçı, Hormeklilere yardıma gelmiş, fazla kan dökülmüş, nihayet Seyyitler ve bitaraf aşiretlerin ağaları aracı olmuş, Zeynel ağa, kızı geri vermediği için, bu bölgeden çıkmağa karar verilmiş, Zeynel ağa, bu kararı kabul ederek köylerini Hormeklinin Alıkan kabilesinden Gülâbi ağaya terkederek, kendisi kırk ve halkiyle 1202 - 1786 yılında Kiği ilçesinin Hösnek bucağına gelmiş, burada Zeynel, mezresini yeniden yapmıştır.

---

(1) Aşiret efsanelerine göre, Fereşatın Karsanlı kadından yedi oğlu varmış, bunları denemek için önlerine bir tas çorba bırakarak, ellerine kaşık vermiş, bunlar dövüşmeden çorbayı bitirmişler. Fereşat: "Eyvah ocağım kördür!" diye evlenmiş ve Koç uşağından aldığı kız, bir uçurumdan yuvarlanmakta olan bir öküzün kulağından tutup havaya kaldırmış imiş.

(2) O çağda Şişhane tüfekleri yeni çıkmıştı. Far oğlu Mustafayı tüfekle öldürdüğü için, Yusuf, İstanbuldan tüfek aldırtmış ve bu tüfekle Far oğlu ailesini öldürmüştür.

Varto Ve Kiği'de Hormekliler Ve Doğu İllerindeki Resmî Beylikler

Bu sırada doğu illerinde devlet tarafından kurulmuş Beylerbeyi ve mirimiranlar vardı. Bunlardan Muş'ta Alâettin Paşa, Garzan'da Fettah Bey, Kiği'de Yazıcıoğulları meşhurdu. Erzurum ve Erzincan gibi büyük şehirlerle idare edilirdi. Yazıcıoğulları Kiği havalisini kasıp kavuruyorlardı.

Zeynel ağâ Kiği'ye geldikten sonra Dersimliler, kızı alamadıklarına pişman olmuş, bu kızın Zeynel ağadan alınıp kendilerine gönderilmesi için Yazıcıoğlu Eyyüp Beye bir mektup yazıp göndermişlerdi (1).

Yazıcıoğlu, bu mektubu alınca, fazla korkmuş, kızı aldırmak için Zeynel ağa mezresine kırk atlı göndermişti. Bu sırada Varto'daki Hormeklilerden Şemanlı Hasanhan, otuz atlı ile Zeynel ağayı görmiye gelmiş, bunlara keçiler kesilerek açık havada sofra kurulmuş ve misafirler yemeğe oturmuşlardı.

Bu sırada Yazıcıoğullarının atlıları gelmiş, kızı istemişlerdi. Hasanhan ve Hormekliler, kilimlerin uclarından tutarak, sofradaki kabları birbirine karıştırmış ve kılıçlarını çekerek, gelenlere hitaben:

— Karılarımızı zorla mı alacaksınız.. Şimdi kan gövdeyi götürecek!.

Deyince, Yazıcıoğullarının atlıları inmeden, geri dönmüş, hâdiseyi Beylerine anlatmışlar ve Yazıcıoğulları, artık bu istekten vazgeçmişlerdi.

Mektuptan cevap alamıyan doğu Dersim kabileleri 1202 - 1786 yılının birinciteşrin ayında, yedi yüz kişilik bir kuvvetle Zeynel ağa mezresini basmış, burada hazır bulunan iki yüz kişilik Hormek kuvvetiyle şafakta kılıç kılıca gelmişlerdi. Savaş, akşama kadar sürmüş, Zeynel ağa kulesi tehlikeye girmiş, bu sırada Zeynel ağanın küçük oğlu 18 yaşındaki "Mustafa - Zeynel" bir hârika halinde ileri atılarak düşman saflarını altüst etmiş, Dersimliler kaçarak Tamran köyü sırtlarına kadar Hormek kuvvetleri tarafından takibedilmiş, bu savaşta on yedi Hormekli ve kırktan fazla Dersimli katledilmiştir.

Zeynel ağa, bu baskından bir kış sonra, yani 1203 - 1787 yılının baharında aşiretini alarak Zeynel mezresinden Kârir dağları arasına sıkışan Kiğini Kârir bölgesinin (Durabey) Darabi köyüne gelip yerleşmiştir. Bu çağda, Hormekliler Kârir bölgesinin dokuz köyünde ve Varto ilçesinin Üstükran bucağına bağlı yirmi bir köye yerleşmişlerdi. Kârir'deki Hormekliler, Zeynel ağa ve Varto'daki Hormekliler Picran kabilesinden Hasanhan - Ali oğulları Mehmet ve Halit ağalar tarafından idare edilirdi. Dolayısiyle Zeynel ağa, bütün Hormek aşiretinin başı ve reisi idi.

---

(1) Rivayete göre, bu mektup şöyle yazılmıştı. "Bizim nişanlımızı Zeynel ağadan al, gönder. Yoksa, Dersim dağlarından Kigi dağlarına bir tekme vurur, bütün illerinizi yıkarız. Sonra bilmedim demiyesin."

Bu sırada, Muş'ta bulunan Beylerbeyi Alâettin Paşa, Muş, Hınıs, Malazgirt, Bulanık ve Bitlis havalisinde bir nevi müstakil saltanat sürüyordu. İran Şahının bir akrabası, siyasî bir meseleden ötürü, kaçarak Alâettin Paşaya sığınmıştı. Paşa, bir gün söz arasında:

— Şahınız, kızını bana versin!.

Diye, Şahın akrabasına hitabetmiş, bu sözden çok içerliyen İran Şahının akrabası, gecenin birisinde İran'a firar edip hâdiseyi Şaha anlatmış ve affa uğramıştır.

Alâettin Paşa'nın bu sözünden fazla üzülen İran Şahı, 1210-1794 tarihinde, doğu illerimize kuvvetli bir ordu göndermiş, bu ordu evvelâ Van hududunda Celâlî, Zilân, Hayderan, Sıpkan aşiretlerini önüne katarak püskürtmüş. Bu aşiretler Malazgirt'e çekilerek Hasanhan'ı aşiretiyle birlikte Varto'nun Bingöl dağlarına gelip çadır kurmuşlar ve ailelerini burada yerleştirdikten sonra, Varto'daki Cibran, Hormek ve Lolan aşiretleriyle birleşip Malazgirt ovasında İran ordusunu karşılamışlardı. İran ordusu, bu aşiretleri ve Alâettin Paşa kuvvetlerini yenerek Muş ve Hınıs ovalarına inmiş, Varto'nun Üstükran bucağından geçerek (1) uğradığı yerleri talanlayıp, şimdiki Karlıova ilçesinin Kargapazar köyünde yine bu aşiretlerle bunlara katılan Yazıcıoğulları ve Zeynel ağanın kuvvetleriyle karşılaşınca, buradan şimale dönerek Kurtyüzü deresi ve Şuşar bölgesi üzerinden Bingöllerin kuzey eteklerinden Hınıs'a geçmiş, Malazgirt ovasından tekrar İran'a dönmüştür.

1211-1795 tarihinde, İranilerin tahrikiyle Bedirhâniler ve Can ilinin Hoşap ilçesindeki Müşkân aşireti, devlete karşı isyan etmişlerdi. Hükümet, İstanbul'dan Reşit Paşa'yı bu tedib harekâtına komutan tâyin ederek, büyük bir kuvvetle Erzurum'a göndermişti. Muş Beylerbeyi Alâettin oğlu Emin Paşa, bu havalideki aşiretleri emrine alıp bu ordu ile Van hududundaki asiler üzerine yürümüştü. Bu neferi - âma Kiği Beylerbeyi Yazıcıoğlu ile Zeynel ağa ve Varto'daki Hormekliler ve Cibranlılar ve Malazgit'teki Hasanhan aşireti de katılarak, Hoşap ilçesine gitmişlerdi. Hormekliler, Zeynel ağa, Cibranlılar, Teymur - fendi, Hasanlılar, Fariş ağa emrindeydiler.

Bu kuvvetler Van hududundaki asileri tedip ederken, İran topraklarına girmiş ve geri dönmüşlerdi. Bu savaşta Hormekli Mehmet-Hasanhan öldürülmüş, cesedi Varto Küzik köyüne getirilmişti (2).

Zeynel ağa, 1225 - 1809 yılında Darabi - Kiği köyünde öldü. Zeynel ağanın Mehmet, Ali, Mustafa Zeynel adlı üç oğlu vardı. Mehmet ağa bü -

---

(1) İraniler, bu akında Varto'nun Caneseran köyünden büyük Seyit Hasan'ın ve Badanli dervîş Mikâilin birer kızını esir götürmüşlerdir.

(2) Mehmet Hasahanın mezarına ait koç heykeli 1934 yılında Diyarbakır müzesine götürülmüştür. Mehmet, çok güzel bir delikanlı imiş. Cesedini Van'dan Vartoya kadar kargı ağaçları üzerinde getirmişlerdi.

yükleri olduğu için babalarının yerine ilağası olmuş ise de, aşiretin idaresi, kardeşleri Ali Nalkıran ile Mustafa Zeynelin ellerinde bulunuyordu. Bu kardeşler bütün Kiği bölgesini ellerine geçirmişlerdi. Yazıcıoğulları bunları çekemiyor ve kıskanıyorlardı. Bu sebeple, bir gün yalnız Tamran köyünden gelen Ali Nalkıran'ın (1) yoluna yirmi atlı göndermişlerdi. Bu atlıların çoğu Nalkıran'ın elinde telef olmuş, yedi kardeş olan Yazıcıoğulları şiddeti bırakarak Zeynel ağa oğullariyle uyuşmuş, onları kendi evlerine davet edip kirvelik yapmışlardı. Yazıcıoğulları sünnetten sonra kahve fincanına ağu katıp yalnız Nalkıran ile Mustafa Zeynel'e vermişler, Nalkıran zehiri içmiş, Mustafa Zeynel şüphelendiği için kasten fincanını düşürmüştü. Ali Nalkıran, daha orada iken sancılanmış ve eve dönerek ölmüştü 1236 - 1820.

Mehmet ağa, kardeşinin ölümünden fazla kederlenerek, bir ay sonra o da ölmüş, küçükleri olan Mustafa Zeynel, kardeşlerinin intikamlarını almak için kardeşi Mehmet ağanın oğlu ikinci Zeynel'i, babası yerine geçirerek kendisi beline bağladığı Kara Yakubun kılıcı ile Kiği'nin ormanlarına dalmıştı. Mustafa Zeynel'in çeteciliği, Yazıcıoğullarına fazla zayiat veriyor ve bu Beyler evlerinden harice çıkamadıkları için hakikî intikam alınamıyordu.

Bütün Kiği bölgesi Yazıcıoğullarının zulmünden usanmış, bu Beyler, Karabaş aşireti reisi Mehmet Han'ı evlerinde kazığa gerdikleri için, Karabaş aşiretinin ikinci reisi Musa, Yazıcıoğullarından kurtulmak ümîdiyle, Mustafa Zeynel'i kendi köylerinden "Kereşan"a çağırmışlar, Mustafa Zeynel buraya yirmi ev Hormekli ile gitmiş, sonradan Molla Musa gizliden Yazıcıoğullariyle uyuşarak Mustafa Zeynel'e bayağılıkla bir suikast yapmış ise de, onun harikulâde yiğitliği karşısında, hiçbir şey yapamadan Kiği'ye kaçmıştı.

Mustafa Zeynel, bir yıl sonra, yedi kişilik bir çete ile İkiz yaylasını basmış, bir düğün barında olan Molla Musa ve yedi arkadaşını tutup öldürmüş ve bunların kanını bir kazan yoğurda akıtarak İkiz yaylası altındaki kayalığa sürmüştür (2).

Ali Nalkıran'ın zehirlenmesinden sonra üç yıl geçmişti. Bu müddet içinde Mustafa Zeynel, geceleyin birkaç kere Yazıcıoğullarının kapılarına kadar sokulmuş ve yüzlerce muhafızın nöbetleri karşısında hiçbir şey yapamadan geri dönmüştü.

Yazıcıoğullarının zulümleri artmış, bunlar Kiği bölgesinin bütün aşiret ağalarını evlerinde kazığa germiş, halkı esir gibi kullanmış ve amca-

(1) Rivayete göre, Ali ağa, Tamra'da bir geyim nal büktüğü için, Yazıcı oğulları ona nalkıran lâkabını takmışlar.

(2) Kan, yoğurda karışıp kayaya dökülünce, asırlarca izini kaybetmezmiş. Mustafa Zeynel bu işi o maksatla yapmıştır.

ları Mehmet Beyin Tamran köyündeki bütün arazi ve değirmenlerini zorla almışlardı.

Mehmet Bey, bunlardan intikam almak için, bir gece gizlice Mustafa Zeynel'le görüşerek onu, konağına götürmüştü. Mustafa Zeynel, oğlu İbrahim ve Hilâl ve yeğeni Nalkıran oğlu Selim ile Bursa'dan yanlarına gelen Hasan Teymur, Mehmet Beyin konağına gidip yatak dolabında saklanmışlardı.

Mehmet Bey, bizzat yeğenleri olan Yazıoğullarına gidip bütün haklarından vazgeçtiğini söyliyerek, onları kendi konağına davet etmişti. Bu davete Yazıcıoğlu Eyyüp, Arslan, İsmail, Akit ve Halil Beyler icabet etmiş ve Mehmet Beyin konağına gelerek işrete dalmışlardı.

Gecenin saat altısında, muhafızlar istirahate çekilmiş, Mehmet Beyin serkârı içeri girerek elindeki boş kâğıdı Eyyüp Beyin dizine koymuş.

— Miro, sana ferman...

Diye bağırmıştı. Bu parola üzerine, Mustafa Zeynel ve arkadaşları dolaptan çıkıp Beylerin üzerine atılmışlardı.

Beyler, duvarda asılı bulunan silâhlarına sarılarak boğaz boğaza gelmişlerdi. Yarım saat süren kanlı bir boğuşma sonunda, beş Yazıcıoğlu katledilmiş, Mustafa Zeynel ve arkadaşları, Beylerin atlarına binerek şafakta Darabi köyüne gelmişlerdi. Mehmet Bey, sabahleyin, Beylerden sağ kalan kardeşlerden diğer birisini araştırıp samanlıkta bularak onu da öldürmüş, yedi kardeşin en küçüğü olan Küçük Mehmet Bey, kurtularak İstanbul'a, Sultan Mahmud'un huzuruna çıkmış, Büyük Mehmet Beyle Mustafa Zeynel'in katillerine ferman çıkarmıştı. Katledilen bu altı kardeşin mezar taşlarındaki tarihte yazıldığı gibi, bu hâdise 1240-1824 yılının ağustos ayında zuhura gelmişti.

Padişahtan çıkan bu iradei seniye üzerine Muş Beylerbeyi Emin Paşa, Palo ve Sancak mıntaka Beyleri, Kiği ve bu bölgelerden toplanan dört bin kişilik bir kuvvet, Emin Paşa emrinde olarak 1240 - 1824 yılının ikinciteşrin ayında Kiği'ye gelerek, büyük Mehmet Beyi Şeytan dağlarına kaçırıp kellesini kestikten sonra Mustafa Zeynel ve Hormekliler üzerine yürümüştü.

Bu kuvvet, ilk önce, Kârir bölgesinin Şirnan köyüne girerek burada Mustafa Zeynel'in akrabalarından Karaman oğulları Hasan ile kardeşini öldürmüş ve Hormeklilerin sığındıkları Darabi köyünü sarmıştı. Darabi, çok sarp ve çetin bir köydü. Bu köye gelecek tek yolun geçit vermez derbendi üzerinde Mustafa Zeynel ve altı oğlu bekliyordu. Diğer Hormek piyadeleri ikinci Zeynel'in emrinde olarak, Darabi'nin yalçın kayalıklarını tutmuşlardı. Muhasara tam otuz bir gün sürmüş, Emin Paşa kuvvetleri geçidin başında çok telefat verdikleri halde, köye girememişlerdi. Kış ve karlar başlamış, köyün alınması için ümit kalmamıştı.

Emin Paşa, Şahdeli aşireti reisi Hacı Süleyman'ı çağırmış, onu Mus-

tafa Zeynel'le konuşmağa göndermişti. Hacı Süleyman, derbendin başında Mustafa Zeynel ve yeğeni ikinci Zeynel ile görüşerek bu fermanın bizzat Padişahtan çıktığını ve Padişahın fermanına itaat ederek, hiç olmazsa, köyü Emin Paşa'ya teslim edip, köyden savuşmalarını söylemişti.

İkinci Zeynel çok zeki ve dirayetli bir zattı ve aynı zamanda aşiretin başı bulunuyordu. Amcası Mustafa Zeynel:

— Şadili oğullarının sözlerine güven olmaz..

Demiş ise de, onu ikna ederek gecenin birisinde bütün aşiretiyle köyden çıkmış, Çapakçur'un Belezer meşeliğine sığınmıştı.

Emin Paşa kuvvetleri, köye girerek Zeynel ağanın ambar ve kıymetli eşyasını talan ettikten sonra, yine Hacı Süleyman'ın tahrikiyle ikinci Zeynel ve amcası Mustafa Zeynel'i Belzer meşeliğinde sarmışlardı. Çok çetin olan bu yerdeki kuşatma, bir hafta sürmüş, fazla kar ve fırtınalar olmuş, Emin Paşa, Mustafa Zeynel'i elde edemiyeceğini anlayınca, kuvvetlerini alıp geri çekilmişti. Hormekliler bu kuşatmadan kurtulunca aflarını çıkartmak için Kuziçan'da Şah Hüseyin Beyin yanına gitmişlerdi (1).

Erzincan tarihini yazan vali Ali Kemali, bu eserinin 342 nci sahifesinde bu hâdiseyi hülâsa olarak şöylece vasıflandırmaktadır:

Yazıcıoğulları, Kiği'de iki asır derebeylik sürmüşlerdir. Bunların en meşhurları, Zalim veyahut büyük Mehmet'tir. Bu adam, Tamuran köyünde şato gibi büyük evinde oturuyormuş, hattâ meşhur şair, Ethem Pertev Paşa 1240 da, bunun konağında dünyaya gelmiş. Çünkü, babası Fenni Efendi, Mehmet Beyin kâtibi imiş. Mehmet Beyin Hopus köyünde oturan amcazadeleriyle arası açılmış, Mehmet Bey bunlara karşı silâh kullanmış ise de, mağlûp olunca, bunları hile ile evine davet ederek, geceleyin hizmetçilerini teslih ederek, üçünü içeride, birisini de saklandığı samanlıktan çıkarıp öldürtmüştür.

Maktul Beylerin diğer amcaları olan küçük Mehmet Bey, İstanbul'a giderek Sultan Mahmut'tan, Mehmet Beyin katline ferman istemiş, Muş valisi Emin Paşa'ya götürmüş, Emin Paşa intihap ettiği mütedebbir ve cesur bir zabitin maiyetine yüz süvari vererek Mehmet Beye bir baskın yapmış, Mehmet Bey Erzurum'a kaçarken şose yolu üzerinde yakalanmış, başı kesilerek Muş'a gönderilmiş. Cesedi Bey - tahtı olan mahalde metfundur. diyor (2).

---

(1) Rivayete göre, Emin Paşa kuvvetleri önünden, meşeden kalkan müthiş bir ayı, Belezer gediğinin sarp yolunda Mustafa Zeynel'in üzerine düşmüş, Mustafa bunu kucaklayıp yere devirmiş, Emin Paşa, buna hayran kalıp, kuşatmayı kaldırmış.

(2) Vali Ali Kemali, bu hâdiseyi doğru olarak yazmak istememiştir. Tarihinde Mustafa Zeynel ve Hormeklilerden bahsetmemiş, Darabi köyünün dört bin kişi ve Emin Paşa tarafından otuz bir gün kuşatıldığını ve Kigideki Türk kabilelerinin o tarihteki mevcudiyetlerini kapalı geçmiştir. Biz, bu sebebi araştırırken, Ali Kemali, tarihini yazdığı sırada, Kigide Belediye Reisi ve Erzincan Meclisi Umumi âzası olan Hormekli ikinci Zeynelin torunu İskenderle, arası, açılmış, bu yüzden tarihin-

Mustafa Zeynel ve akrabası, o kış Kuziçan'da Şah Hüseyin Beye misafir kalmışlar, ertesi yıl Şah Hüseyin Beyle Balaban aşireti reisi Gülâbi ağa, İstanbul'a giderek Hormek ağalarının aflarını çıkarmışlardı.

Bu sırada Dersim aşiretleri, Şah Hüseyin Beyin konağını basmışlardı. Bunlarla konakta bulunan Mustafa Zeynel ve Hormekliler arasında şiddetli bir çarpışma olmuş, Ali Nallıoran'ın oğlu Selim ile Mustafa Zeynel'in oğlu Hilâl, Kızılbel gediğinde öldürülmüş ve Dersimliler büyük zayiata uğrayarak geri çekilmişlerdi. Selim, Balaban aşireti reisi Gülâbi ağanın damadı idi. Ağa, Mustafa Zeynel ve Hormeklileri Balaban deresine götürmüş ve kızını ikinci defa Mustafa Zeynel'in oğlu İbrahim'e vermişti. Hormekliler, aflarını Erzurum valisinin elinden alarak 1241 - 1825 de tekrar Kiği'nin Darabi köyüne dönmüşlerdi.

İkinci Zeynel ile Yazıcıoğlu Mehmet Bey barışmışlardı. Bu barış şartına göre: Yalnız Mustafa Zeynel, evini alıp Varto'daki Hormeklilerin başına gidecekti. Varto'daki Hormekliler, Cibran aşireti tarafından sıkışık bir hale gelmişlerdi. Bunlar bu haberi işitince, kendilerini düşmandan kurtarmak için Kiği'ye gelerek Mustafa Zeynel'i Varto'ya getirmişlerdi.

Mustafa Zeynel, Varto'ya gelirken Lolan aşireti reisi Ali ağa ile birlikte Muş Beylerbeyi Emin Paşa'yı ziyarete gitmişti. Emin Paşa, binlerce neferi-âmla ele geçiremediği Mustafa Zeynel'i karşısında görünce, çok sevinmiş ve hanımına:

İşte, bizi Darabi köyünde bir ay durduran ve ayı ile kucaklaşarak yere indiren Mustafa Zeynel yiğidim budur.

Diye iltifat etmiş ve kendisini rakipleri olan Yazıcıoğullarının katlinden sevindiğini imâ etmişti. Emin Paşa, Mustafa Zeynel'e birçok hediyeler vermiş ve ona ilağalık kürkünü giydirerek Varto'nun Kasman köyünü kendisine vermişti. Mustafa Zeynel, yedi oğlunu ve evlerini alarak 1242-1826 yılında Kasman köyüne gelip Varto'daki Hormek aşiretinin idaresini eline almıştı.

---

de Kiği'deki Hormeklilerden ve hattâ onların Şeyh Sait isyanında, bizzat Atatürk'ün büyük takdirlerine mazhar olan Cumhuriyet, ordu ve bütün muhitçe malûm olan hizmetlerinden bile bahsetmemiştir. Tarihin birçok yerlerinde aslen Türk olan aşirete Kürt demiştir.

Halbuki yüz yirmi yıl önce olan bu hâdiseyi bizzat görenler ve bilenleri, biz gördük. Bu gerçekliği hem de kısaltarak tarihimize aldık.. Onların verdikleri bilgiye göre, Kigi ve Darabiye giden neferi-âm on yedi binmiş. O çağda Mehmet Beyin kapısında yüzlerce süvari beslenirdi. Muştan yüz atlı gidip te Mehmet Beyin kellesini kesemez.

Ne ise, maksadımız, doğunun vahşet devirlerinde geçen bu çirkin olaydan herhangi bir mâna çıkarmak değildir. Ancak tarihimizi yazarken bütün acı ve tatlı, tarihî olayları olduğu gibi gerçek yazmaktır. Geçen olaylardan bugünkü nesil, mesul olamaz ve bundan bir kin kapmaz. Bu tarihî hâdisenin yazdığım şekilde cereyan ettiğini bugün Varto, Kigi, Hınıs, Karlıova bölgelerindeki bütün ihtiyarlar bilmektedir.

Bu çağda, Yeniçeri isyanı başlamış, Padişah Yeniçerilerin yokedilmesi için doğu illerine iradei seniye göndermişti. Erzurum ilinde Yeniçeri ağası bulunan Gürcü Osman Paşa, aylıklı olarak kullandığı Çerkes Yeniçerilerle hükümete isyan edip, Erzurum hükümet konağında kuvvetli bir müdafaa hattı kurmuştu. Emin Paşa'nın emriyle, Muş, Varto, Bulanık ve Malazgirt'teki aşiretlerden mühim bir kuvvet toplanarak Erzurum'a yürümüştü. Varto'dan giden Cibran aşireti başında Mehmet Halil ve Hormek aşireti başında Mustafa Zeynel vardı.

Gürcü Osman Paşa, ilk önce hükümet neferi-âm kuvvetlerini şehrin dışında karşılamış, yanında beş yüzden fazla Yeniçeri kuvvetinin yokedildiğini ve kaçırıldığını görünce, hükümet konağına kapanarak eldeki Yeniçerilerle kendisini savunmaya başlamıştı. Bir iki saat içinde, hükümet kuvvetleri, Yeniçerileri yenmiş ve hükümet konağının kapılarına dayanmışlardı. Bu acı mağlûbiyeti gören Osman Paşa, konağın balkonuna çıkarak muhasaracıların merhametlerini celbetmek için:

"— Devlet, kahpe devlet.... Ben sana ne hizmetler yaptım... Bu vatan için ne emekler çektim. Sen benim mükâfatımı böyle mi ödiyecektin?" diye ağlamıştı.

Konağı kuşatan devlet kuvvetleri ve Erzurum halkı, Yeniçerilere son bir satır atarak konağın kapılarını kırıp içeriye girmiş ve Osman Paşa'yı diri olarak tutmuşlardı.

Padişahın iradei seniyesinde ve Muş Beylerbeyisinin emirlerinde, Yeniçerilerin ve Osman Paşa'nın "Mal size, canı bize" denildiği için, neferi-âm kuvvetleri Erzurum'da bulunan Yeniçerilerin ve Osman Paşa'nın bütün ev, altın ve eşyalarını yağma etmişlerdi. Yalnız iki Çerkes Yeniçeri, Osman Paşa'nın iki küheylân atına binerek bütün neferi-âm atlıları tarafından takip edildikleri halde, İlice yolunda tozu dumana katarak kaçıp kurtulmuşlardı.

Osman Paşa, Varto kuvvetlerine teslim edilip, Varto'ya getirilmişti. Osman Paşa, o sırada Sünnilerin en büyük şeyhi olan Varto'lu Şeyh Zeynelâbidin'e misafir edilmişti. Emin Paşa'dan o gün Varto'ya gelen bir mektupta, Osman Paşa'nın Varto'da öldürülmesi emrediliyordu.

Zeynelâbidin, mektubu okumuş, misafirine karşı büyük bir gönül acısını hissetmişti. Osman Paşa da, konağa girip çıkanların durumundan o gece öldürüleceğini sezdiği için gece, hayli ilerlemiş olduğu halde, bir türlü Şeyhin harem tarafına gitmesine razı olamıyordu. Şeyh, gecenin saat beşinde divandan kalkmak isterken Osman Paşa, ellerini onun cübbesinin eteklerine koyarak, yalvarırcasına:

"— Şeyhim... Fazla kederliyim, biraz daha oturalım."

Diyip, Şeyh Zeynelâbidin'in kalkmasına engel olmuştu.

Şeyhin, bölgede dehşetli nüfuzu vardı. Esasen Emin Paşa, bu idam

emrinin infazını ondan rica etmişti. Arada resmî bir mesuliyet mevcut olduğu halde Şeyh, büyük misafirini kırmamış, onun birbiri ardınca:

— Şeyhim biraz daha oturalım!

Sözlerine saygı göstererek, sabaha kadar Osman Paşa'nın yanında kalmıştı. Şeyh, bu sırada bir aralık su dökmüye çıkmış, hemen cellâtlar içeriye girip, Osman Paşa'nın boynuna doladıkları iplerle Paşa'yı boğmuşlardı.

Osman Paşa, boğulduktan bir saat sonra, Muş'tan gelen bir atlının Emin Paşa'dan getirdiği bir mektupta: Paşa'nın, Padişah tarafından affedildiği yazılıydı... O saatte artık, Osman Paşa teneşir üzerinde ve boğazındaki ip izleri kara birer yılan gibi boğazını dolamışlardı. Şeyh Zeynelâbidin, misafirinin ölümünden duyduğu üzüntü ile göz yaşlarını dökerek onu Varto'da gömmüştü.

Bu sırada, Varto'daki Cibran, Lolan ve Hormek aşiretleri Bingöl yaylalarına çıkmışlardı. Bunlardan Cibranlılar, hâlâ göçebe bir halde yaşıyor, yaz aylarında Bingöl dağlarında çadır kurarak, kışın Hormek ve Lolan köylerine gelip bu halka yüklenip ot ve yiyeceklerini paylaşıyorlardı. Bu hal, yeni Varto'ya gelen Mustafa Zeynel'e çok ağır gelmiş, Cibranlıların kendilerine ev, köy yapmasını, yoksa Hormek köylerine bırakmıyacağını bildirmişti. Bu haberden hiddetlenen Cibran ağası Mehmet Halil, 1243 - 1827 yılının yaz aylarında beş yüz atlı ile Mustafa Zeynel ve Hormeklileri yaylalarında çevirmiş ve dövmüşlerdi. Bu dövüş bir hafta sürmüş, her iki taraf da hayli zayiata uğramıştı.

Nihayet Karlıova, ve Bulanık bölgelerindeki Cibranlılar, Mehmet Halil'e yardıma gelerek, kuvvetleri Hormeklilerin on misli fazlasına çıkmış, Mustafa Zeynel bu durum karşısında aşiretini toplayarak Şeman kalesi altındaki Hesar deresine çekilip burada muhasara edilmişti. Bu muhasara kırk gün sürmüş, Mustafa Zeynel, yedi oğlu, Hormek yiğitleri ve en çok Mustafa Zeynel'in oğlu İbrahim, harikalar göstermiş, Cibranlılar bir türlü Hesar'ı alamamışlar, hem Hormekliden ve en çok hücum eden Cibranlılardan hayli adam telef olmuş, nihayet Şeyhlerin araya girmesiyle Mustafa Zeynel ve Mehmet Halil, Babin gerisindeki Cibran ağası çadırında birleşip barışmışlardı. Bu barışa göre; Cibranlılara fazla zayiat veren Mustafa Zeynel'in oğlu İbrahim, Kiği'nin Kârir bölgesinde olan amcası oğlu ikinci Zeynel'in yanına gidecek ve barışta Mustafa Zeynel'e uymayan Üstüranlı Ali - Hamet, barıştan hariç tutulacaktı. Cibranlılar da artık Hormek ve Lolan aşireti köylerinde kışlamıyacak ve kendilerine ev ve yurt yapacaklardı.

Bu tarihten sonra Cibranlılar Varto ovasında Leylek, Karakurt, Alâgöz ve sair köylerle, Şerafettin eteklerindeki boş köyleri işgal edip buralarda kurtlanmışlardı.

Bu barıştan sonra Ali - Hamet Üstükran bucağında Cibranlılar tara-

fından pusuya düşürülerek öldürülmüş, İbrahim, bunun intikamını almak istemiş ise de, babası Mustafa Zeynel sözünü geri almıyacağını ve barışı bozamıyacağını ileri sürmüş, bundan fazla içerlenen İbrahim, gecenin birisinde, karısını ve çocuklarını alarak şimdiki Karlıova ilçesinin Kartal dağları gölgesinde olan Binkoz mezresine gitmişti. Mehmet Halil, bu bölgede olan Cibran aşireti reisi "Pullak Hüseyin"e haber gönderip İbrahim'in öldürülmesini istemiş, Pullak Hüseyin, evvelâ gelip İbrahim'le kardeş olduktan sonra, yetmiş atlı ile bir gece İbrahim'in küçük evini basmıştı.

O gün, akıllara sığmıyan bir hâdise olmuş, İbrahim tek başına bu kadar atlı ile çarpışarak arazinin durumundan ve kendi cesaretinden Allahın mucizesinden faydalanmış, ilâğası Pullak Hüseyin ve beş kişiyi öldürüp bu atlıları Bahçe köyüne doğru sürmüş ve Mağrıp karanlığında çocuklarını alarak Kartal dağına tırmanmış ve buradan amcası oğlu ikinci Zeynel'in yanına değil, kayın babası Balaban aşireti reisi Gülâbi ağanın yanına varmak için Kuziçan dağlarına çıkmıştı.

İbrahim'in yolu burada Kuziçan'ın Tüzük köyüne uğramış, Tüzük köyünde oturan Çarıklı Şeyhi Hüseyin Beyin akrabasından Deli Hasan oğlu Mustafa, eski dostu ve kirveleri olan İbrahimin, bir hafta orada istirahat ettikten sonra, Balaban deresine geçmesini rica etmiş ve İbrahim bu dostunu kırmıyarak orada bir hafta misafir kalmıştı. Bu sırada Şeyh Hüseyin Bey ölmüş, yerine oğlu Ali Bey, Çarıklı aşiretinin başına geçmişti.

Meğerse, Deli Hasan oğlu Mustafa, bir müddet önce Ali Beye karşı koymuş ve onun yakında kendisine baskın vereceğini bilmiş olduğu için, İbrahim'in yiğitliğinden faydalanmak üzere İbrahim'i burada misafir alıkoymuştu. Aksine, Ali Beyin kardeşi Teymur bey, bu köyü kırk kişi ile kuşatmış, İbrahim aracılık yapmış ise de, Teymur bey dinlemiyerek, hücuma başlayınca, İbrahim'in kanına dokunmuş, her iki taraf da silâhlarına sarılıp tutuşmuşlardı. Bu savaşta Teymur Bey, ağır yaralanmış ve piyadeleri onun yaralı cesedini alıp Ali Beye götürmüşlerdi 1250-1834.

Ali Bey, bu haberleri alınca, beş yüz kişiyle köyü basmış ve Deli Hasan oğlunun adamlarını kılıçtan geçirmiş, Deli Hasan'ın Mustafası, İbrahimle bir evde muhasara edilmişlerdi. Bunların muhasara yerinde teslim olmıyacaklarını anlayan Ali Bey, kapıya giderek, Mustafa'yı affettiğine dair İbrahim'e yemin etmiş, İbrahim, bu yemine aldanarak Mustafa ile birlikte Ali Beye teslim olarak Ağaşenliği'ne gelmişlerdi.

Pülümür ve Tercan bölgelerinde İbrahim bu kanlı olaylar içinde iken Mustafa Zeynel de babasının evine, Kârir'e gidip orada ölmüştü 1250-1834 (1).

Mustafa Zeynel'in yerine büyük oğlu Veli ağa geçmiş, bu zat, kardeşi İbrahim'in uğradığı akibeti haber alınca, kardeşleri, Talu, Mahmut, Ağa,

(1) Rivayete göre Mustafa Zeynel, oğullarını toplıyarak: "Ben Kârirde olan babamın ocağına gidip orada ölmek isterim!" demiş ve gidip Kârirde hastalanarak ölmüştür.

Resul'ü çağırarak gidip kirveleri Şeyh Hüseyin oğullarından İbrahim'i alıp getirmelerini söylemiş. Bunlar bir hafta içinde Ağaşenliği'ne, Ali beyin yanına gitmişlerdi. Teymur bey, ağır yaralı ve bilhassa İbrahim tarafından yaralandığı için, Ali Bey, Deli Hasan'ın Mustafasiyle birlikte İbrahim'i de zindana koymuştu. Ali Bey, bütün acısını eski dostluğa bağışlıyarak ve Hormeklilerle çarpışmayı göze almıyarak kardeşlerini alıp gitmelerini Talu'ya söylemiş, Talu ve kardeşleri zindana giderek İbrahim'i almışlar, tam çıkacağı sırada, Deli Hasan'ın Mustafası mırıldanarak, İbrahim'e hitaben:

"— Kardeş, düşenin yâri olmaz. Dünyada artık erkekliğin sözü, andın hükmü, kardeşliğin kıymeti kalktı demektir" demiş.

Bu acı sözler, İbrahim'in kulağına bir yıldırım gibi çaktı. Erkeğin sözü, andın hükmü, insanlığın vefası öyle mi? İbrahim ellerini kardeşlerinin kollarından çekerek, yerine oturdu ve zincirleri ayağına doladı, kardeşlerine:

"— Ben artık gelmem!. Ali Bey Mustafa'yı da bıraksın. Yoksa kanım Mustafa'nın kanına karışacaktır!" dedi.

Mustafa, söylediğine pişman olmuş, zindandan çıkması için İbrahim'e yalvarıyordu. Fakat iş işten geçmişti. İbrahim'in kardeşleri Ali Beyin konağına doğrulurken içeriden feryatlar, ağlamalar yükseliyordu. Dostlardan birisi onların yolunu keserek:

"— Ağalar, Teymur Bey öldü. Artık sizin hayatınız tehlikelidir. Hemen savuşun."

Demişti. Dört kardeş birden ahıra dalarak atlarını çekip binmiş ve Varto yoluna doğrulmuşlardı. Güneş batmak üzere idi... Çareklilerden birkaç piyade, arkadan tüfek sıkıyorlardı. Beş dakikalık bir müsademeden sonra, ağalar, gecenin zifiri karanlıklarına dalarak, iki gecede Varto'ya gelmiş, hâdiseyi büyük kardeşleri Veli'ye anlatmışlardı. Veli ağa, İbrahim'in kurtulması için çare ararken, İbrahim ve Deli Hasan'ın Mustafası (Mustafa çayırı)nda kurşuna dizilmişlerdi (1).

İbrahim, Ağaşenliğinde öldürülmüş, Balaban aşireti reisinin kızı olan karısı, Balaban Hatun, oğullarını alarak, babasının evine gitmiş ve İbrahim'in genç kız kardeşi Fatma, Ali Bey tarafından zaptedilmişti. Ali Bey, Bu kızı kendisine nikâh etmek istemiş, kız, kardeşinin katiline teslim olmamış ve kendisini harem dairesinin bir odasında iple asarak idam etmişti.

İbrahim'in katli ve güzel Fatma'nın idamı Varto ve Kârir bölgelerindeki Hormekliler üzerinde çok büyük tesirler yapmış, bu aşiret halkı intikam hareketine geçmişti. Fakat artık karlar yağmış, yollar kapanmıştı.

1251 - 1835 yılı baharında, İbrahim'in kardeşleri, Talu, Mahmut, Resul

(1) Siyaset yerinde on iki kabile toplanmış bunlardan ancak Maskan kabilesi reisi, Molla İbrahimi öldürmüş, o günkü türepe göre (Kasas) mevkiine oturmuştur.

ve Ağa, küçük bir çete ile Maskan kabilesi reisi Mollanın yaylasını basmış, Molla ile birkaç akrabasını kılıçtan geçirmiş ve o gün orada bulunan Ali Beyin akrabalarından Ali Murat Han'ı beraber öldürmüş ve Ali'nin aşiretler arası meşhur olan kılıcını getirmişlerdi.

Bir ay sonra, yedi yüz kişilik bir Çarek kuvveti, Ali Beyin akrabasından Genem Pertekli İsmail ağanın emrinde olarak Varto'nun Küzük köyünü geceleyin basmıştı. Küzük halkı yaylada idi. Çarekliler köyde buldukları otuz altı kişi erkek kadın, ve çocukları damlariyle beraber yoketmiş ve kül etmişlerdi. Ertesi günü Hormeklilerden beş yüz kişi, toplanarak Mustafa Zeynel, oğulları Talu, Mahmut, Resul ve Ağa'nın emrinde Çareklileri takip ederek, üç gecede "Genem-Pertek" köyünü sarmış, İsmail ağa ile beraber kırk yedi kişiyi bu köyde yakıp kül etmiş ve köyün ağıllarında bulunan bütün hayvanatını önlerine katıp getirmişlerdi (1).

Sabahleyin bu faciayı haber alan bütün Çarek ve Kuziçan kabileleri, Hormeklileri takip edip Tercan ovasında bu iki kuvvet boğaz boğaza gelmişlerdi. O gün yapılan kanlı savaşta, her iki taraftan birçok yiğitle, Hormekli Veli ağanın oğlu meşhur Yusuf ve Çarekli Ali Beyin oğlu Hüseyin katledilmişlerdi.

Hormekliler, bu savaşta galebeyi çalarak getirdikleri talanı kurtarıp Varto'ya gelmişlerdi. Eskiden dost, kirve, kardeş ve emektar olan bu iki aşiret arasında yapılan bu düşmanlık ve vahşet, o günden sonra bitmiş ve artık tarihe karışmıştı.

Bu çağda, doğu illerindeki bütün aşiretler, birbirleriyle dövüşüyor, günde birçok insanlar katlediliyordu. Varto'daki Cibran aşireti, Malazgirt'te bulunan Hasan Ali aşiretiyle, Muş ovasındaki Huytu, Bitiri ve Şigo aşiretleri birbirleriyle durmadan savaşıyor, her taraftan kanlı seller akıyordu. Doğu illeri bu şekil hâdiseler altında çalkanırken, Osmanlı tahtına Sultan Abdülâziz geçmiş, bu sırada Mısır valisi oğlu İbrahim Paşa'nın orduları Anadolu'ya girmiş, Osmanlı İmparatorluğunu müşkül bir duruma sokmuştu. 1255-1839 yılında Büyük Reşit Paşa, (Gülhane hattı)nı okuyarak tanzimat devrini açmıştı. Ruslar, bu yılda, doğu illerimizin Eleşkirt, Pasin, Malazgirt bölgeleri üzerinden Hınıs ovasına bir ordu göndermişlerdi. Erzurum'dan gelen askerî kuvvetlerimizle beraber, Malazgirt'ten, Hasanan, Hınıs'tan Zırkan, Varto'dan Cibran, Lolan ve Hormek aşiretleri Rus ordusunu Hınıs'ın Halil-Çavuş bucağında karşılayıp dövüşmüş ve Rusları hududa doğru dönmeğe mecbur etmişlerdi.

Bu sırada, Muş'ta, ötedenberi Beylerbeyi olan Alâettin Paşa oğulları, Muş, Hınıs, Malazgirt, Bulanık, Varto bölgesindeki aşiretlerden birkaç

(1) Genim Pertekli İsmail ağa, o gece evine yetişmişti. Karısına: "Küzük köyünü yakarken, bir kadın alevler içinde bana bir çocuk uzatarak, Ali aşkına bunu kurtar, dedi. Ben ikisini de yaktım kül ettim." demiş, bunu dinleyen Hormekliler hemen İsmail ağanın evine ateş vermişlerdi.

kişiyi konaklarında kazığa germiş, ağır vergi ve zulümleriyle halkı bîzar etmişlerdi. Tanzimat devrinin kurduğu yeni idare, bu Beyliğin kaldırılmasını mucip olmuş, hükümetin emriyle, Malazgirt'ten Hasanan aşireti ve Muş dağlarındaki kabileler, Muş'un çiris köyü altında bulunan Alâettin Paşa oğullarının konaklarına saldırıp Alâettin oğullarını kesmiş, konakları yakıp mallarını talan etmişlerdi. Bu aileden kurtulan birkaç kişi Hınıs kasabasına sığınmış ve bu suretle Alâettin Paşaların Beyliğine son verilmişti. Bu tarihten sonra Varto'da kaymakam ve Muş'ta mutasarrıf oturmuştur.

1272-1856 bahar aylarında Varto, Göynük (Karlıova) bölgelerinde çok şiddetli bir zelzele olmuştu. Bu bölgelerin bütün köyleri yıkılarak binadan fazla can kaybı olmuştu. En fazla zayiat, Karlıova'nın Kargapazar, Tokliyan ve Varto'nun Zengel ve Rakasan köylerinde olmuş, hattâ Zengel'de Mustafa Zeynel'in oğlu Aga'nın iki oğlu ve birçok komşuları enkaz altında ölmüştür.

Tanzimat devri, doğu illerinde kudretli bir islâhat ve büyük bir yenilik yapmıştı. Bu çağda devlet, asayişe hâkim olarak aşiret kavgalarını durdurmuştu. Doğunun bütün bucaklarında nahiye müdürlükleri, ilçelerinde kaymakamlar, sancaklarında mutasarrıflar vardı.

Kiği - Kârir'deki Hormek kabilesinin başı olan ikinci Zeynel, tanzimat devrinde kendi köylerine birkaç dershane açmış, halkın silâhlarını ellerinden alarak onları okumaya ve çiftçiliğe sevketmişti. Varto'daki Hormek aşireti, Mustafa Zeynel oğlu Veli ağanın idaresinde çok rahat yaşıyorlardı. İkinci Zeynel, 1275 - 1859 tarihinde, ve Mustafa Zeynel oğlu Veli ağa da 1281 - 1865 te ölmüşler, ikinci Zeynel'in yerine oğlu Aksak Ali ve Veli ağanın yerine de kardeşi "Aga" geçmiş, hükümetin idaresi altında emin olarak civar kabilelerle hoş geçinmişlerdi. Bu sırada Üstükran bucağı yeni kurularak ilk nahiye müdürü olarak Hormekli Hasan Han Ali torunlarından Tatanlı Hüseyin ağa tâyin edilmişti. Tanzimat devrinin iyilikleri ve doğu illerindeki sakin hayat 1292 - 1876 yılına kadar devam etmişti.

Tanzimat devrinden sonra, doğu illerinde koyu bir istibdat başlamış, 1293-1877 yılı başında Van hududundaki Sünnî aşiretlerle Bedirhanlılar baş kaldırmış, doğudaki çeşit kabileler birbirine girmiş ve hemen arkasından Osmanlı İmparatorluğu ile Ruslar arasındaki meşhur Kars muharebesi başlamıştı. Bu muharebede, Varto'daki Cibran kuvvetleri, Ali ağa ve Hormek kuvvetleri, Mustafa Zeynel oğlu Talu'nun emrinde olarak aylarca Kars'ta dövüşmüşlerdi.

1295 - 1879 yılında Varto'daki Hormek aşireti ile Göynük (Karlıova) bölgesinde olan Cibran aşireti reisi Hacı Abdi, Mahmut ağanın araları bozulmuş, Mahmut ağanın oğlu genç Ali, iki yüz atlı ile Küzük köyünü talanlamağa gelirken, Hormekli Veli ağa oğlu Mustafa'nın elinden katledilmiş ve bu yüzden yine Hormek - Cibran savaşları baş göstermişti. Bu sırada artık ihtiyarlaşan Mustafa Zeynel'in oğulları Aga, 1305-1889 ve Talu

1306-1890 yılında vefat etmiş, aşiretinin idaresi Kasman'da Talu oğlu İbrahim'in eline geçmişti. "İbrahim Talu" dedesi Mustafa Zeynel'in tipinde harikalı bir yiğit, mert, cesur, ve doğru bir adamdı. Sultan Hamid'in istibdat devri, bütün dehşetiyle Varto ve doğu illerinin bütün kesimlerinde kendisini göstermiş, Palan-döken, Şerafettin ve Bingöl dağlarında yüzlerce şaki çetesi dolaşarak kervanlar soyar, talan götürürlerdi. Yer yer, aşiretler tutuşup savaşıyorlardı. Karlıova ve Varto'daki Cibran aşireti; İbrahim Talu üzerine yüklenip kalmışlardı. Bu cesur aşiret ağası ve akrabaları, defalarca çok üstün olan Cibran kuvvetlerini ağır zayiata uğratarak geri püskürtmüşlerdi. İbrahim Talu, bu sırada oğlu genç Zeynel'i Elazığ'a okutmaya göndermiş ve köylerinde dershaneler açmıştı. Tam bu sırada Hamidiye alayları teşkilâtına başlanmıştı.

———=o=———

BÖLÜM: VII

İstibdat Devrinde Doğu İlleri—Hamidiye Alayları ve Aşiret Kavgaları

Sultan Hamit, Tanzimat Türklerine ve hattâ gûya Avrupa devletlerine karşı saltanatını korkudan çıkarmak için 1307-1891 tarihinde doğu illerimizde 36 atlı Hamidiye Alayını teşkil etmiş, bu teşkilâta: tarihimizin yukarı kısımlarında açıkladığımız gibi, Yavuz Sultan Selim tarafından Anadolu'dan doğu illerimize kaldırılan ve sonradan Kormanço şubesi adını alan yakın çağ Türk aşiretlerini dahil etmişti.

Sultan Hamit, istibdadını yürütmek için artık temelli olarak bu aşiretlere Kürt ve doğu illerine de Kürdistan ve kendisine de Kürtlerin babası demekteydi. Vatanına ve milliyetine hiyanet eden bu padişah, doğu illerimizin Kürdistan ve buradaki aşiretlerin de Kürt olmadığını biliyordu. Onun, şahsî saltanatı uğrunda söylediği bu sözler, o gün, doğu illerinin Türklüğünü yoketmeğe kâfi gelmiş, özbeöz Türk soyundan olan doğu halkını, Yavuz'dan sonra bir kere daha felâkete sürüklemişti.

Yavuz Sultan Selim devrinden önce yazılmış tarihlerin gerçekte Kürt olarak tesbit ettiği bir millet ve doğu illerimizin coğrafî durumunda yazılmış bir Kürdistan adı yoktu. Sultan Hamit bunu biliyordu. Fakat o, Tanzimat Türklerine karşı saltanat ve istibdadını ayakta tutabilmek için, coğrafî ve idarî durumdan, istibdada elverişli olan doğu illerimizi o günkü, aşiretlerin her üç şubesinin nüfusça en kalabalığı, zengini ve azılısı bulunan Kormanço şubesindeki aşiretleri Hamidiye teşkilâtına alarak, bunları Türklük ve gençlik cereyanlarına karşı bir kalkan gibi kullanmak istemişti.

Dördüncü Ordu Müşirliğine tâyin kılınan Çerkes Mehmet Zeki Paşa, Erzincan'a gelmiş, doğu illerimizdeki Kormanço şubesine dahil aşiretler arasında Hamidiye teşkilâtını kurmak üzere Mirliva Mahmut Paşaya Van, Malazgirt, Hınıs ve Varto'ya göndermişti.

Kormanço şubesi, Mil ve Silif adlı iki partiye ayrılmıştı. Bu partilerin her birine bir aşiret mirlivalığı ile beher alay komutanına birer kaymakam rütbesi verilmişti.

Mil partisinin livası, Viranşehir bölgesindeki çöllerde bin çadırlık aşi-

retiyle dolaşan, Milan aşireti reisi İbrahim Paşa idi. Bu Paşanın komutası altında: Varto, Karlıova, Bulanık'ta oturan Cibran aşiretinden teşkil edilmiş dört Hamidiye alayı, Malazgirt bölgesinde altı adet Hasanan aşireti Hamidiye alayı, Hınıs'ın Tekman, Köksü, Hacı Ömer bölgelerinde iki tane Zırkan aşireti, Hamidiye alayı, merkezi Viranşehir olmak üzere beş tane Milan aşireti Hamidiye alayı, bir tane Karaçeki aşiret alayı ve Urfa'nın Sürüç ilçesinde iki tane Berazan aşireti, Hamidiye alayları vardı.

Silif yahut Mil partisinin livası, Patnos'ta oturan Hayderan aşireti reisi Mirliva Hüseyin Paşa idi. Bu paşanın komutası altında: Muradiye, Patnos ve Van bölgelerinde oturan beş adet Hayderan aşireti Hamidiye alayı, Ağrı'da bir Ademan ve bir Takoriyen, aşiret alayı, merkezi Ağrı, iki Zilan ve bir adet Celâli aşiret alayları, Eleşkirt'te bir tane Sıpkan aşiret alayı vardı. Bu aşiret alaylarına birden başlıyarak 33 numara sırasiyle verilmişti. Bunlardan başka, Zilanlı Selim Paşa'ya bir mirlivalık rütmesi, Babakürdü şubesinden Mistoyi Mirana paşalık verilmişti.

Her Hamidiye alayı bin iki yüz atlı idi. Her alayın başında tek bir harf okunmasını bilmiyen bir kaymakam dikilmişti. Bu kaymakam o aşiretin eski ağası idi. Her alayda yine aşiret ağasının akrabasından iki binbaşı ve aşiretin ileri gelenlerinden dört yüzbaşı ve sekiz mülâzim vardı. Bunların hiçbirisi okumak bilmezdi. Her alay kumandanı zorla bir kâtip bulabilmişti. Alayın bütün atları aşiret eratının öz mallarıydı. Bu atlara o alayın damgası vurulurdu. Alay paşalarına, kaymakam ve zabitlerine padişah hazinesinden dolgun maaşlar ve hediyeler verilirdi. Eratın silâhları, kısmen bunların eşkiyalıkta kullandığı silâhlar ve kısmen de devletten verilmiş tüfeklerdi. Ümerâ ve zabitanın kılıçları ve elbiseleri devlet tarafından veriliyordu. Doğu illerindeki bu Hamidiye kaymakamlarının sayılıları, Varto'da Cibranlı Mahmut Bey, Cibranlı Sincar İbrahim Bey, Karlıova'da Cibranlı Maksut Halit Bey, Malazgirt'te Fethullah Bey, Hasanalı Halit Bey, Sıpkanlı Abdülmecit Beylerdi.

Bu aşiret liva ve kaymakamları, 1309-1893 yılında Erzincan'da Müşir Mehmet Zeki Paşa'nın yanında toplanarak İstanbul'da Sultan Hamid'in yanına gitmişlerdi. Sultan Hamit, bunları gözden geçirerek rütbelerini takmış ve bunların yakışıklılarına kılıçlar, paralar ihsan etmişti ve onlara:

"— Benim, kürtlerin babası olduğumu unutmayın!"

Diye iltifat etmişti.

Sultan Hamit, o gün, bu aşiret ağalarına verdiği geniş selâhiyet ve rütbe ile, doğu bölgesindeki şehirlileri, esnaf ve tüccarı ve doğu illerindeki çiftçi ve halk tabakasını ve bu illerde, biz Türküz, diyenleri, bu Hamidiye alaylarına birer esir gibi teslim ederek onları aşiret alaylarına soydurmuş, kırdırmış ve ezdirmişti. Koskoca bir Türk İmparatoru olan bu zalim padişah, bilerek Türk ırkının düşmanı kesilmişti.

Hamidiye liva ve alay kumandanları, İstanbul'dan döndükten sonra,

istibdadın en karanlık zirvesine çıkmış bulunuyorlardı. Bu aşiret ağaları, Hamidiye unvanı altında büyük bir debdebe ve saltanata kavuştuktan sonra kendilerini hiçbir kanuna tâbi tutmadan mülkiye adını alan doğudaki diğer aşiretleri, komşuları olan halkı, şehir ve kasabaları soymağa ve doğu illerini yakıp yıkmağa başladılar. Padişahın ellerine verdiği silâh ve salâhiyetle çok amansız harekete geçtiler. Doğu illerinde, Sultan Hamid'in ve kara kuvvetin birer müstebit ve kanlı kolları gibi uzanan Hamidiye alayları, doğunun bütün dağ ve derbentlerinde yollar kestiler, kervanlar soydular. Halkın malına ve canına kıydılar. Binlerce mâsum köylünün kanlarını döktüler ve bununla da kalmıyarak Hamidiye teşkilâtına girmiyen kabile ve aşiretlerin köylerine baskınlar verdiler, can yaktılar, mal talan ladılar.

Hamidiye alaylarının İstanbul'dan aldığı kara fikirler artık doğu illerinin rengini tamamen değiştirmiş, müstakil hareket eden 36 kanlı beylik yaratmıştı. Bu beylikler, kendilerini yalnız Sultan Hamid'in Kürtleri ve oğulları, din ve şeriatin arkaları, insanların en kutsalları, Türklüğün düşmanları ve yurdun Con Türklere karşı müdafileri sayar ve kendilerini hiçbir kanuna tâbi tutmadan doğunun diğer kabile ve halkını karşılarında köle ve kul biliyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğunun orta devrinden başlayıp Sultan Hamit çağında tamamlanan bu yıkıcı siyaset ve zehirli duygulardan doğan Hamidiye teşkilâtı, az bir müddet içinde doğudaki Türk nesli arasında müthiş bir kötülük ve nefret uyandırmış, millî birlik ve bütünlüğü çok ağır bir surette parçalamış, Hamidiye olmıyan halkı bu aşiretlere ezdirdikten sonra, menfaat ve saltanat hırsiyle deliren bu alayları ve hattâ bir alayda olan öz kardeşleri birbirine musallat ederek doğu illerimizin her yanını kanlarla sulamıştır.

Sözümü gerçekleştirmek için, bu acı manzara ve kanlı boğuşmalardan birkaç örnek vereyim.

Doğudaki Hayderan aşiretinin bir alayı, Tokariyan aşireti reisi Hüseyin ağa ile (1), Eleşkirt'teki Sıpkan aşireti reisi Abdülmecit, Malazgirt'te, Hasanan aşireti kaymakamı Fethullah Bey ve Halil Hasanla, ve Hasanlı Riza Halit, Hasanlı Acem oğullariyle, Hınıs'taki Zırkan alayı komutanı Kulihan Bey, Tekman'daki Zırkan alay kumandanı Selim beyle, ve bu iki aşiret yine Hınıs'taki Çarek aşiretleriyle ve Varto'daki Cibran ikinci alay kumandanı Mahmut Bey, Cibran birinci alay kumandanı Sincar İbrahim Beyle, ve Karlıova'daki üçüncü Cibran alay kumandanı Maksut Halit bey, öz kardeşi Selim ağa ile, ve yine bu üç Cibran aşiret alayı Varto'daki mülkiye Hormek aşireti ile, Viranşehir'deki Millan aşireti livası İbrahim Paşa, Karakeçi aşireti reisi Dirîî ile, saffıharp halinde yıllarca dövüşmüşlerdi.

(1) Bu savaşta, meşhur Hayderanlı Tahir han, öldürülmüştü.

Savaşlarda binlerce insan ölmüş, talanlar gitmiş, köyler yıkılmıştı. Hükümet, Hamidiye alayları arasındaki savaşları durdurmak için, ya bir nasihatçi paşa gönderir veyahut bir telle müdahale ederdi. Mülkiye olan aşiretlerle Hamidiyeliler tutuşunca, Hamidiye tarafını tutar, karşıdaki mülkiye aşiretini bastırmak için savaş yerine bazen birer tabur nizamiye askerini gönderirdi. Kendilerini Hamidiye alaylarına karşı müdafaa etmekten âciz olan doğu illerindeki diğer kabileler ve halk, mecburî olarak Hamidiye alay kumandanlarına ağır vergiler verir ve bunların idaresinde köle gibi yaşarlardı.

Her iki aşiret livası ve kaymakamlar, döktükleri kanlardan ötürü hiçbir mahkeme ve adalet divanında hesap vermeğe mecbur değillerdi. Bunlar bütün aşiret halkının mukadderatlarına birer mutlak hâkimdi. Aşiretin adlî idare, içtimaî hukuku, aşiret reisinin elindeydi. Reis, başka bir aşiretten öldürdüğü birçok adamların kanına karşılık, kendi aşiretinden ölümlerine sebebiyet verdiği bir sürü insanların kanlarını bir dehalet ve barışma ile bağışlar, evine gelen hasım aşiret ağasının bir merhabasına feda ederdi. Bir aşiretin malı canı, ırzı, o aşiretin reisinin öz malı sayılırdı. Reis, huylandığı ve şüphelendiği bir adamı öldürebilir, bir suçluyu hapis veya affedebilirdi ve sevdiği bir kadınla buluşur, bunlar için hiçbir makam veya mahkeme, reisin hakkında tahkikat yapamazdı.

Sultan Hamid'in bu kara siyaseti, Osmanlı İmparatorluğunun hâkimiyeti altında bulunan doğu illerinde 36 derebeylikten ibaret olan bir Kürdistan yaratmıştı, bu siyaset, Türkleri Kürt diye vasıflandıran, onlara bu adla menhus bir iftihar takındıran, Türkün, malını, canını, adını, ırkını, millî varlığını hiçe satan, iğrenç bir siyasetti. Bu siyaset, doğuda çok feci kötülükler yaratmış, saymakla bitmiyen bu kötülükler ve Türk düşmanlığı Meşrutiyet devrine ve Şeyh Sait isyanına kadar babadan evlâda, irsî bir hastalık gibi geçmişti.

Bu tehlikeli fikir hastalığı, mevzuumuz olan doğu illeri ve bilhassa Varto tarihinde bin türlü kanlı olaylar ve çeşit kötülükler doğurmuş, önceden yalnız sünnîlik ve alevilik gayretiyle birkaç kere dövüşen Cibran ve Hormek aşiretleri, bu son Hamidiye teşkilâtının siyaseti karşısında birbirlerini yoketmek için yıllarca çarpışmışlardır.

Bu iki aşiretin salâhiyeti, hayatı ve kuvvetleri arasında büyük bir fark vardı. Cibranlılar: Sultan Hamid'in müstebit alayları ve Kürdistan'ın kudretli bir aşireti. Hormekliler, mülkiye, reâya ve ahali, aşiret ve kürt sayılmıyan, bayağı bir Türkmen oymağı bilinirdi.

Cibran alayı, kumandanları ve aşiret ağaları, hükümlerini Muş ve Varto idare makamlarına yürüten ümera ve zabitan, Hormek ağaları; hükümet kapısından koğulmuş, malı, canı helâl, kâfir kızılbaşlardı.

İşte birisi asalet, salâhiyet, kudret ve zorunu göstermek için köylere ve talanlara saldıran ve öbürüsü, malını, canını, namusunu ve hakkını,

istibdadın kanlı pençesinden kurtarmak için çarpışan, iki aşiret çarpışı - yordu.

Cibran Aşireti, Hamidiye teşkilâtında bin ikişer yüz atlı mevcutlu dört Hamidiye alayına ayrılmıştı. Bu alayların merkezi Varto olmak üzere, Şerafettin ve Bingöl dağları arasındaki geniş alanın köylerinden kurulan ve Varto merkezinde oturan Cibranlı Mahmut Beyin emrinde bir alay, ve Şerafettinin kuzey eteklerindeki köylerden kurulup, merkezi Bağlı köyü olmak üzere Cibranlı kaymakam Cincer İbrahim'in emrinde ikinci bir Cibran aşiret alayı ve merkezi Karlıova'nın Tokliyan köyünde Göynük ovası köylerinde kurulmuş Cibranlı Maksut Halit Beyin emrinde üçüncü bir Cibran aşiret alayı, ve merkezi Bulanık ilçesinde olmak üzere Cibranlı Fezzo oğlu kaymakam Selim Beyin emrinde kurulmuş, dördüncü bir Cibran aşiret alayı teşkil edilmişti.

Sultan Hamid'in, para, rütbe, silâh ve kuvvetiyle teçhiz edilen bu dört alay, kendi bölgelerindeki halka, kasabalara ve Hamidiye olmıyan diğer aşiretlere saldırarak onları kendi çiftlikleri haline getirmişlerdi. Bilhassa eskiden düşman ve kızılbaş bildikleri ve kendisinden çekindikleri Hormek aşiretini yoketmiye yeltenerek, onların Varto'daki bölgelerine, köylerine saldırmışlardı. Bu üstün kuvvetler karşısında şaşıran Hormekliler, baş - kanları olan Fereşat - Fero ailesinden İbrahim Talu'nun etrafında toplanmışlardı. İbrahim Talu ve akrabaları, ilâhi bir tevekkülle, canlarını ve namuslarını kurtarmak için, bu sayısız aşiret akınlarına karşı durmıya ve hiçbir kuvvete boyun eğmemeğe karar vermiş, bunlar bin zorlukla ele geçirdikleri basit silâhlarla, köylerinin mevzilerinde gece gündüz, bekle - mişlerdi.

1309 - 1893 yılının mayıs ayında Cibranlılar, İbrahim Talu'nun oturduğu Kasman köyünü basmış, İbrahim Talu ve oğlu Zeynel ve kardeşleri Veli ve Memil ve Zengeldeki amcası, Aga oğlu Selim ve kardeşleri, Kür tepesinde kuşatılmış, Cibranlı Velibilik, Memil tarafından katledilmiş ve alay kumandanı Mahmut Beyin amcası oğlu Talha, İbrahim Talu tarafından yaralanmış, beş Cibranlı öldürülmüş, Cibran süvarileri Ameran köyü üze - rinden ricate mecbur edilmişti. Bu sırada Göynük'ten gelen bir tabur nizamiye askeri, savaşa karışınca, İbrahim Talu ve akrabaları devlet nüfu - zuna saygı göstererek geri çekilmiş, bu durumdan faydalanan Cibranlılar, askerin himayesinde geri geri dönüp, dokuz Hormekli öldürmüşler ve Ameran köyünü talanlamışlardı. Aynı tarihte Göynük - Karlıova bölgesinde bulunan Cibranlı Halit Beyin üçüncü Hamidiye alayı, Kârir'deki Hormek aşiretine akına başlamış, bu sırada bu aşiretin reisi ve Hösnek nahi - yesi müdürü bulunan ikinci Zeynel'in torunu Küçük Aga, hükümetten aldığı bir kuvvet ve bölgesinde topladığı aşiret eratiyle Kârir dağlarının sarp geçitlerinde Cibran asiret alayını durdurarak onların Kârir bölgesine girmelerine engel olmuştu.

Yine bu yılda, Palah göl mevkiinde İbrahim Talu ile Cibranlı "Âmer" aralarında şiddetli bir çarpışma olmuş, arada hayli can telef olmuş, İbrahim Talu ile kardeşi Veli'nin harikulâde cesaretleri sayesinde, götürülen talan sürüleri, Cibranlılardan geri alınmıştı.

1310-1894 yılında İbrahim Talu ve Hormek köyleri Bingöl yaylalarına çıkmışlardı. Cibranlılar bütün kuvvetleriyle her yandan Hormek aşiretine yüklenmişlerdi. Bu yılın temmuz ayında Karlıova'daki Cibranlı Hatto oğullariyle Cibranlı Mahmut Beyin sekiz yüz seçkin atlısı, İbrahim Talu'nun Bingöl'deki Hasman yaylasını çevirerek müsademeye başlamışlardı. İbrahim Talu, kardeşleri ve oğlu Zeynel, ve Zengel yaylasındaki amcası oğlu Selim ve kardeşleri birleşerek kendilerini ve yaylalarını kurtarmış. Cibranlı Alo-reşik ile birkaç Cibranlı ve Hormekli katledilmiş ve fakat Cibranlılar İbrahim Talu yaylasının bütün sığırlarını talanlayıp götürmüşlerdi.

İbrahim Talu, ardı arkası gelmiyen bu Cibran akınlarından ve saldırışlarından ötürü, hükümetten yardım dilemek üzere oğlu Zeyneli Varto kaymakamının yanına göndermişti. Cibranlı Mahmut Bey, kaymakamın yanıbaşındaki sedirde oturmuş, Zeynel şikâyetini kaymakama yaparken, Mahmut Bey ona sıra vermeden Zeynel'e hitaben:

— Ne yapalım, sizin fermanınız padişahtan çıktı.

Demiş ve kapıdaki zabıta memuru, (Zeynel, Mahmut Beye karşı geldiği için) onu hükümet kapısından kovmuştu. Bu hâdiseden sonra İbrahim Talu ve Hormekliler artık canlarından, hürriyetlerinden ve hükümetten ümitlerini keserek, bütün varlıklariyle hem Cibranlılara, hem de hükümete karşı koymıya yemin etmişlerdi.

Bir müddet sonra Üstükran nahiyesine Hormeklilerin tedibi için askerî bir kuvvet gelmiş ve Cibran aşireti bu askerî kuvvetlerden faydalanarak Hormek köylerini basmış ve eskisinden fazla karşı koyma ile karşılanarak zayiata uğramış ve geri dönmüşlerdi. Hormekliler artık hiçbir kuvvetten çekinmiyor, ve kendileri için mukadder olan ölümü bekliyorlardı. İbrahim Talu'nun meşhur olan sürmeli tüfeğinin sesi iki günde bir Hormek dağ eteğinde yükseliyordu.

İbrahim Talu'nun bu haksızlık ve zulme karşı koyması, nahiyeye gelen yüzbaşı ve mülkiye kaymakamı gözünde bir isyan şeklinde görünmüş ve bu hal Cibranlı Mahmut Beyin işine yaramış, Varto merkezinden Erzincan Müşirliğine ve Sadarete yağdırdığı tellerde: İbrahim Talu ve Hormek aşiretlerinin isyan ettiğini ihbar etmiş Varto kaymakamı bu şikâyeti tasdik ettiği için İbrahim Talu Hormek aşiretinin tedibi için Varto merkezine bir alay nizamiye askeri gelmişti.

Bu askerle birlikte bir Cibran alayı Hormek köylerini tarıyacaktı. Fakat kânun ayları gelmiş, karlar yağmağa başlamış olduğu için askerî kuvvet Varto'da yerleşmekle meşgul bulunuyordu. Tam bu sırada İbrahim Talu'nun amcası oğlu Zengel köylü Selim, Caneseran köyüne gidip,

halka zulüm yapan Üstükran müdürünü dövmüş, Selim'i ele geçirmek için Varto merkezinde oturan alaydan bir tabur nizamiye askeri, binbaşı Ziya Beyin emrinde olarak Üstükran nahiyesine gelmiş, burada Cibranlı binbaşı Ömer ağa, iki yüz aşiret atlısiyle bu kuvvete katılarak Zengel köyüne doğru hareket etmişlerdi.

10/12/1310-1894 günü karlı yolları aşarak Zengel'e giden bu kuvvetler, Selim ve kardeşleriyle maiyetinin ateşleriyle karşılaşmış ve akşam Caneseran köyüne dönmiye mecbur olmuşlardı. Selim, aynı gece de İbrahim Talu'ya haber vererek bütün arkadaşlariyle ailelerini alıp Bingöl dağlarının eteklerinde saklanmışlardı. İbrahim Talu, bu kar ve kış içinde aşiretinin başına bir felâket gelmemek için, onların çeşit yerlerde saklanmalarını ve nizamiye askerine karşı gelmemelerini tenbih ederek, kendisi de o gece Bingöl eteklerinde bulunan Kürte-gül mezresindeki bir küçük eve gidip saklanmıştı.

Caneseran köyüne dönen tabur, ertesi günü tekrar Zengel'e doğru hareket ederken, Civarik deresinde silâhlı bir adamın Küte-gül'e gittiğini görerek, bu piyadenin izine düşerek ansızın İbrahim Talu'nun saklandığı küçük evi kuşatmış ve ateşle karşılaşınca, ilk iş olarak evin kapısına doldurduğu bir yığın ota ateş vererek İbrahim Talu'yu ateş ve dumana boğmuşlardı.

İbrahim Talu'nun yanında üç oğlu ve silâhlı on hizmetçi vardı. Bunlar ateşte yanacaklarını görünce, İbrahim Talu göğsiyle ateş ve alevleri yararak hasımlarının üzerine atılmış, fakat kapıdaki kar şepelerinde ve siviklerde mevzi alan binden fazla asker ve Hamidiyelilerin birden açılan silâhlarının kurşunları arasında yere serilmiş, onu takip eden bütün arkadaşları birbirinin üzerine cansız olarak yığılmışlardı (1).

Hürriyet şehidi kahraman İbrahim Talu'nun ölümü, aşireti arasında yıldırım hıziyle yayılmış, halk kendilerini toplayıncaya kadar asker ve Hamidiye alayı Varto'ya yetişerek zaferlerini telle Sultan Hamid'e bildirmişlerdi.

Bu feci hâdiseden ötürü Varto ve Kârir'de bulunan bütün Hormek halkı, derin bir mateme bürünmüş, o sırada Kârir'de bulunan İbrahim Talu oğlu Zeynel, babasının intikamını almağa and içmiş, ve 1311-1895 yılı baharında Varto'ya dönerek amcası oğlu Zengel köylü Selim'i aşiretin başında bırakmış, kendisi ve 17 yaşındaki kardeşi Veli ve on beş fedai atlısiyle dağlara çıkmıştı (2).

Zeynel, ilk müsademesini Cibranlı Kör Ahmet ağanın adamlariyle Karaboğa tepesinde verdi. Bu müsademeye Tatan köyündeki bir bölük asker de karıştı. Zeynel'in atı vuruldu ve iki Cibranlı katledildi, Zeynel ve

(1) Bu cesetlerin altında yalnız İbrahim Talu'nun oğlu Ali, sağ çıkmıştı..

(2) İbrahim Talu, "Bir gün ölürsem, silâhımı Veliye, evlerimi Aliye, aşiretin idaresini Zeynele veriniz!" demişti.

Veli, küçük çeteleriyle durmadan Cibran köylerine saldırıyor, ele geçirdikleri düşmanları öldürüyor ve bu çeteleriyle ortalığı velveleye veriyorlardı. Cibranlılar, Hormeklilerin topluluğuna saldırmıya vakit bulamıyor, hep Zeynel'in peşinde dolaşıyorlardı.

1311-1895 yılı sonbaharında, yurdumuzdaki Ermeniler, Van, Muş, Çapakçur, Kiği dağlarında komiteler teşkil ederek şekavet ve fedailiğe başlamışlardı. Askerî birlikler ve Hamidiye alayları bazı yerlerde bu isyanları yatıştırmak için harekete geçmişlerdi. Kiği'de bir Ermeni köyü üzerinde, Çapakçur Zazalariyle, üçüncü Cibran aşiret alayı komutanı Halit Beyin kuvvetleri arasında kavga çıkmış, Zazalar kendilerini toplayıncaya kadar kırk kişi ölü vererek Zermak köyü üzerinden Çapakçur'a dönmüşlerdi.

Kış gelmiş, karlar ortalığı beyaza bürümüş, yollar kapanmış, Zeynel, Kârir bölgesine çekilmişti. Zeynel'in takibi için gelen bir bölük asker, Tatan köyünde bekliyordu.

1312-1896 yılında Zeynel, yine akınlarına devam etmiş, defalarca hasımlariyle çarpışmıştı. Zeynel, aynı zamanda okumuş bir genç ve bir milliyetçiydi. Onun tanzimat Türklerine muhaberesi ve ilgisi vardı. Varto'daki kaymakam ve Hamidiye kumandanları bu ciheti bildikleri için çok fazla kendisiyle uğraşıyor ve fakat bir türlü ele geçiremiyorlardı.

1313-1897 yılında, Cibran Hamidiye kaymakamlarının araları açılmış ve bunlar yer yer kavgaya tutuşmuşlardı. Zeynel bu durumdan faydalanarak Göynük'deki Cibranlı kaymakamı Halit Beyle birleşip, kaymakam Cicar İbrahim Bey ve onun amcası oğlu Kör Ahmet ağanın köylerine baskın verip, birçok adamın ölümüne sebebiyet vermişti. Bu yılın sonbaharında Zeynel hastalanarak Caneseran köyüne gelip Seyit Ali'nin evinde yatmış, Tatan'da bulunan yüzbaşı Süleyman Efendi ve Hamidiye süvarileri bu haberi alarak, Zeynel'i burada kuşatmış ve ilk çarpışmada bir zaptiye vurulmuş, İbrahim Talu'nun âkibetinden ibret alan Hormekliler Caneseran'a akarak, muhasarayı kaldırmışlar, Zeynel yalnız atına binerek çetesinin başına geçmişti.

1314-1898 yılı yazında: Varto'daki Cibranlı Mahmut Beyle, Cibranlı kaymakam Sincar İbrahim'in araları bozulmuş, Mahmut Beyin atlıları Tatan köyünü talanlamış, her iki alay arasında Leylek dağında yapılan savaşta, Cibranlı Mahmut Bey katledilmişti.

Bu sırada Varto'da bulunan bir alay nizamiye taburu, Zeynel'in derdestin, bahane ederek bir alay Hamidiye ile Hormek köylerine saldıracaklardı. Zeynel, aşiretin başından ayrılmış, çetesiyle dağlarda dolaşıyordu. Aşiretin idaresi amcası oğlu Selim'in elindeydi. Selim, cesur, yiğit ve zeki bir başkandı. Başına gelecek felâketi anlamış, hiç olmazsa hükümetin takibinden aşiretini kurtarmak maksadiyle, Hormek köylerinin yirmi bir muhtariyle Erzincan Müşiri Ahmet Zeki Paşa'nın yanına giderek Zeynel'den başka, bütün Hormeklilerin affını çıkarmış ve dönerken Hormek

köylerinden dört yüz atlı seçmiş, bunlarla kendi köylerini muhafaza etmeyi ve karşılıklı olarak Cibranlılara saldırmayı kararlaştırmıştı.

Zeynel'in affına imkân yoktu. O bütün jurnallarda, jontürk çetesi, istibdadın düşmanı, eşkiyayı meşhure olarak tanınmış, desdesti için her vakit Varto, Hınıs, Tercan, Göynük ova ve dağlarında kuvvetli askerî müfrezeler, ve Hamidiye alayları dolaşmıştı. Zeynel, bu sırada Bingöl dağlarında idi.

1316-1900 yılının bir yaz günü maktul Cibranlı Mahmut Beyin kardeşi binbaşı İsmail, Zeynel'in Halitân çayırında bulunan tüccar Kotanın çadırına gideceğini haber almış, Varto'da seçtiği seksen atlıya asker elbisesini giydirerek Zeynel'in yolunda pusu kurmuştu. Zeynel, bu pusuyu farkederek savunmağa başlamış ve ilk önce bu atlıları asker sandığı için, Caneseran köyü yaylasına kadar dövüşerek geri çekilmiş, burada atlıların talana saldırdıklarını görünce, bunların Hamidiye olduğunu anlamış ve şiddetle hücuma başlayıp bu atlıları "Ger" yaylasına kadar kovalamış, dört Cibran atlısını öldürmüştü.

Selim, Erzincan'da affa uğradıktan sonra, kardeşi Mustafa, Üstükran nahiyesi müdürü olmuş ve Hormek köylerinin muhafazası için nahiye merkezine bir bölük asker gelmişti. 1317-1901 yılının mayıs ayında Sincar İbrahim Beyin oğlu Mehmet ve akrabası Hasan Ali kumandasındaki dört yüz atlı, Üstükran bucağına hücum ederek bu köyün malını götürmüş, köydeki bölük kumandanı yüzbaşı, talanı almak için Hamidiyelilerin önlerine geçerken, Cibranlı Hasan Ali tarafından kamçı ile dövülerek geri dönmüş, tam bu sırada Selim, yıldırım gibi yetişerek emrindeki kuvvetin başında bizzat ileri atılarak, Cibran atlılarını önlerine katıp, Tatan boğazına kadar sürmüş, bütün talanı geri aldığı gibi, Cibranlılardan öldürdüğü yedi süvarinin de at ve silâhlarını ganimet olarak getirmişti.

Zeynel, bu haberi Kiği'de duymuş, o da akrabalariyle beraber çalışmak üzere affa uğramayı arzu etmiş ve Kiği köylerinde çetesini kardeşi Veli'ye teslim ederek, Ulaş oğlu Mustafa ağanın nüfus tezkesini alıp İstanbul'a gitmiş ve fakat burada Cibranlı işçilerinin ihbarına uğrayarak Harbiye Nazırının huzuruna götürülmüş, nüfus kâğıdını ibraz edip Mustafa olduğunu iddia etmiş, tam bu sırada Varto'dan gelen bir telde, Zeynel'in çetesiyle Bingöl'deki yaylalara saldırdığı bildirilmiş, bu muamma karşısında Harbiye Nazırı, Zeynel'i bir tabur askerle Erzurum'a teşhis için göndermiş. Zeynel, Erzincan yolunda firar ederek az bir müddet sonra kardeşi Veli ve çetesiyle birleşip dağlara çıkmıştı.

Bu hâdiseden sonra, Zeynel şiddetle aranmağa başlanarak gıyaben idama mahkûm edilmiş ve küçük çetesiyle Yavi bucağından gelirken üçüncü Cibran aşiret alayı, binbaşı Derviş Beyin atlılariyle karşılaşmış, yapılan müsademede Derviş Beyin iki amcası oğlu, Zeynel ile Veli'nin elinde katlolmuş, Zeynel Çivreş dağlarına çıkarken, burada misafir kaldığı Sileper

köylü Sâdi ağanın evinde, 1318-1902 yılının haziran ayında üçüncü Cibran alay kumandanı Halit Beyin atlıları tarafından çevrilmiş, burada bir atlı Cibranlıyı öldürüp kurtulmuştur.

Yine 1318-1902 yılının temmuz ayında, İstanbul aşiret mektebinden mezun olan, maktul Cibranlı Mahmut Beyin oğlu Halit Bey, babası yerine ikinci Cibran aşiret alayı kaymakamı olarak aşiretinin başına geçmiş, bu adam, üçüncü Cibran alayı kaymakamı olan diğer Halit Beyle görüşerek Zeynel'in takibi için Bingöl dağlarına askerî kuvvetler tahrik ettikten sonra, bütün aşiretleriyle Varto ve Hormek köylerine ve Selim'e saldırmışlardı.

Zeynel artık dağlarda, Selim, yirmi kadar cesur akrabası ve Hormek atlılariyle birlikte Cibranlıların çok üstün kuvvetlerine karşı bir saffıharp halinde dövüşüyordu. İlk akın 1318 yılın ikinciteşrin ayında başlamış, her iki aşiret Mengel gediğinde dövüşmüş, bu savaşta Selim'in amcası oğlu Hüseyin öldürülmüştü. Fakat Selim, Cibran kuvvetlerini Kargapazar köyü istikametine kadar püskürtmüştü.

1319-1903 yılı baharında, ikinci Cibran aşiret alayı, Vorto'dan Hormek köylerine saldırmıştı. Leylek dağında yapılan müsademede, her iki taraftan birkaç kişi ile Selim'in yeğeni genç İbil vurulmuştu. Bu savaşlar 1321-1905 yılına kadar durmadan devam etmiş, her iki taraftan iki yüzden fazla yiğit öldürülmüştü. Ölenlerin iki katı Cibranlı idi. Cibran ağalarından Hatto oğlu Şerif ve Mustafa'dan başkası savaşa gelmediği için, bunlardan bellibaşlı kimse ölmemiş, buna karşılık Selim'in akrabasından Hüseyin ve İbil gibi iki sayılı yiğit vurulmuştu.

Selim, bunların intikamlarına karşılık alay kaymakamlarından birisini öldürmek istiyordu. Fakat bu Beyler, Selim'in silâhından çekinerek savaşa gelmiyor, sayısız atlılarını gönderiyorlardı. Selim, bunu bildiği için, bunların köylerine kadar hücum etmeyi düşünmüş, akrabalarından Talu oğulları Memil, Veli ve Gülâbi oğulları Aga ve Mustafa'yı üç yüz seçkin atlı ile arkasına takarak Kargapazar köyüne defalarca hücum etmişti.

Cibran ikinci ve üçüncü alay kuvvetleri, Kargapazar'da toplanmış, Selim'in akınlarına karşı durmuşlardı. Selim, her savaşta iki yüz metre atlılarından ileri gidiyor, atından inmeden Cibran süvarilerine saldırıp elindeki dokuzlu tüfeğini makine gibi işletiyordu. Selim, 1321-1905 haziran ayında üç yüz kişilik kuvvetiyle Mengel gediğinde Cibranlıların yedi yüz atlısiyle karşılaşmış, ilk çarpışmada bunları yerinden oynatarak önüne katmış ve büyük bir asabiyetle süvarilerinden ayrılarak üç yüz metre ileri atılıp Cibran atlı kollarının içine düşmüş ve yan ateşine tutulup atı üzerinden yere yuvarlanmıştı. Hormekliler yetişinceye kadar Cibran atlıları Selim'in cesedini alıp Kargapazar köyüne savuşmuşlardı.

Selim'in ölüm haberi, süratle bölgeye yayılmıştı. O gün askerî müfrezeler tarafından takip edilerek Tercan dağlarından Bingöllere gelen Zey-

nel, bu acı haberi duyunca, ertesi günü Mengel gediğinde olan Hormek kuvvetlerinin başına geçerek Kargapazar köyünü kuşatmıştı.

Selim'in cesedini almak için köyün, Hormekliler tarafından kuşatılacağını bilen Cibranlılar, o gece Kargapazar'a iki binden artık kuvvet yığmışlardı.

Zeynel, üç koldan köye hücum ederek bizzat köy camiinin kapısına kadar ilerlemiş, bu sırada arkadaşlarından İbrahim Mitti'nin orada ve Selim'ni kardeşi nahiye müdürü Mustafa'nın köy arkasında vuruluşu yüzünden, Hormek kuvvetleri geri çekildiği için, Zeynel müşkül duruma girmiş ve fakat yerinde sebat ederek köyü kurşun yağmuruna tutmuş, bu son vaziyetin hesap aşırı çıkacağını anlayan her iki aşiretin şeyh ve hocaları, araya girerek Selim'in cesedini Zeynel'e teslim edip muhasarayı kaldırmışlardı (1).

Selim'in katli, doğu illerindeki alevîleri, Hınıs'taki Çarek aşireti, Varto ve Kiği'deki Lolan ve Hormek aşiretleri üzerinde dehşetli tesirini göstermişti. Bu sırada Varto'da meclis âzası olan Lolanlı Mehmet ağa ve aşireti savaşa karışmış, Mehmet ağanın kardeşleri Selim ve Hasan, Cibranlılar tarafından öldürülmüştü.

Kiği'deki Hormek aşireti reisi Küçük Ağa, akrabasından Kürikânlı Kamer ağa, büyük bir kuvvetle üçüncü Cibran alayının Sağnıs köyüne inerek bu köyde birkaç kişi öldürmüş, köyü talanlamış ve kendisinin de Veli adlı yiğit bir kardeşi vurulmuştu.

Zeynel, artık askerî kuvvetlerden çekinmiyor, Hormek aşiretinin başına geçerek Selim'in intikamını almağa çalışıyordu. Selim'in katlinden iki gün sonra, ikinci alay komutanı Halit Beyin amcası İsmail ve Hasan, yedi yüz kişilik bir kuvvetle hudutta olan Rakasan köyünü ansızın basmış, Hormekli Musa Gedik'le üç adam öldürmüş, bu köyü talanlamıştı.

Bu müsademenin ikinci günü Zeynel ve kardeşi Veli, iki yüz elli atlı ile Gedik Mezarı mevkiinde Cibranlıların dört yüz atlısiyle karşılaşmış, Veli, büyük bir hevecanla dört yüz metre ileriye atılarak düşman kolları arasına girerek, Zeynel ve atlıları yetişinceye kadar üç yiğit Cibranlıyı öldürüp silâhlarını almış. Zeynel, ve süvarileri Cibranlıları Leylek köyüne kadar sürerek yedi adam öldürmüştü. Zeynel, o günün gecesinde Muzuran köyünü basmış, dört Cibranlı daha öldürmüştü. Zeynel, ölümle kucaklaşacak ve fakat Selim'in intikamını alacaktı. Çarek ve Lolan aşiretleri de Zeynelle harekete gececek ve sayısız kanlar dökülecekti.

İkinci Cibran aşiret alay kaymakamı Halit Bey (2) bu tehlikeyi tama-

(1) Cibranlılar, Selimin cesedini yıkayarak bir kat ipekli yatak içinde saklamış, onu bir arabaya yükletip ölüsüne saygı gösterip, uğurlamak şartiyle büyük bir âlicenaplık yapmış, arabayı köyün başında olan Zeynele göndermişlerdi.

(2) Halit bey Tatan müsademesinde öldürülen kaymakam Mahmut beyin oğludur. Büyük harpte miralay olan, bu adam, Şeyh Sait isyanında Bitlisde asılmıştır.

men idrak etmiş, Zeynel'in aşireti başından ayrılarak tekrar dağlara çıkması için Varto merkezinden sedarete teller yağdırmış, bütün bu şikâyetlerinde İttihat Terakki Cemiyetinin bir çetesi olan Zeynel'in, aşireti başına geçerek Padişah kuvvetlerine ve Hamidiye alaylarına saldırdığını ve önü alınmazsa bunun bir isyan halini alacağını bildirmişti. Esasen Zeynel bu suçla suçlandırıldığı için giyaben idama mahkûm edilmiş, ve iradei seniyye ile (ahzu-giriftine) yakalanmasına emir verilmiş, yıllarca askerî müfrezeler tarafından takip edilmekte idi. Halit Beyin bu telleri bir hatırlama olmuş, mütesarrıfı, bir alay nizamiye askeri ile Varto ve Üstükran nahiyesine gelerek işe el koymuş, Zeynel, çetesini alarak Bingöl dağlarına çıkmış, Selim'in kardeşi Veli ile Zeynel'in kardeşi Ali ve Hormek ağaları paşa tarafından nahiyede toplattırılıp bunlar zoraki bir barışla Cibran ağalariyle barıştırılmış, ve bu suretle bu kanlı savaşlara bir son verilmişti.

Zeynel askerî kuvvetler tarafından takip edilerek Bingöllerde izini kaybedip kışı Kiği ve Tercan köylerinde geçirmiş, 1322-1906 yılı baharında bir kere Palan-döken dağlarında kendisini gösterdikten sonra atlılarını dağıtmış, kendisi, kardeşi Veli ve karısı Fatma, ve oğlu küçük Haydar ve hizmetçisi Hasan'la izini kaybedip Varto'nun Caneseran köyü mezresinde Seyit İbrahim'in evine gelip saklanmıştı. Tam bu sırada yine Bitlis valisi ile mutasarrıf ve nizamiye alay komutanı Zeynel'in derdesti için Varto merkezine ve Üstükran nahiyesine gelmiş, Zeynel'in izini bulamadıkları için Varto'da bir piyade taburunu bırakarak geri gitmişlerdi.

Bu yılın mayıs ayında Zeynel'in Seyit İbrahim mezresinde saklı olduğu. birisi tarafından tabur komutanına ihbar edilmiş, tabur komutanı ve Cibranlı binbaşı Kör Ahmet ağa kuvvetleriyle şafakla Seyit İbrahim'in düzlükte olan tek bir evini kuşatmış, birden içeriye otuz silâhlı girmişti. Bir dakika içinde bunlarla Zeynel ve kardeşi Veli arasında korkunç ve kanlı bir müsademeden sonra; asker ve Hamidiyeliler içerde on iki ölü bırakarak dışarı kaçmış, ev sahibi Seyit İbrahim'in oğlu Hüseyin de bu meyanda öldürülmüş, dışarı kaçan neferler bir çığlık koparararak evleri kuşatan kuvvetlerin dağılmasına sebebolmuş, Zeynel ve kardeşi Veli ile hizmetçileri Hasan dışarı atılarak asker ve Hamidiye kuvvetlerinin bu şaşkın durumundan yol açarak sür'atle ilerlemiş, Veli koluna taktığı beş mavzerle küçük Haydar'ı omuzlayıp evlerden uzaklaşmışlardı. Zeynel'in gebe olan karısı Fatma gidemediği için öldürülmesini kocasından rica etmiş, Veli kadının alnından kurşunlıyarak yere yuvarlamış, yollarına devam etmişlerdi.

Binbaşı Cibranlı Kör Ahmet ağanın talihi bu sefer Kürte-gül'de olduğu gibi işlememiş, o son bir gayret olarak birçok atlı ile Zeynel'in yolunu kesmiş ise de, dört nefer maiyetini ölü bırakarak geri kaçmış, Zeynel ve kardeşi ile hizmetçisi sür'atle gözlerden kaybolup Bingöllere tırmanmışlardı.

Bu kanlı hâdiseden sonra Bitlis valisi, ve alay komutanı sayısız kuvvetle Üstükran nahiyesi köylerine gelerek bölgenin meşelerinde ve dağlarında aylarca Zeynel'i aramış, bu meyanda Hormeklilerden yüzlerce kişiyi kızgın şişlerle dağlıyarak eziyet etmiş, ve Hormek köylerinin bütün mallarını ve erzakını asker ve Hamidiye atlılarına yedirmiş, Hamidiye atlıları köyleri talanlamıştı. Vali ve alay komutanı 1322-1906 yılının sonteşrin ayında Muş'a çekilirken, Üstükran nahiyesinin bütün köylerini çıplak, aç, sefalet içinde terketmişlerdi.

Zeynel artık bütün civar ilçelerde asker ve Hamidiye alayları tarafından aranılıyordu. Kış gelmiş, dağlar kapanmıştı. Barınacak hiçbir yer yoktu. O, son bir çare olarak Viranşehir'de bulunan Milânlı İbrahim Paşanın yanına gitmişti. Paşa, Zeynel'i kapısında görünce, sevinmiş, bir gün sonra Karakeçi aşiretine misafir giderken, Hamidiye ve Cibranlıların düşmanı olan Zeynel'i tutmalarını oğullarına ısmarlamıştı. Bu sırada çok acayip bir hâdise zuhur etmiş, Arapların "Şamar" aşireti yüzlerce süvari ile paşanın çadırları kapısında olan at ve deve ılgılarını önlerine katıp sürmüşler, bütün Milân aşireti, Zeynel kardeşi Veli ve on beş atlısı bu talancılarla dövüşmüş, Zeynel ve atlıları burada da akla sığmaz bir cesaret göstererek Arapların önlerini kesmiş, beş kişi öldürerek, onların at ve silâhlariyle birlikte paşanın talanını geri almışlardı. Paşa bu kavgayı işitip eve dönünce, Zeynel ve kardeşi Veli'yi kucaklıyarak gözlerinden öpmüş, ağır hediyeler vermiş, bunlar için ayrı bir çadır kurarak istirahatlerini temin etmişti.

Paşa, candan Zeynel'e hayran olmuştu. Ona büyük bir iyilik olsun diye İstanbul'a Sultan Hamid'in yanına gidip affa uğratmasını düşünmüş, ve 1323-1907 yılı baharında İstanbul'a gitmişti. Paşanın Sultan Hamit'le arası çok iyi idi. Padişah ona oğlum diye hitabederdi. Fakat jontürk tanıdığı Zeynel'i asla affedemezdi. Hattâ onun teslimini İbrahim Paşa'ya irade buvurmuş, paşa sür'atle eve dönerken Diyarbakır'dan Zeynel'e gizli bir haber gönderip onun hemen Viranşehir'den ayrılmasını bildirmişti.

Zeynel bu haberin mânasını biliyordu. O gece atlılarını alarak Viranşehir'den çıkmış ve hiçbir yerde saklanmaya lüzum görmeden bir hafta sonra Bingöl dağlarına çıkmıştı. Bu yıl Zeynel pek az takip edildi. Dağlarda verdiği birkaç müsademeden sonra Dersim'e gitti. 1324-1908 yılında Dersim'den dönerken, Sultan Hamit tahttan indirilmiş, meşrutiyet devri başlamış, ittihatçılar herkesten önce Zeynel ve akrabalarının affını telle Varto kaymakamlığına bildirmişlerdi. Zeynel ve bütün Hormek mahkûmları beş yüz atlılık bir düğün alayı gibi destelerce davul ve zurnaların sesleri arasında Varto hükümet konağı önünde saygı ile eğilip aflarını almışlardı.

———=o=———

BÖLÜM: VIII

Meşrutiyet Devri ve Birinci Dünya Savaşında Doğu İlleri ve Varto

Sultan Hamid'in istibdadına son veren Meşrutiyet devri, oldukça Türk millî birliği kaynaşmasının birinci merdiveni sayılır. Meşrutiyet idaresinde yer alan Hürriyet, Adalet, Müsavat, Uhuvet (kardeşlik) umdeleri; derebeylik, eşkiyalık ve zorbalığın ortadan kalkmasını sağlamış, doğu illerindeki Türk köylüsüne huzur içinde bir çalışma fırsatını vermişti. Artık köyleri basacak, dağlarda kervan soyacak ve adam öldürecek hiçbir şakî çetesi ve aşiret akınları yoktu.

Varto ilçesi halkı bu devirde huzur ve güven içinde yaşıyor, affa uğrayıp evlerine dönen Hormek ve Lolan halkı, aile ocağında çiftçilik ve koyunculukla uğraşıp çocuklarını Varto'da yeni açılan Rüştiye mektebine gönderiyorlardı.

Doğu illerinin birçok kesimlerinde ve Varto'da, senelerden beri istibdadın fikriyle zehirlenen Hamidiye alaylarına mensup aşiretler: babaları Sultan Hamid'in ölümüne acıyor, ve içten kan ağlıyorlardı. Aşiret ağalarının, konaklarında Sultan Hamit türküsü söylenerek matem tutulurdu. Meşrutiyetin ilânından sonra Viranşehir'deki Hamidiye livası İbrahim Paşa isyan etmiş, devlet ordusu tarafından aşireti ile birlikte Şam'a kadar takibedilerek tenkil edilmişti. Malazgirt'teki Hasananli aşiretinden Riza - Halit meşrutiyet idaresine karşı geldiği için yakalanarak Muş ceza evinde ölmüştü. Bu sıkı takip karşısında diğer Hamidiye alayları ses çıkarmadan meşrutiyet idaresine boyun eğmişlerdi.

Hamidiye alay kumandan ve ümerasının, henüz aşiret eratı üzerindeki nüfuzları tamamen baki idi. Bu teşkilât aynen kabul edilmiş, ve ancak bütün hareketleri nizamiye askerleri gibi kanunla tahdit edilmişti. Her Hamidiye alayı başında öz alay kumandanından başka bir nizamiye binbaşısı gönderilmişti. Bu binbaşı o Hamidiye alayının hükümet kanunlarına itaata zorlıyan, ve onlara askerî talim ve terbiye veren üstün bir âmir sayılırdı. Artık hiçbir Hamidiye alay kumandanı kimseyi öldüremez, ve köy talanına gitmezdi.

Bu suretle değişen doğu illerinin havası içinde yer, yer dershaneler,

mektepler açılmış, memleket servet ve saadet kaynağı olmuştu. Hamidiye alay ağaları çocuklarını okutmaya vermiş, ve medenî bir şekle girmişlerdi. Bu durumdan en fazla sevinen eskiden mülkiye adı altında yaşıyan halk ve köylülerdi. Bunlardan Hınıs'taki Çarekli Hasan ağalar, Varto'da Hormekli, Zeynel, Lolan ağaları ve Kârir'deki Hormekli Küçük Ağa en başta, halka önder olmuş, köy ve bölgelerinde bulunan okuma çağındaki çocukları yakın kasaba ve vilâyetlerin mekteplerine göndermişlerdi. Bunlardan fazla ilerleyen Kârirli Küçük Ağa idi. Senelerce Hösnek nahiyesi müdürü olan bu zat, istibdat devrinde on yedi tane oğlunu ve birçok akrabasını okutmuştu. Bunlar içinde küçük oğlu Haydar, cidden ilim ve irfaniyle temiz etmiş, doğu illerinde bir yıldız gibi parlamıştı. Fitrî ve harikalı bir zekâ ve istibdada sahip olan genç Haydar, Türkçülük mefkûresi uğrunda yüzlerce genç yetiştirmiş ve irşat etmişti. Haydar bununla da kalmamış, kendi bölgesini zenginleştirmek için yüzlerce işçi Amerika'ya göndermişti.

Bunlardan başka, Kiği Beyleri, Çarek'te Şah Hüseyin oğlu Haydar Bey, Hınıs kasabasındaki Alâettin oğulları, Muş eşrafından Haci Derviş ve Muş eşrafı bir Türklük ve milliyetçilik çığırı üzerinde yürümeğe başlamışlardı.

Bütün Hamidiye alayları zahirde meşrutiyet idaresine bağlı görünmüşlerse de, içlerinde her an bu idarenin düşmanları kesilmişlerdi. Bunlar bu hal içinde devletten aldıkları bol maaş ve yüksek rütbeleriyle sessiz ve rahat yaşıyorlardı. Bütün doğu halkı iki yıl bu huzur ve rahatlık içinde yaşadı.

1328-1912 Balkan Harbi memleketin bu rahatına zehir katmış, doğu illerinde huzursuzluk belirmiş, Hamidiye alayları sıkı bir talim altına alınmıştı. Bu yılda Zeynel ve daha evvelki sene kardeşi Veli ölmüş, Hormek köylerini derin bir matem kaplamıştı. Selim'in kardeşi Veli ve Zeynel'in kardeşi Ali, Balkan Harbinde hükümete yardım etmek üzere köylerinden asker toplamaya başlamışlardı. Hükümetten gelen bir emir üzerine bu asker toplaması durdurulmuş, hükümet Balkan Harbinde doğu illerindeki halk ile Hamidiye alaylarından hiçbir kuvvetin Balkanlara gitmesine müsaade etmiyerek onları doğu cephesi için yerlerinde bırakmıştı.

1330 - 1914 yılı Cihan Harbi başlamıştı. Bu savaşta doğu illerindeki Hamidiye alayları ve Varto'daki Cibranlılar Ağrı'ya, Rus ordusuna karşı gönderilmişlerdi. Hormek ve Lolan halkı, harbin ilânı gününde davullar çalınarak askere alınıp vatan müdafaasına gönderildi.

Savaş ilk yıl doğu hududunda bütün şiddetini gösterdi. Sayısız Rus ordusu karşısında intizamsız bir ordumuz ve 36 aşiret alayı vardı. Hamidiye alayları kırık silâhlariyle aylarca Rus ordusuna karşı dövüşmüş, Cibralı üçüncü aşiret alay kaymakamı Maksut Halit Bey, büyük yararlıklar göstererek Pasinler'de şehit olmuş, Rus ordusu Pasinler'e kadar ilerlemişti. Pasinler'de ikinci Cibran aşiret alay kumandanı Halit Bey yaptığı

fedakârlıktan ötürü miralaylığa terfi etmiş, Hasenanlı aşireti büyük yararlıklar yaparak Halil-Hasan ve birçok ağaları şehit olmuş, Sipkanlı Abdülmecit Bey savaş meydanında ağır yaralanmıştı. Fakat bütün bunlara rağmen Rus ordusu her gün için ilerliyor, asker ve alaylarımızı perişan ediyordu.

1331 - 1915 yılı baharında Harbiye Nazırı Enver Paşa, kuvvetli bir ordu ile Ağrı dağlarına gelmiş, bu orduyu Allahekber dağlarının fırtınalarında boğmuştu. Hamidiye alayları bu mağlûbiyetten sonra ümitlerini keserek kafileler halinde cepheden firar ederek, yine doğu illerinin dağlarında şekavet ve soygunculuğa başlamışlardı. Bu durum karşısında mevcutları azalan alaylar cephede birleştirilmiş, bütün Cibran alayları Miralay Halit Bey, Hasenan alayları Hasenli Miralay Halit Bey emrine verilmiş, bütün alaylar Mürsel Paşa fırkasına bağlanmışlardı.

Rusların 1331 - 1915 yılı yaz aylarında çok üstün kuvvetlerle yaptıkları saldırı karşısında, bu alayların bir miktarı cepheden firar ederek köylerine dönmüş, ve kendileri gibi ordudan kaçan askerlerin silâhlarını alıp soymuşlardı. Bu sırada cepheden kaçan Anadolu'dan bir çavuşla iki er, Karlıova'nın Ceban köyü meşeliğinde Cibran üçüncü alay firarilerinden yetmiş kişi tarafından kuşatılmış, çavuş ve arkadaşları bir kayalığa sığınarak silâhlarını almağa gelen Cibranlıların elebaşlarından Çirikli Musa ile dokuz arkadaşını öldürüp savuşmuşlardı.

Bu yılın sonlarında Rus ordusu Eleşkirt, Malazgirt ve Pasinler'e kadar ilerlemiş, bu ilçelerden kalkan muhacir göçleri Bilgöllerden Varto ve Karlıova'ya akmışlardı. Doğudaki ordumuzun durumu müşküldü. En güzide ordularımız: Balkan hudutlarında, Irak ve Ege'de çarpışıyorlardı. Doğudaki zayıf ordumuzu müthiş bir tifo hastalığı kaplamış, günde yüzlerce yiğit yokluktan can veriyordu. Cepheden firar eden ve izinli gelen doğu halkı köylerine bu salgın hastalığı getirmiş, yurdu bir kara tufan sarmıştı.

Harbin başlangıcından beri doğu illerindeki ermeni köyleri ve fedaileri Ruslara yardım etmiş, ordumuzda bulunan ermeni askerleri kaçıp Rus ordusuna katılmışlardı. Ruslar Pasin'i işgal edince, Muş, Varto, Kiği, Palo bölgelerindeki ermeniler açık olarak isyan etmiş, çeteler halinde İslâm köylerine saldırmışlardı. Cepheden firar eden Hamidiye süvarileri ve milisler bu asırlarla çarpışarak bir kısmını tenkil ve diğerlerini Rus ordusuna doğru kaçırmışlardı.

Cepheden firar eden Hamidiye atlıları yine doğunun birçok kesimlerinde köylere girerek asker kaçağı ve silâh toplaması bahanesiyle halkı soymağa başlamışlardı. Kış yaklaşıyor, ordumuz, Rusların çok üstün kuvvetleri karşısında Pasinler'de parça parça koparak geri çekiliyordu. Ordu ve köylerdeki tifo hastalığı bütün doğu illerini kara bir mateme büründürmüştü. Babaları harbde ölen binlerce öksüz yavru, harabe damların du-

varları önünde aç ve çıplak titriyor, dileniyor, ve en son açlıktan kırılıp gidiyorlardı. Evlâtlarını kaybeden anneler, kocalarını itiren gelinler hep kara giymişlerdi. Köylerin bütün evlerinde, hastalar hasır gibi yatmış, her köyden günde birkaç ölü çıkardı (1). Bu hastalık 1331-1915 ağustosunda Varto'da bütün şiddetini gösterdi, doktorsuz ve bakımsız olan ilçe köylerinde binden fazla adam ölmüştü.

1331-1915 yılı son aylarında karlar yağmış, doğudan Varto ve Hınıs bölgelerine gelen Celâli, Hayderan, Sıpkan, Zilan göçmenleri, ve her sınıf kasabalı ve köylü halk, buradan Diyarbakır - Elâzığ'a, akmışlardı. Birincikânun ayında kış bütün zorunu göstermiş, yollara metrelerce kar dolmuştu. Kışlık elbise ve vesaitle mücehhez olan Rus ordusu bir koldan Erzurum'u almış, diğer cepheden Hınıs'a akmış, dağınık bir kolordumuzla, Hamidiye alay dökünlülerini ric'ata mecbur elerek Varto'ya saldırmıştı. Bu sırada Varto ile Hınıs arasında bulunan "Zoru" deresinde bir Rus süvari fırkası Cibranli Miralay Halit Beyin emrinde olan ikinci Cibran alayını çevirmiş, fırka komutanı öldürülmüş, Ruslardan hayli süvari yere serilmiş, Halit Beyin amcası oğlu Mustafa ile yirmi beş kişi şehit olmuş, Cibranlılar kuşatmayı yararak Varto'ya gelmişlerdi.

Rus ordusu 3/Şubat/1331-1915 günü Varto ilçesini işgal etmişti. Bu işgal, Varto halkı için büyük bir felâket olmus, Lolan aşiretinin bütün halkı ve köyleri Rusların ellerine esir düşmüş, Cibranlılarla, Hormekli Zeynel'in kardeşi Ali (2) ve Selim'in kardeşi Veli iki yüz ev halkiyle kalın kar tepelerini aşarak Kiği ve Çapakçur bölgelerine göçmüşlerdi.

Ruslar şubat ayında Varto ve Hınıs bölgelerinde duraklamış, dağların fırtına ve tipileri yüzünden ilerliyememişlerdi. Bizim cephemiz, Kiği-Kârir dağlarında, Sığı boğazında ve Eşek-meydan'da kurulacaktı, fakat cephede asker namına hiçbir şey yoktu. Kârirli Küçük Ağanın önderliğiyle bütün bölge halkı toplanmış, buralarda birer millî cephe kurmuşlardı. Kârir dağlarında Küçük Ağa oğlu Mehmet Efendinin emrinde olan Hormek milis alayı, Karabaş bölgesinde üçüncü Cibran alayı kumandanı şehit Halit Beyin oğlu "Baba" Beyin emrindeki yarım alayı, Sığı boğazında Gökdereli Seyh Serifin emrinde olan Çapakçur ve Palo Zazalarından bin kişi ile, Kiği'nin Şahdeli aşireti vardı. Solhan ve Genç Zazaları Eşek - meydan cephesini tutmuslardı. Çapakçur'a gelen iki fırka arkerimiz bu cepheler - deki millî kuvvetler üzerinde taksim edilmiş, her üç cephe de emniyet altına alınmıştı. 5/Mart/1332-1916.

---

(1) Kârirde Küçük ağa oğlu meşhur Haydar, 29 yaşında iken bu hastalıktan öldü. Bütün Hormek kabilesi ve Kigi muhiti bu harikali genç için kara bağlamıştır. Hatırımda kaldığına göre iki ay zarfında bizim Kasman köyünden bu hastalıktan 63 kişi öldü, mezar kazacak kimse kalmamış gibiydi.

(2) Ali benim babamdır. Ben o sırada yeni Varto rüştiyesinden çıkmış, onaltı yaşlarında bir gençtim. Babam hasta ve halsiz olduğu için akrabaları onu Kârir dağlarına kadar kızakla götürmüşlerdi.

Rus ordusu mart ayının son günlerinde üstün kuvvetleriyle bu cephelere yüklenmişti. Ruslar on beş gün arasız saldırdıkları halde, bu bir avuç kuvvetlerimizi yerinden kımıldatamamış, büyük bir zayiata uğrayarak geri çekilmişti. Millî ve askerî birliklerimiz çok muhkem olan bu cephelerde kahramanca dövüşmüş, koca Rus ordusunu Şerafettin ve Çivreş dağlarına kadar kaçırmışlardı (1).

1916 yılının nisan ayında her taraf çayır ve çimenle dolmuştu. Ruslar ağır toplarını Şerafettin ve Çivreş dağlarına kurmuş, bu cephedeki kuvvetlerimizi toza dumana büründürmüşlerdi. Rus kıt'aları durmadan üstün kuvvetleriyle taarruz edip duruyorlardı. Kuvvetlerimiz bu müstahkem mevzilerinde ölüme, yokluğa katlanarak, mayıs ayı başına kadar yerlerinde sebat etmişlerdi.

Ruslar karşılaştıkları bu çetin müdafaa karşısında duraklayınca; tam hazırlanarak yedi yüz bin mevcutlu bir ordu ile 15/Mayıs/1332-1916 günü Eşek-meydan'dan Erzincan'a kadar bütün cephemize saldırmışlardı. Bu sırada Çanakkale'de cihanı hayretler içinde bırakan şanlı Türk ordusu yıldırım hıziyle bu cephelere yetişerek polattan yapılmış bir duvar gibi Rus ordusunu karşılayıp durdurmuştu.

Kahraman ordumuzun ikinci ordu kumandanı Ahmet İzzet Paşa, karargâhını Çapakçur'un Gazik köyünde kurmuş, ikinci kolordu komutanı Faik Paşa karargâhını Sancak nahiyesinin Simsor köyüne kurarak ordu birliklerini Kârir dağları, Haciyan boğazı ve "Eşek-meydan" cephelerine sevk etmişlerdi. Vahip Paşa, üçüncü ordu ile Erzincan cephesinde bulunuyordu.

Rus ordusu ilk hücumunda kahraman ordumuzun bu yenilmez kuvvetiyle karşılaşarak on binden fazla ölü vererek şaşkın bir halde geri çekilmiş, ve karşısındaki kuvvetin Çanakkalede cihanı titreten Türk ordusu olduğunu anlıyarak ona göre tedbir almış, ve bir iki hafta içinde Hınıs ve Pasinler'de bulunan 60 ve 61 inci kolordularını Kârir, ve Sığı cephelerine yığıp ikinci bir saldırıya başlamışlardı.

Bu saldırı iki gün iki gece arasız devam etti. Her iki ordu boğaz boğaza geldi. En son yapılan süngü boğuşmasında: Türk ordusu tarihin kendisine ayırdığı şerefli noktaya çıkarak Rus ordusunu süngüsüne katıp, Çivreş dağlarına fırladı. Burada parçalıyarak, Göynük ovasına kadar kovaladı. Beş bin kişilik zayiatımıza karşılık, Rusların otuz binden fazla ölüsü ve binlerce esiri vardı. Kârir dağlarında Rus çetelerinden geçilmezdi. Bu şerefli savaş, Kaluşk tepesinde ordunun başında bulunan ikinci kolordu komutanı Faik Paşa tarafından idare edilirdi. O büyük kahraman, bu şerefli vatan gazasında dürbiniyle harekâtı temaşa, ve kıtalara emirler verirken

(1) Bu savaşta millî kuvvetlerimiz Rus kıtaatını Alipiran köyüne kadar sürdüler. Bu savaşta gerçek bir kahraman olan Kârirli Kamer ağanın kardeşi genç "Ağa" şehit oldu.

alnından aldığı bir kurşunla sevgili yurdunun en yüce dağında Tanrısına kavuşurken, onun aziz ruhu, yarattığı zafer üzerinde çığlıklar koparark Türk ordusu üstünde pervaz açtı.

Büyük şehidin cesedi Elâzığ'a kaldırılarak şehitlikte sevgili yurdun toprağına gömüldü. Yerine tâyin edilen birinci fırka komutanı Miralay Cafer - Tayyar, ikinci kolordunun başına geçerek çadırını Kârir dağlarına kurdu.

Rusların, bu savaşta yenilerek ağır kayıplar vermesi, onları ordularını pek fazla takviye etmeye zorlamıştı. Birkaç hafta içinde içeriden ve Kafkaslardan sayısız Rus kıtaları sel gibi Kârir cephesine akmışlardı.

Ordumuzun birkaç misli olan bir Rus ordusu cephelerimizin önünde yığılmıştı. Ruslar bu kuvvetle cepheyi çözeceklerini sanarak, 5/Haziran/1233-1916 günü bütün kuvvetiyle, Sığı boğazı ve Kârir dağlarının Kârirbaba, Eser-baba, Kaluşk, Zerdikan, Merhik, Bayındır-baba (1) tepelerindeki ordumuza hücum etiler.

Ordumuz ilk önce bu saldırıya karşı sabırlı davranmış, hafif bir ateşle Rus fırkalarının mevzilerimiz önüne kadar gelmesini beklemiş, Eser-baba tepesinde olan kolordu komutanı Cafer Tayyar Paşa'nın emriyle bütün cephe boyunda şiddetli bir ateş açarak bu dağlarda mahşer kopmuş, iki saat süren bu kanlı çarpışma sonunda, Ruslar ta mevzilerimize gelerek her iki ordu süngü süngüye gelmiş, sel gibi kanlar akmaya başlamıştı. Kârir dağlarında Mehmetçiklerin yıldırım haykırışı ortalığı çınlatıyordu. Son bir gayretle Rus ordusu bütün cephe kesimlerinde bozulmuş, ve sür'atle kaçmaya başlamıştı. Her birisi bir yeleli arslan kesilen Mehmetçikler, düşmanı şiddetle kovalıyor, Kârir dağlarının kuytu meşelerinde yerlere seriyorlardı. Bütün yol ve geçitler Rusların ölüsünden geçilmez bir hale gelmişti (2). Ordumuz bütün Rus ordusunu önüne katarak, ve mevzilerini sökerek, gecenin zifiri karanlığında Göynük ovasına kadar sürmüş, sayısız silâh, cephane ve harb malzemesi almış, koca Rus ordusunu yarıya indirmişti (3).

Bu zorlu savaşta tamamen yenilen Rus ordusu, Kârir dağlarından, Sığı-Haciyan boğazından kaçarak, sürülerek Göynük ovasına ve Şerafettin, Çivreş dağlarına çekilmişti ve Eşek-meydan cephesinden, Boğlan ge-

(1) Bu tepeler Kârir dağlarının en yüce noktalarıdır. Her tepenin sivri ucunda etrafı taşla çevrilmiş bir kaç eski mezar vardır. Bu mezarlar Romalılar çağında şehit düşen Türk kumandanlarınındır. Tepeler üzerindeki bu adlar onlarındır. Halk bu makberlere şehit der, ve bunlara ibâdet ederdi. Halk bunlardan mucize görmüştür.

(2) Ben o gün Hormek millî kuvvetleriyle beraberdim. Bu savaşı bizzat gördüm.

(3) 1333-1919 yılında hicretten dönen Kârir halkı, Rus ölülerinin yanı başında, bu meşelerde düşen binlerce silâh ve cephane bulmuşlardı. Bunların büyük bir kısmı çürümüş, kullanılmaz bir hale gelmişti.

diğine ricât etmişti. Ruslar çekildikleri yerlerde tutunmak için kuvvetli mevziler yapmakta idiler. Halbuki ordumuz daha ileri gidip, çok muhkem olan mevzilerini bırakamazdı. Ruslar bunu bildiği için çekildikleri yerlerde hazırlanıyor, tekrar taarruza geçmek istiyorlardı. Bir iki hafta içinde Erzurum'dan gönderilen iki Rus kolordusu, Rus ordusunu tekrar canlandırmıştı.

Türk ordusu durmadan Kârir dağlarında Sığı boğazında ve "Haciyan" ve Eşek-meydan cephelerinde mevzilerini tahkim ediyordu. Millî kuvvetlerin bir kısmı salıverilmiş, Cibran alayı istirahate çekilmiş, Haciyan boğazında Şeyh Şerifin milisleri ve Kârir dağlarında, Hormek milis alayı henüz, 36. veya 38. fırka komutanı Miralay Kâzım Beyin (1) emrinde çalışıyorlardı.

Bu sırada, Dersim'in güney eteklerinde bulunan Hayderan, Demenan, Ariyan aşiretleri hükümetin bu zayıf durumundan faydalanarak bahardan beri Mazgirt, Pertek ilçelerini yağma etmişlerdi. Ordu Elâzığ'a yetişince, Galatalı Miralay Şevket Bey, bu aşiretleri tedip ederek Dersim dağlarına kaçırmıştı. Bu tedip sillesinden ötürü Dersimliler bölgelerine doğru gelen Ruslara karşı hiçbir hareket göstermiyorlardı. Bu cephede Vahip Paşa'nın üçüncü ordusu ile Balaban aşireti reisi "Gül ağanın" beş yüz milisi vardı. Ahmet İzzet Paşa, Dersimlileri harekete geçirmek için Kârir Hormek aşireti reisi Küçük Ağa'yı Dersim'e göndermiş, Küçük Ağa, bir ay içinde Dersim ağalarından yirmi dört aşiret reisini Gazik'te Ahmet İzzet Paşanın yanına getirip hükümete dehalet ettirmişti (2).

Ahmet İzzet Paşa, Küçük Ağayı bir sadakat nişanı ile taltif ederek bütün Dersim ağalarına ayrı, ayrı hediyeler vermiş, bunlar yerlerine dönerek Ovacığa doğru yürüyen bir Rus fırkasını imha etmiş, ve Rus ordusuna karşı Pilümer ve Dersim dağlarında kuvvetli bir cephe kurmuşlardı (3).

Bir aydanberi, Şerafettin ve Çivreş dağlarında ve Boğlan gediğinde hazırlanmakta olan Rus ordusu nihayet, 15/Temmuz/1332-1916 günü Kârir dağlarına, Sığı ve Eşek-meydan'daki cephemize dördüncü büyük taarruzunu yaptı. Bu kuvvetli saldırıya karşı büyük bir taarruza geçen kahraman ordumuz, bir gün süren arasız ve zorlu bir karşılaşma sonunda yine Rus ordusunu yerinden oynatarak, Kârir ve Sığı boğazından Varto hududuna, ve Eşek-meydan cephesinden Muş'un ziyaret nahiyesine kadar Rus-

(1) Eski Büyük Millet Meclisi Reisi sayın Kâzım Paşa.

(2) Bu sırada Orgeneral Salih Omurtak, Ahmet İzzet Paşanın erkânı harbiyesinde idi.

(3) Bu kuvvetler o çağda, merhum Kâzım Orbay'ın emrinde çalışıyordu. Bu aşiretlerden en fazla çalışan Balabanlı Gül ağa, ve daha sonra Çarıklı Mustafa bey, ve Kureyşanlı Şah Haydar olmuştu. Şah Haydar bu savaşta şehit olarak ve büyük yararlıklar göstererek canını vatanına kurban vermişti.

ları geri çekilmeye mecbur etmiş ve bu savaşta top, tüfek, ve çok miktarda harp malzemesiyle esir ele geçirmişti. Bu son hezimetten sonra artık Rus ordusu bir daha kendini toplayamamış ve ordumuza saldırmaktan vazgeçerek çekildiği yerlerde tutunmaya çalışmıştı.

Ordumuz zaferinden duyduğu güvenle cephesinde kış tedarikiyle uğraşarak, millî kuvvetlerin de Malatya ve Diyarbakır'a inmesine müsaade etmiş, Cibran alayları Urfa iline, Şeyh Şerif kuvvetleri Palo'ya, Hormekliler de ikiye ayrılarak Kârir halkı, Küçük Ağa'nın emrinde Mazgirt ilçesinin Sorak, ve Göktepe bölgesine, Varto halkı Zeynel'in kardeşi Ali ile Malatya ilinin Akçadağ ilçesine bağlı Kurşunlu nahiyesinin Engüzek köyüne gitmişlerdi (1).

1332 - 1916 rumî yılının kışında Ahmet İzzet Paşa karargâhını Elâzığ'a nakil etmiş.. orudumuzun bir kısmı Kârir dağlarında ve Eşek-meydan cephesinde ve Palo'nun Sekrat köyüne yerleştirilmiş, Diyarbakır'daki ordu komutanlığına Gazi Mustafa Kemal Gelerek Bitlis ve Muş'u işgal etmişti.

18/I.Kânun/133-1917 günü Erzincan'da Rus ordusu ile Osmanlı ordusu arasında mütarekenâme imza edilmiş, bir müddet sonra Ruslar çekilirken, doğu illerini ermenilerin hâkimiyetine teslim ederek bunlara sayısız cephane, yiyecek, top, tüfek ve sair malzeme bırakmıştı. Ermeniler: Erzincan, Pülümer, Tercan, Erzurum, Varto, Hınıs ve Pasinler'de kuvvetli hükümet idare merkezlerini kurmuştu. Bu bölgeler halkının çoğu hicrete vakit bulamamış, Rusların eline esir düşerken, ermeniler tarafından öldürülmüş, bütün mal ve yiyecekleri ellerinden alınarak sefil bırakılmış, Kafkas Türkleri gayrete gelerek bu bölgedelerkeki kandaşlarına sayısız miktarda zahire, elbise ve para toplayıp "iştâp" adı verilen birer heyetle göndermişlerdi. Bu iştâplar, Erzurum, Erzincan, Hınıs ve doğunun halkla meskûn bölgelerinde kurulmuştu. Bu şubeler doğu illerinde Rusların elinde kalan halkın iki yıllık yiyecek, elbise ve harçlığını vererek bunları ermenilerin, bin çeşit saldırışından kurtarmışlardı. Ruslar çekilirken bu iştâplar da ermenilerden korkarak birlikte gitmişlerdi. Ve halkın ermenilere karşı koymasını tenbih etmişlerdi. Bu sırada Varto'daki Hormek ve Lolan halkı, Hınıs'taki Çarek aşireti köylerine göçmüşlerdi. Bunların başında bulunan Zeynel'in kardeşi oğlu Selim, Türk iştâplarından aldığı direktifle Hınıs'ta bir birlik vücude getirip ermenilere karşı koymuş, ermeniler bu tehlikeyi anladıkları için, bin bir hile icat ederek Selim'i, amcası oğlu Ha-

(1) Küçük ağa, o kış Sorak köyünde ölmüş, Ahmet İzzet Paşa büyük bir kadirşinaslık yapnrak bu köye kadar gelmiş, Küçük ağa oğlu Mehmet efendi ile akrabalarını alıp Elâzığ'a götürmüş, birçok iyilikler yapmıştır. Babam Ali ile biz de Vartolu muhacirlerini alıp Akçadağa gitmiştik. Engüzek köyünde Yusufhan adlı bir Türk eşrafı ve akrabaları Şeyho ve Karaca bize büyük iyiliklerde bulunmuşlardı. Babam Ali 13-Eylül-1917 günü bu köyde öldü. Balabanlı dayımız Gül ağa kabilesiyle bu sırada Malatyanın ova köylerinde idi.

şim'le aldatıp Hınıs merkezine (mühimmat ambarlarını teslim etmek bahanesiyle) götürmüşlerdi. Ermeniler aynı gece Selim'i ve Haşim'i bayağılıkla öldürerek ertesi günü, 2/Mart/1334-1918 sabahı, bir tabur askerle, Hınıs'ın Başköyü deresine gelmişlerdi., Bu köyde Çarekli aşiret ağası, Başköylü Hasan ile 1321 Cibran savaşında ölen Hormekli Selim'in oğlu Haydar ve bir miktar kuvvet vardı. Haydar büyük bir cesaretle akrabasından Ali-Ulaş, Hasan-Faki. ve Şadili Hasan-Reso ile Hasan ağanın birkaç adamını alarak, Başköy deresinde ermeni taburunun önüne geçmiş, burada büyük bir yiğitlik göstererek ermenileri durdurmuş, ve kar üzerinde birçok ermeni leşlerini sererek onları Hınıs'a doğru püskürtmüştü.

Ermeniler aynı günde Hınıs'ın Mirseyit köylü Hasan ağa ve kabilesini basmış burada hayli insan öldürmüş, Hasan ağa ve kardeşleri silâha sarılarak kurtulmuşlardı. Varto'daki Ermeniler Bingöl eteklerinde kalan bir avuç Lolan halkı üzerine akmış, bunlar: Kestemert köyünde Lolanli Hüseyin ağa ve akrabası tarafından püskürtülmüş ise de, Karaköy bucağında bulunan Lolan halkından erkek, kadın, çoluk, çocuk, bin kişi evlere doldurularak öldürülmüş ve yakılmıştır.

Ermeniler, iki gün sonra Varto ve Hınıs'tan çıkarken bu ilçelerdeki mühimmat depolarına, zahire ve elbise yığınlarına ateş vermişlerse de, Hınıs ve Varto halkı ellerindeki silâhlı kuvvetlerle bu ilçelere yetişerek ambarları söndürmüş, sayısız miktarda silâh zahire ve elbise elde etmişlerdi.

Ermeniler, artık doğu illerimizi tamamen terkederek Kars'a doğru kaçıyorlardı, çünkü Erzurum ve Bitlis üzerinden harekâta geçen askerî kıtalarımız karları yararak ilerliyorlardı. Ermeniler Erzurum, Erzincan, Bitlis, Muş, Hınıs ve Pülümer'deki mühimmat depo ve ambarlarına ateş verip kaçıyorlardı. Bu illerden hududa kadar uğradıkları köy ve bölgelerdeki Türk halkını katli-âm, (yoketme) etmiş, gebe kadınların karnını deşerek reşimlerini yere dökmüş, memedeki çocukları süngülere takmak, kestikleri insanların derilerinden cep yapmak, gibi türlü zulüm ve vahşetler yapmış, bir aralık kadın, çocuk ve erkek kafilelerini damlara doldurup gazladıkları bir camuşu ateşleyip, bunları camuşun ayakları altında ezdirmiş, ve üstelik dama ateş verip bunların hepsini kül etmiş, ve henüz memede olan çocukların karınlarını yarıp tuzlatmış, ve bazan bir süt emerin kellesini keserek annesinin karnına sokmuş... İnsanlığa ve akla sığmıyacak eziyetlerle doğu illerinde on binden fazla can yakmışlardı.

1334-1918 Nisan ayında askerî kıtaatımız doğu illerini tamamen ermenilerin zulmünden kurtararak bütün il, ve ilçelerde hükümet teşkilâtını kurdu. Hicretten ötürü Malatya, Urfa, Diyarbakır, Elâzığ bölgelerine giden bütün doğu göçmenleri yerlerine döndüler. Doğunun birçok kesimle -

rinde bulunan Rus ambarları üzerinde askerî kıtalar vardı. Bu çağda Varto'nun mülki teşkilâtı tam olarak kurulmuştu (1).

Bir müddet sonra doğu illerindeki askerî birlikler, ve Hamidiye alayları Rasul-âyin, Midyat, Siirt istikametinde Nasturileri takip ederek İran'a girmiş, diğer tarafta Kars ve Sarıkamış'ta askerî ve millî bir cephemiz kurulmuştu. İran'a geçen Hamidiye alayları birçok İran kasaba ve köylerini talanlıyarak Ali-İhsan Paşa ile Tebriz'e girmiş, bu alaylar 1334-1918 yılının sonbaharında terhis edilerek yerlerine dönmüş, bu alaylar tamamen ilga edilinceye kadar hükümetin hiçbir işinde kullanılmamış, ve o günden itibaren devlet idaresine karşı kin beslemişlerdi.

1334 - 1918 yılın son aylarında bütün doğu illerinde dehşetli bir açlık başgöstermişti. 1335-1919 yılının baharında takattan düşen birçok köylü açlıktan ölmüştü. Fazlası otla geçinirdi. Bu açlığın en fazlası Varto'da idi. Varto halkı ilkbaharda kervanlarla Diyarbakır, Farkın, Siverek, gibi ekin yerlerine giderek bir miktar zahire getirmiş ve bazı evler ilkbaharda birer darı veyahut çavdar tarlasını ekmişlerdi.

Doğu illeri bu yokluk ve sefalet içinde çırpınırken ermeniler, bu yılın orta baharında Kars ve Sarıkamış cephelerinde yurdumuza saldırdılar. Bu sırada Mondros mütarekesi imzalanmış, Padişahın, "evet" demesiyle yurdumuz, parçalara ayrılmış, doğu illerimizin bir kısmı ermenilere peşkeş çekilmişti. Ermenilerin bu mütarekenâmeye dayanarak doğu illerimize saldırmaları, esasen büyük harbte tamamen harap olan bu iller halkı üzerinde derin bir üzüntü ve ıstırap yarattı. Erzurum'dan hareket eden millî ordumuz ve Kâzım Karabekir Paşa ve kaymakam Halit Bey Sarıkamış cephesinde ermenilerin önüne geçerek halkın telâş ve korkusunu azalttı.

Bu sırada Osmanlı İmparatorluğu ve ülkesi resmen çökmüş demekti. Büyük kurtarıcı Mustafa Kemal Paşa bu esareti çekemiyerek İstanbul'dan ayrılmış, 19-Mayıs-1919 günü Samsun'a çıkmış, Türk milletinin sevgili yurtlarını kurtarmak için öz silâhına sarılmalarını emir buyurmuştu. Bu emir üzerine doğunun birçok kesimlerinde millî birlikler kurularak şark cephesinde ermenilerle savaşa gittikleri halde, tek bir Hamidiye alayı bu kutsal vatan savunmasına katılmak istemiyordu. Bu alayların bütünü gizliden beraberce sözleşmiş, ve Kürt istiklâl fikrini yürüten Cibranlı Miralay Halid'e bağlanmışlardı. Bu zat kendisi bu savaşa katılmadığı gibi, Varto'daki Hormek ve Lolan aşiretinden kurulan yedi yüz kişilik bir millî kuvvetin cepheye sokulmamasını Kâzım Karabekir Paşa'dan telle rica etmiş ve bunların cephede hiyanet yapacaklarını söyliyerek, Paşa'yı kandı-

(1) Vartoya ilk tayin edilen kaymakam Muşlu Bedirhan efendi idi. Bu sırada Vartonun Kasman köyünde 147. alayın üçüncü taburu oturuyordu.Tabur K. önyüzbaşı Cemil beydi. Çok yüksek bir fazilete sahip olan bu zat, bu köyde dört ay kalmış, buradaki zahire ambarını fakir köylüye dağıtmış, ve ilçenin asayişini düzelterek Midyata geçmişti.

rıp bu millî kuvvetleri geri çevirmeye sebebolmuştu. Hormek ve Lolan aşiretleri haftalarca Varto telgraf merkezinden yüzlerce tel çektikleri halde kendilerine cepheye gitmek için izin verilmemiş; Halit Beyin ortaya attığı zehirli bir balgam bu halkı bu kutsal savaştan mahrum bırakmıştı.

Cibranlı Miralay Halit ve akrabası Binbaşı Kasım bu sırada Varto hükümet teşkilâtını emirlerinde tutuyor, ve istedikleri gibi harekete geçiriyorlardı. Bütün Hamidiye alay komutan ve ağaları son kararını vermişlerdi. Onlar millî kongre ve Gazi Mustafa Kemal'in kutsal ülküsü karşısında, bir hilâfet ve padişah kolu olmaktan ziyade, o günkü durumdan ve düşmanların yurdumuzu parçalara ayırmasından faydalanarak doğu illerinde bir Kürdistan ve derebeylik yaratmak için çalışıyorlardı. Bunların başında ilk önce Cibranlı miralay Halit vardı. Bu adam bu sebepledir ki, o gün Türkçülük ülküsünü taşıyan Hormek ve Lolan aşiretlerini muntazam bir alay halinde tanzim ettirip doğudaki millî birliklerin karşısına diktirmek için elinden gelen her şeyi yapmış ve yapacaktı.

Yunanlılar 1336 - 1920 yılında Anadolu'ya saldırmışlardı. Cibranlı Halit, ve diğer Hamidiye başkanları bu zehirli fikirlerini ortaya dökûp millî hükümetin bu zayıf durumundan faydalanmayı düşünmüşlerdi. Varto, Karlıova, Malazgirt, Bulanık, Hınıs ilçelerindeki Hamidiye alay kumandanları bölgelerindeki şeyh ve hocalarla görüşerek ve onlara dinin, şeriatın kalkacağını aşılıyarak idareleri altındaki yerlerde Millî Kongre aleyhinde muzir propagandalar yapıp halkı zehirliyorlardı.

Cibranlı Miralay Halit, ve Hasananli Miralay Halit'le kardeşleri, ittifaklarına aldıkları aşiretleri silâhlandırıyor, onları gûya eski kürt kıyafetiyle gezmeye ve kürtçe okuyup yazmaya teşvik ediyor, ve Cibranlı Halit'in bizzat yazdığı (nübâra - büçükân) adlı kürtçe eseriyle Cezireli Molla Ahmed'in kürtçe şiir divânı, ve Ahmet haninin (memo - zin) adlı şiir ve aşk kitabı köylere dağıtılıyor, ve birbirlerine kürtçe mektuplar yazıyorlardı.

Doğu illerindeki Hamidiye alayları yeni baştan dirilmiş ve Sultan Hamit çağındaki kuvvete ulaşmışlardı. Her aşiret ağasının kapısında yüzlerce silâhlı hizmetkâr besleniyor, her aşiret ağası; bulunduğu ilçenin hükümet reisi, ve hiçbir kanuna tâbi tutulmayan bir mutlak derebeyi sayılırdı. Bu ağalar yine dağlarda kervan soyar, köylere saldırır, biran içinde bir bölgenin asayişini bozar, Hamidiye ve kendilerine taraftar olmayan, halkı yok etmek için alaylariyle harekete geçerlerdi.

Birçok il ve ilçelerdeki kaymakam ve üstün memurlar ya bu alay ağalarından veyahut bunların fikirleriyle hareket eden kimselerdendi. Bunlar da bu aşiret ağalarının fikirlerini açığa vurmak için millî hükümetin üstlerini iğfala çalışıyorlardı.

10-8-1920 tarihinde Sevr Muahedesi imzalanmış, doğu illerinin ermenilerle kürtler arasında paylaştırıldığı haberi, bütün doğu illerine yayıl-

mıştı. Gerçi ermeniler, Kâzım Karabekir Paşa'nın idaresindeki millî ordu tarafından mağlûp edilmiş, şark hududu emniyet altına alınmıştı. Doğu illerimizin içinde bu tehlikeden daha yıkıcı bir fikir, bu illerin her tarafını karanlığa boğuyor, İstanbul, işgal kuvvetlerinin ayakları altında ağlıyor, Yunanlılar, güzel Anadolumuzun büyük bir kısmını tutmuş, yakıp yıkıyorlardı.

Bu ümitsizlik içinde bir yıldırım gibi Ankara'da parlıyan Türk istiklâlinin nurlu sabah yıldızı kahraman Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkomutan sıfatiyle kılıcını çekmiş, "— Türk milletini ve Türk yurdunu kurtaracağım" diye haykırıyordu. Bu ilâhi ses, yurdun her tarafında olduğu gibi, doğu illerinin de yüce dağlarını çınlatmış, millî hükümetin aleyhinde bulunan doğudaki muhalifleri şaşırtmıştı. Bunlar o çağda hazır bir isyana cesaret etmiyerek, haklarının kendiliğinden verileceğini birbirlerine söyliyerek siyasî hayata atılmış, ve İstanbul'daki millî hükümetin düşmanlariyle muhabereye girişmişlerdi.

Bu fikir üzerinde oynayan Cibranlı Halit, 1920 yılının yaz aylarında İstanbul'da bulunan Kürt taâli cemiyeti reisi Abdülkadir, Hakkârili Abdurrahim, ile anlaşarak bunların vasıtasiyle Meclisteki Bitlis Mebusu Yusuf Ziya ve arkadaşlariyle anlaşmış, haklarını Cemiyet-i Akvam vasıtasiyle alacaklarına inanmışlardı. Halit Bey bir taraftan doğudaki hazırlıkları ikmal ve kuvvetlerini toplu bulunduracak, ve diğer taraftan millî hükümeti iğfal edecekti.

Cibranlı Miralay Halit, bu sıralarda Varto, Bulanık, Malazgirt, Hınıs, Karlıova, Solhan, Çapakçur bölgelerindeki aşiret ağalarından, şeyh, hoca ve köy muhtarlarından aldığı mühürlü mazbataları Kürt taâli cemiyetine ve oradan gûya Cemiyet-i Akvamda bu iş için çalışan Mustafa-Nemrudî ile Kürt Şerif'e gönderiyordu. Cibranlı Halit ve arkadaşlarının fikirlerine göre artık bu beylik işi olmuş, ve olacaktı. Fakat bölgelerinde birkaç alevî aşireti vardı. Bu aşiretlerin ve bilhassa büyük bir mevcudiyet olan Hormekli aşireti ağalarının fikirlerini çalıp bunlardan istifade etmek lâzımdı.

Halit Bey bu sırada Varto merkezinde ve akrabası binbaşı Kasım Lolan aşiretinin Karaç köyünde oturuyordu. Bu işi gizli olarak konuşmak için kendisi Karaç köyüne gelmiş, 15-Haziran 1336 - 1920 günü Hormek ağalarını ve Lolan eşrafını bu köye davet edip uzun uzadıya bir nutuk söyledi, Cibranlı Halit, nutkundu:

"— Kürtlerin Nemrud'un neslinden, ve asırlarca dünyayı ellerinde tutan ulu bir soydan olduklarını ve bunların ittifaksızlıkları neticesi olarak Türklerin boyunduruğu altına girdiklerini, ve altı yüz yıldan beri Türklerin esareti altında yaşıyarak uşak derecesine indiklerini, ve bugün kurtuluş yıldızının doğmuş, ve Türk idaresinin yıkılmış ve parçalanmış bulunduğunu, doğu illerinde yaşıyan bütün alevîlerin de diğer doğu aşiretleri gibi Kürt ve bir soydan olduklarını, ve ancak bunların bir mezhep ihtilâfı

yüzünden Kürtlerden ayrılarak sebepsiz yere yıllarca birbirlerini öldürdüklerini, ve artık birleşip müşterek haklarını Türklerden almanın zamanı gelmiş olduğunu, Sevr Muahedesi gereğince Kürt istiklâlinin Cemiyet-i Akvam tarafından tasdik edileceğini ve bu işi biran önce başarmak için her aşiretin silâhına sarılarak Türk memurlarını kendi bölgelerinden kovmaları gerektiğini, ve esasen Padişaha, asi ve şeriata mugayir olan Ankara Hükümetinin Yunanlılar tarafından yıkılmak üzere bulunduğu, ve bütün Alevîlerin bu hayırlı işe katılmalarını bilhassa Hormek ağalarından beklediğini" söylemiş, binbaşı Kasım da Halit Beyin sözlerini teyit ederek birkaç ateşli kelime ile yersiz ve dipsiz olan Kürtlüğünü övmeğe başlamıştı.

Konferans odası ağzına kadar doluydu. Sedirin yanıbaşında oturan Hormekli Mustafa - Zeynel'in torunu Veli ağanın ve Zeynel'in kardeşi Halo'nun sesleri birden yükseldi:

— Halit Bey. Erkekçe konuşalım. Biz Kürt değiliz. Nemrut'la akrabalığımız yoktur. Bizim size itimadımız yoktur. Siz, Hamidiye alayı olduğunuz yıllarca birbirimizi kırdık. Bu defa sultan olmak isterseniz, biz de size kul olamayız. Biz beylik istemiyoruz. Bırakın kardeşler gibi yaşıyalım. diye haykırmışlardı. Biran içinde konferans salonu karışmış, ağalar kafile halinde atlarına binerek köylerine savuşmuşlardı.

Halit Bey artık bölgedeki alevilerle uyuşamıyacağını ve isyan çıkarsa bu aşiretlerin millî hükümete taraftar olarak kendileriyle çarpışacaklarını anlamış, bir taraftan eldeki üstün kuvvetle bunlara saldırmayı, ve diğer taraftan bunların isyan ettiklerini Ankara Hükümetine bildirip alacağı emir ve kuvvetle bu aşiretleri yoketmeyi düşünmüş, kardeşleri Selim ve Ahmed'in emrine verdiği beş yüz kişilik bir kuvvetle kendilerine hudut olan Lolan aşiretinin Kestemert köyüne anî bir baskın vermişti. Halit Beyin bu fikrini keşfeden Lolanlı Hüseyin ağa, hâdiseden bir gün önce Kasman köyüne gelip bu haberi Hormekli Hallo ile Zeynel'in oğlu Ali Haydar'a vermiş, Lolan köylerinde silâh sesi çıkınca, bunlar yüz yirmi atlı ile Kestemert köyüne yetişmişlerdi. Bu sırada Cibran atlıları köyün içine kadar sokulmuşlar, Hormek atlılariyle Cibran arasında süren çetin bir çarpışmadan sonra, Cibranlılar bozulmuş, Halit Beyin atlılarından yedi kişi öldürülmüş, Kovik köyünde bulunan Halit Beyin kardeşi Ahmed'in evi talanlanmış, Cibranlılar Lolan köylerini terk edip Varto merkezinde toplanmışlardı.

Halit Bey, ilk tedbirinde muvaffak olamamış ve acı bir mağlûbiyete düşmüştü. Bu defa ikinci tedbirini kullandı. Sahte bir şekilde millî hükümete bağlanarak günlerce Varto telgraf merkezini işgal edip Hormek aşiretinin, Halo ve Lolan ağalarının millî hükümete karşı isyan ettiklerini ve bu maksatla kendisine ve Varto hükümet merkezine saldırdıklarını, Büyük Millet Meclisine ve Erzurum'da bulunan 15 inci kolordu kumandanı

Kâzım Karabekir Paşa'ya birçok tellerle bildirmişti. Halit Beyin adamı olan Varto kaymakamı, bu şikâyetleri tasdik ederek kuvvayi tedibiyenin gelmesini temin etmişti.

Kâzım Karabekir Paşa'nın emriyle: Erzurum'dan binbaşı Nazım Bey, yüz asker, iki top, dört makineli tüfek, ve dört zabit ile, Muş ve Genç mutasarrıfları, Hınıs kaymakamı, Hınıs jandarmaları, Muş jandarma kumandanı binbaşı Resul Bey ve jandarmaları, Genç ve Çapakçur, jandarma kuvvetleri, Cibranlı Miralay Halit Beyin emrinde bulunan Karlıova üçüncü Cibran alayı, Bulanık ve Varto'daki Cibran atlıları ve Hınıs'ın Tekman bölgesinde olan Zırkan alayı kumandanı kaymakam Haydar ve Miralay Madraklı Selim Beyler ve süvarileri ve Melekânlı Şeyh Abdullah'ın emrindeki Çapakçur ve Solhan Zazalarından ibaret olan 1200 kişilik bir atlı kuvveti Varto'da toplanmış, ve bu harekete "Hallo isyanı" adı verilmişti.

Muş Mutasarrıfı Mustafa Fehmi Bey, ilk önce isyanın şeklini anlamak için askerî zabitan ve küçük bir kuvvetle Kestemert köyüne gelerek, Hallo ile görüşmüş ve burada köy muhtarlarını dinliyerek bunun basit bir aşiret kavgası olduğunu anlamış, bütün halk hükümete mûti olduklarını beyan etmişlerdi. Hormek ve Lolan halkı arasından seçilen birkaç kişi, mutasarrıf ve zabitleri bir kenara çekerek, Halit Beyin Karaç'ta verdiği konferansı, ve onun bu işi kasten tertiplediğini ve kendisiyle beraber bütün Hamidiye alaylarının yakında tiyân edeceklerini anlatmış ve bu hususta hazırladıkları mazbataları mutasarrıfa vermişlerdi.

Mutasarrıf Varto'ya dönerken, işi Kâzım Karabekir Paşa'ya telle bildirmiş, Halit Bey ayrıca Paşa'ya çektiği tellerde mutasarrıf ve zabitlerin, Hormekli gençler tarafından aldatıldığını ileri sürerek eski dileklerinde ısrar etmiş, nihayet Paşa, halkın dehaletini kabul edip yalnız Hallo ve arkadaşlarının, tenkili için kat'î emirler vermişti.

1920 yılı temmuz ayının son günlerinde bin iki yüz atlı, top ve makineli tüfekle harekete geçen kuvayi tedibiye, Üstükran nahiyesi üzerinden Bingöllere çıkıp burada Hallo çetesiyle temasa gelerek onu Şuşar mıntıkasına püskürtüp geri dönerken, Cibranlı Miralay Halid'in amcaları İsmail ve Hasan'la, Zırkan aşiret alay kumandanı Haydar'ın kurdukları bir plân üzerine, yaylada bulunan Hormek kabilesinin Rakasan ve Tatan halkı üzerine yüklenmiş, bunları top ateşine tutarak köylerine indirmiş, bu köylerden dokuz adam öldürmüş, üç köyün bütün eşya, mal ve vadarını talanlamışlardı. Aynı günde kuvayi tedibiyeden ayrılan Cibranlı Halid'in amcası Hasan, bir kafile atlı ile Köşkâr deresinde Lolan gençlerinden İbrahim ve Şükrü ile karşılaşıp bunları hile ile iğfal edip yanına çağırdıktan sonra hemen üzerine atılarak tutmuş ve öldürmüştü.

Bu haksızlıkları bizzat gören kuvayi tedibiye kumandanı, askerini ve toplarını alarak Varto ilçe merkezine dönmüş, Hormek ve Lolan aşiretleri-

nin kendilerini, Hamidiye alaylarına karşı savunmalarına emir vermiş, bu durum karşısında aşiret alayları dağılmışlardı.

Muş Mutasarrıfı Muş'a ve Nazım Bey de Erzurum'a dönerken, Hormek ve Lolan muhtarlarının mazbatalarını orduya verip, Cibranlı Halid'in, millî hükümete karşı bir isyan çıkarmak istediğini, ve Kürt istiklâli için çalıştığını, Hormek ve Lolan halkının kendisine uymadıklarından hem onlara saldırdığını ve hem de onları hükümetin emriyle tedip etmek için, isyan ettiklerini iddia ettiğini anlatmışlardı. Bu durum karşısında Kâzım Karabekir Paşa Hallo için idarî bir af çıkarmış, Hallo iki hafta sonra Muş Mutasarrıfına istimân edip evine dönmüştü. Halit Bey ikinci defa, Muş adliyesinde bulunan dostlarına müracaat ederek köy basması ve yedi adam öldürmesi hâdisesini adlî bakımdan Muş mahkemesine vermiş, dinlettiği yüzlerce şahitle Hormek ve Lolan halkından yetmiş kişiyi gıyaben idama mahkûm etmişti.

Bu hâdiseden sonra Cibranlı Halit Beyin, millî hükümete karşı cephe aldığı kolorduca şüpheli görülmüş, bölgedeki aşiretlerin başından ayrılması düşünülmüş ve bu sebeple Erzurum'a çağırılarak miralaylık rütbesi baki kalmak şartiyle, kolordu, divânı muhasebat komisyon reisliği ödeviyle Erzurum'da alıkonulmuştu. 19/Ağustos/1336-1920.

BÖLÜM: IX

Cumhuriyet Devrinde Doğu İlleri ve Varto Şeyh Sait İsyanı

Osmanlı İmparatorluğunun itilâf devletleri tarafından parçalanması, Sevr ve Mondros Muahedelerinin yurdumuz üzerinde kurduğu bölünme siyaseti yüzünden doğu illerimizde çeşit yalnız duygular altında kendilerini kürt sanan Hamidiye alayları, Şafiî ve Nakşi kabilelerin ağaları arasında bağımsız bir Kürdistan kurmak fikri 1919 yılından beri uyanmış, yukarı bölümde yazdığım gibi bu zehirli fikir üzerinde çalışan İstanbul'daki Kürt taâli cemiyeti ve Cibranlı Miralay Halit, ve henüz Büyük Millet Meclisinde bulunan Bitlis Mebusu Yusuf Ziya, doğu illerimizdeki birçok aşiret ağalarını, Şafiî şeyh ve hocaları kandırıp din ve şeriati âlet ederek halkı isyana teşvik etmişlerdi.

Cibranlı Miralay Halid'in Erzurum'a kaldırılmasiyle, bu açık çalışma irtica fikrinin üzerine perde çekilerek her tarafta gizli bir isyan hazırlıkları başlamıştı. Cibranlı Halit Erzurum kolordusunda bulunan birkaç Kerkük ve Süleymaniyeli zabit, ve Erzurum halkından beş on softa ile anlaşarak 1337 - 1921 yılında Kürt taâli cemiyeti ve Yusuf Ziya ile daha sıkı bir işbirliği yapmışlardı. Yusuf Ziya, bu muhalefetinden ötürü meclisten koğulmuş, Ankara ve İstanbul'daki muhaliflerin zehirli fikirlerini, ve Kürt taâli cemiyetinin beyannamelerini alıp Erzurum'da Cibranlı Halid'e gönderiyor, Halit, bunları inceleyip fikirlerini ekledikten sonra, birçok aşiret ağalariyle şeyh ve hocalara gönderiyor, ağalar; hükümetin nüfuzunu kırmak için mahallî hükümet idare memurlarını daimî bir baskı altında bulundurup, dağlara çeşit çeteler çıkarıp soygunculuk yaptırıyor, sayısız silâhlı kuvvetlerle asayişi bozuyorlardı.

Kürt taâli cemiyeti ve hempaları, eskiden beri Anadolumuzun bölünmez bir parçası ve asıl bir Türk yurdu olan doğu illerimize artık tam mânasiyle Kürdistan ve bu illerdeki çeşit Türk boylarından kopmuş aşiretlere Kürt diye hitabediyor, ve bu maksatlarına kavuşmak için, millî hükümetin dini, şeriati, Kur'anı, hak ve hürriyeti kaldıracağını iddia ederek, şeyh ve hocaların taassuplarını körüklüyor, ve bunlar vasıtasiyle mâsum halkı zehirleyip gidiyorlardı.

Halbuki bu yanlış duygular, yukarı bölümlerde açıkladığımız gibi,

Padişah Yavuz çağından başlıyarak Sultan Hamit devrinde tam kökleşen kara siyasetin, millî birliği sarsan, millî duyguları din ve hilâfete feda eden kötü bir rejimin sonuçlarıydı. Yavuz, Şiîliği ve Şah İsmail'i durdurmak için doğu illerimizdeki "Kurt-baba" dağlı Türklere Kürt, ve doğu illerine "Kürdistan" adlarını takmış, bunları takviye etmek için Anadolu'dan birçok Türk aşiretlerini kaldırıp doğu illerine göndermişti. Sultan Hamit saltanat ve istibdadını yürütmek için bu yakın çağ Türk aşiretlerine "Kormanco" adını takarak onlardan 36 derebeylik ve Hamidiye alayını kurmuş, kendilerine; "siz benim evlâtlarım ve Kürtlerimsiniz" diye yabancı fikirlere sürüklemişti. Doğu aşiretleri arasında kökleşen bu yanlış duygular, Birinci Cihan Savaşının sonlarına kadar süregelmiş, ve millî mücadele devrinde Kürt taâli cemiyeti ile hempalarının işlerine yaramış, bunlar bu aslı astarı olmıyan bu adlar üzerinde halkı kandırıp isyana sevk etmişlerdi.

Asırlarca bu türlü zehirli fikirler altında inleyen birçok aşiretler Türklüklerini kaybederek çeşit inanlar altında çeşit bölümlere ayrılarak kendilerini Kürt, Seyyit, Abbasî, Halidî, Emevî silsilelere kadar götürmüşlerdi. Bu yanlış fikirler ve en çok dinî taassup, en son onları millî hükümete karşı isyana sürüklemişti. Biz isyan hâdisesini anlatırken bu konuya bir kolaylık olsun diye doğu illerimizde bu aşiretlerin ayrıldığı şubeleri ve bağlı oldukları şeyhleri, ve irtica harekâtında oynadığı rolleri açıklamayı faydalı bulduk.

Kitabımın birinci bölümünde anlattığım gibi, doğu illerimizde yaşayan bu dağlı Türk aşiretleri üç şubeye ayrılmıştı. Baba-kürdiler, Kormancolar, Zazalar.

Bunlardan Hitit-Halti, Lohordo, dağlı Türklerden olan (Kurt-baba) baba-kürdiler; Van ilinin güney bölümündeki kabileler, Şemak, Hakkâri, Şemdinan, Pervarı, Gavaş, Cizre, Buhtan aşiretleri, Hizanlı Selâhattin ve aşireti, Garzan'da; Reşkotan, Pencinaran, Bişiri'de; Remân, Midyat'ta; Ara-boyan, aşiretleri, Sason, Kabaili ve Bitlis'in, Atmanan, Azan aşiretleri, Motikinin; Sarmi, Musi, Halinan, Bekiran kabileleri, Muş ilinin güney dağlarında oturan Huytu, Beleki, Bidiri, Şigo, Hiyan aşiretleridir (1).

Bu şubeye bağlı aşiretler tamamen Şafiî mezhep, Nakşi ve Kadiri tarikatlı idiler. Bunların en sayılı tekiyeleri; Hizan'da; Seyit Ali, Bitlis'te; Küfrevî ve Kadiri ve Norşenli Hazret tekiyeleriydi. Bu tekiyelerden başka her kabilenin birer şeyhi ve birçok hocaları vardı.

Milâdın onaltıncı yüzyılında Yavuz Sultan Selim'in iç Anadolu'dan doğu illerimize kaldırdığı yakın çağ Türk aşiretlerinden olan Kormançolar: Mil ve Zil adlı iki partiye ayrılmış, bunlardan Mil partisi; Viranşehirli İbrahim Paşa oğulları ve Milân aşireti, Karakeçi kabilesi, Suruç'ta; Bera-

(1) Bu şubeye bağlı aşiretler Şeyh Sait isyanına karışmamış, birkaç ay sonra Batman isyanını hazırlamışlardı.

zan aşireti, Varto, Bulanık, Karlıova ilçelerindeki Cibran aşiretleri, Malazgirt'ten Hasanan aşireti, Hınıs, Karayazı, Tatos ilçelerinideki Zirkan, Şeyhan, Karabaş kabileleri, Eleşkirt'te; Sıpkan aşireti, Muş'ta; Seydan kabilesi ve Muş ovası halkıdır.

Zil partisine bağlı aşiretler: Ağrıda; Zilan, Celâli aşiretleri, Van, Erciş, Muradiye, Patnos'da Haydaran, Ademan, Takoriyan, Mişkan, aşiretleriydi (2).

Kormanci şubesine bağlı bütün kabileler Şafiî ve Nakşidirler. Birkaç boyları da Kadirî idi. Bunların en meşhur şeyh ve tekiyeleri; Asi Şey Said'in ecdadı olan Palu'lu Şeyh Ali tekiyesi, ve Hınıs'ta Şeyh Sait, Solhan'ın Melekân köylü Şeyh Abdullah, ve Eleşkirt'te Şeyh Şirin tekiyeleriydi. Bu tekiyelerden başka birçok şeyh ve hocalar vardı.

İran'dan gelen Part Türklerinden olup Kadisiye savaşından sonra doğu illerimize gelen dağlı Türklerden Dümbeli-Zazalar: Diyarbakır, Siverek, Elâzığ, Ergani, Maden, il ve ilçelerinin bazı kesimlerindeki kabileler, ile Hazzo ve Farkın beyleri, Palo halkı, Gökdere, Musyan, Okçiyan, Azan, Halilan Kabileleri, Çapakçur ve Garip beyleri, Mistan, Botan kabileleri, Hini, Genç ve Darahini beyleri ve Zaza kabileleri, ile Solhan ilçesinde oturan Solhan, Zikti, Ömeran, aşiretleri ve Motki Zazalarıdır.

Zaza şubesinin en büyük tekiyeleri: Palulu şeyh Ali tekiyesi imiş, bütün Zazalara ve Kormanço şubesine Şafiilik ve Nakşiliği aşılayan bu Şeyh Ali'nin ahfadından olan asi Şeyh Sait, Kormanço şubesinin topluluğunu idare etmek maksadiyle Palo'dan gelerek Hınıs'ta ikinci bir tekiye kurmuştur. Zazaların diğer tekiyeleri, Melekânlı Şeyh Abdullah ve Gökdereli Şeyh Şerif, Silvanlı Şeyh Şemsettin, ve Çapakçur'un Çan şeyhleri tekiyeleriydi.

Küçük kabileler halinde yaşayan ve aşiret sistemine tam girmeyen Zazalar, kendilerini Kürt değil, en çok Halidî, Abbasî, Emevî, ve Arap sanmış, doğu illerine Şafiilik ve Naklişiği aşılıyan şeyhlerin Zaza olmasından ötürü, kendilerini Kormanço ve Babakürdi şubelerinden daha kutsal bilmiş, ve bu dinî gayretle dinin, şeriatın, ve hilâfetin fedaâileri kesilmiş, ve yalnız bu dinî taâssup yüzünden Cumhuriyete karşı isyan etmişlerdi.

Kürt taâli cemiyetinin icra kuvveti olan Cibranlı Halit ve Yusuf Ziya, siyasî maksatlarını gizliyerek dinî kisveye bürünüp zehirli fikirlerini bu yoldan Şeyh Saitle Kormançi ve Zaza şubelerinin şeyh ve hocalarına aşılamışlardı. İş dine ve maneviyata intikal ettiği için dinin en büyük hamisi sayılan, ve Cibranlı Halid'in eniştesi ve şey olan Şeyh Sait, emirel-mücahidin adı altında isyanın başına geçerek manevî nüfuzunu kullanmıştı.

Cibranlı Halit'le Şeyh Sait, 1338 - 1922 yılı baharında Erzurum'da

(2) Bu parti aşiretleri, Şeyh Sait isyanında hükûmete taraf olmuş, ve sonradan Ağrı-Zilan isyanını ve son irtica hareketini meydana getirmişlerdi.

gülerce bu irtica harekâtı üzerinde konuşmuş, Cibranlı Halit, şeyhten aldığı fetvaları civara yayarak, Gazi Mustafa Kemal'in dini, namazı, orucu kaldırmak için padişaha karşı isyan ettiğini, ve halifeye itaat etmeyen Büyük Millet Meclisinin ortadan kaldırılması için gaza ve cihadın farz olduğunu bütün aşiret ağalarına duyurmuştu.

29/I.teşrin/1339-1923 günü Ankara'da Türkiye Cumhuriyetinin ilân edildiği haberini veren Erzurum topları, Cibranlı Halit'le Şeyh Sait üzerinde yıldırım tesirini göstermişti. Cumhuriyetin ilânı, Hâlifenin açıkta kalması, Cibranlı Halit'le Yusuf Ziya'nın işlerine yaramış, bunlar sözlerinin gerçek çıktığına ve bundan sonra dinin tamamen kalkacağına ve aşiret ağa ve hocalarının sürüleceklerine dair sürekli propagandalar yapmış, bu haberlerden korkan birçok aşiret ağa ve şeyhleri Erzurum'da Halit Beyin konağına kadar gitmişlerdi. Cibranlı Halit, bunların korkularını çoğaltmış, Cumhuriyete karşı koymaktan başka çare olmadığını anlatarak, bunlarla hazırlanma kararını vermişti.

Cumhuriyetin ilânından sonra, sıra ile saltanat ve hilâfet kaldırılmış, padişahlar sürülmüş, meclisteki muhalifler koğulmuş, Hamidiye alayları ilga edilmiş, Türkiye Cumhuriyeti bütün dünya tarafından tanınmış, büyük İsmet Paşa'nın Lozan'da bir harika yaratarak imzaladığı Lozan Ahitnâmesinden sonra yurdun üzerindeki kara bulutlar dağılmış, Kürt taâli cemiyeti parçalanmış, ortada bu irtica hareketinin başında yalnız Şeyh Sait, Cibranlı Halit, Yusuf Ziya ve arkadaşları kalmıştı. Bunlar neye mal olursa olsun kararlarını yürüterek kendilerine bağlı bulunan aşiretleri arasında propagandalarına hız verecek, halkı Cumhuriyet aleyhine teşvik edip felâketlerine sebep olacaklardı. İrtica taraftarları gittikçe çoğalıyor, bütün aşiretler Cibranlı Halid'in ve Erzurum'da bulunan Kerküklü zabitlerin yardımiyle Eruzurum'dan külliyetli silâh ve cephane taşıyorlardı.

1340 - 1924 yılı ilkbaharında Bitlis eski mebusu Yusuf Ziya Ankara-İstanbul yoliyle Erzurum'a gelerek Cibranlı Halid'in evinde bir hafta misafir kalmıştı. Bunların burada verdikleri kararda: Aşiretler tam silâhlanıp hazırlanacak, hududumuz haricinde olan Berzan-Neyri Şeyhi Mahmut ve Simkon'un eliyle İngilizlerin yardımları temin edilecek, ve halktan alınacak mazbatalar Suriye üzerinden Cemiyet-i Akvama gönderildikten sonra, Şeyh Sait isyan kapısını açacaktı.

Yusuf Ziya bu kararla birlikte Cibranlı Halid'in mektubunu alıp Hınıs'ın Kolhisar köyündeki Şeyh Said'in evine gelerek kararı şeyh'e imzalatmış, ve aldığı bir miktar yol harçlığiyle ve şeyhin mektubu ile, Göksu, Haci-Ömer, Tekman bölgelerinde bulunan Zirkan ağalarını ve Gökoğlan bölgesindeki Şeyhkan, ve Karaaş ağa ve hocalarını ziyaret edip Karlıova'da Cibran aşireti reisi Kâmil ve Baba beylere uğrayıp, Varto merkezin-

de bulunan Cibranlı Halid'in amcası İsmail ve akrabası binbaşı Kasım'a misafir gelmişti.

Cibranlı Halit, Yusuf Ziya ile işbirliği yapmaları için amcası İsmail, binbaşı Kasım, Cibranlı Baba ve Kâmil, ve Hasenanli miralay Halit Beylere, Zirkanlı Kerem Melekânli Şeyh Abdullah ve Solhan aşireti reisi Mehmet Ali'ye ayrı ayrı mektuplar yazmıştı. Yusuf Ziya, uğradığı bütün bu ağa, şeyh ve hocalara karar suretindeki Cibranlı Halit'le Şeyh Said'in imzalarını gösteriyor, kendisinin din uğrunda mebusluğunu feda ettiğini, çünkü: Cumhuriyetin kanunlarına göre İslâmiyetin, dinin, namaz, oruç, Kur'an, nikâh, ırz ve namusun kalkacağını, bütün aşiret ağalarının, şeyh ve hocaların Ankara'ya sürüleceklerini ve bunlardan bu kanunlara uymayanların denize atılacaklarını ve uyanların boyunlarına birer haç takarak Ruslarla kardeş olacaklarını, anlatıp halkı korkutuyor, bu korku ile beraber bütün aşiretlerin ve halkın dinî hissiyatını zedeleyip onları Cumhuriyetin amansız düşmanları sırasına getirip karanlık bir uçuruma doğru sürüklüyordu.

Bu yılda çok şiddetlenen bu irtica hareketi, her taraftan sezilmiş, fakat isyan bölgelerinde olan idare memurları, Cibranlı Halid'in adamları tarafından aldatılıp keyfiyet yukarılara yazılmamıştı. Bu irtica hareketini ilk önce gizli bir mektupla Gazi Mustafa Kemal'e arz eden Varto'daki Hormek aşiretinin aydınları olmuştu. Bu haberden sonra büyük kurtarıcı 1924 Birinciteşrin ayında Pasin depreminden ötürü Erzurum'a gelmişti. Erzurum yurtseverlerinden ve idare makamından edindiği tahkikatta, ve Cibranlı Halid'in bizzat gösterdiği muhalefetten, yakında isyanın başlıyacağını anlamış ve Ankara'ya dönerken Yusuf Ziya, Cibranlı Halit ve arkadaşlarının yakalanmalarını emir buyurmuştu.

Bu sırada Yusuf Ziya durumu anlamak için Erzurum'a gelmiş, 10/İlkteşrin/1340-1924 günü burada yakalanarak kuvvetli bir müfreze ile Hınıs, Varto ve Muş üzerinden Bitlis Divanı Harbi Örfisine sevkedilmiş, burada hiyanetini itiraf ederek Ankara ve İstanbul'daki muhaliflerle beraber, Cibranlı Halit ve Hasananli Halit'le Şeyh Said'in ve Huytu aşireti reisi Haci Musa'nın bu irtica hareketinin başları olduğunu açıklamıştı. Haci Musa hemen yakalanmış, Cibranlı Halit'le diğer arkadaşlarının da yakalanmalarına emirler verilmişti.

Cibranlı Halit hiyanetini bilmekle beraber, hayatından endişe etmiyordu. Onun inanışına göre: hükümet kendisini yakalamağa kalkışırsa, Erzurum halkının bir kısmı ordudaki Kerküklü zabitler ve kıtaları ve kendisine bağlı bulunan bütün aşiretler silâha sarılıp imdadına koşacak, ve kendisini kurtaracaklardı. Fakat böyle olmadı. 20-12-1924 gecesi kolordudan ayrılan bir müfreze, Cibranlı Halid'i konağında yakalayıp aynı gece Erzurum'dan çıkarmış, bir otomobille Erciş - Van üzerinden Bitlis cezaevine göndermişti.

Bu sırada Bitlis Vali vekâletine 2 nci fırka komutanı Kâzım Paşa (1) gelmişti. Paşa, Bitlis havalisinin asayişini kurduktan sonra Şeyh Sait'le Hasananli Halid'in yakalanmasına memur edilmişti.

O çağda doğunun en güçlü ve azılı bir aşireti olan Hasananlıların yüzlerce süvarisi içinde, (vaktiyle bu aşiretin dört alayına kumanda eden) Hasananli Halid'i yakalamak güç olacaktı. Hasananli Halit iki tuzla ile Malazgirt köylerinin bütün âşarını kendisine alıyor, bu mühim servetle sofrasında yüz seçilmiş hizmetçi ve aylıklı süvari besliyordu. Bu süvarilerden başka kendisinin bir işaretiyle harekete geçen yüzlerce Hasananli atlısı vardı.

Hasananli Halid'in bu durumunu gözönünde bulunduran Kâzım Paşa, ilk önce Bitlis ve Muş havalisinin asayişini düzenlemek için Bitlis ceza evinde bulunan Huytu aşiret reisi Haci Musa ile Norşinli Hazret tekiyesi sahibi Şeyh Masum, ve Hizanlı Selâhattin'le görüşüp Baba-kürdi şubesinin isyana katılmalarına engel olmuş, Haci Musa serbest bırakılmış, kardeşi Nuh Beyin o günlerde fırka mekkâresinden gaspettiği seksen yük cephane vesaireyi getirip Kâzım Paşa'ya teslim etmişti.

Kâzım Paşa bu suretle Muş ve Bitlis, Hizan bölgelerini irtica harekâtına katılmaktan ayırdıktan sonra, Hasananli Halid'i yakalamak için Malazgirt'e bir alay asker göndermişti. Hasananli Halit bu haberi alınca bütün aşiretini toplamış, alay Karlıbelleri aşıp Şirvan-Şeyh köyüne girince, Hasananli Hilid'in bine yakın silâhlı kuvvetleriyle karşılayarak bir misafir şeklinde kabuledilerek Hasananli Halid'e inmiş, bu adam, alay komutanına derin bir saygı ve ikramda bulunmuştu.

Alay komutanı ertesi günü Hasananli Halid'i fırka karargâhına davet etmiş, Halit; hükümete karşı hiçbir kötü niyet beslemediğini, ve ancak ilkbaharda Kâzım Paşa'yı ziyarete geleceğini bildirmiş, alay Malazgirt'e dönerek keyfiyeti Kâzım Paşa'ya arzetmişti. Paşa, alayın ilçe merkezinde emre intizar etmesini ve ancak süvari bir müfrezenin alaydan ayrılarak Hınıs'ın Köksu bölgesine gidip burada altı ay önce bir yüzbaşı ile altı neferini şehit eden Zirkanlı Kerem'i yakalatıp Bitlis'e göndermelerini emir etmişti.

Süvari müfrezesine Kerem'in köyünü sarmış, Kerem ve kardeşleri elli kişilik maiyetiyle müfrezeyi pusuya düşürüp beş neferini şehit edip Hasananli Halid'in yanına firar etmişlerdi. Hasananli Halit, bütün bölgelerde isyan çıkarıp Bitlis ceza evinde bulunan Cibranlı Halid'i kurtarmak için Kerem'i Varto'daki Cibranlı Halid'in amcası İsmail'in yanına göndermiş, Malazgirt'ten ayrılan bir tabur asker de Kerem'in arkasından Varto'ya gelmişti.

Cibranlı Halid'in amcası İsmail kendisinden son emri almak için Varto'dan Şeker adlı bir adamı Bitlis ceza evine göndermiş, Kerem bu haberi beklemeye fırsat bulmadan bir gece Varto'da izini kayıp edip Karlıova

(1) Trakya Genel Müfettişi rahmetli general Kâzım Dirik.

bölgesindeki Cibranlı Kâmil ve Baba, ile Hatto oğullarına gelmiş, bunlar büyük bir kuvvetle Kanıreş köyünde toplanmış oldukları bir sırada, Şuşar'dan gelen bir mektupta Şeyh Said'in Hınıs'tan firar ederek Şuşar, Karlıova üzerinden Solhan'ın Melekân köyüne geçeceğini ve burada son kararını vereceği haberi yazılı bulunuyordu. Kerem Şeyh Said'i beklemek üzere hemen Melekân köyüne doğru yola çıkmış, Cibranlı Kâmil Baba ve Hatto oğulları bütün kuvvetleriyle KargaPazar köyünde taburun yolunu kesip geri çevirdikten sonra, 30-12-1924 günü Şeyh Said'i karşılamak üzere Hınıs'ın Şuştar bölgesine doğru yola çıkmışlardı.

Şeyh Sait, Erzurum vilâyetinin emriyle 22/12/1340-1924 günü Hınıs merkezine götürülmüş, burada verdiği ifadesinde: Cibranlı Halit ve Yusuf Ziya ile işbirliği yapmadığını, Yusuf Ziya'nın istediği ödünç parayı vermediği için, kendisine muğber olarak iftira isnat ettğini, söylemişti. Hınıs kaymakamı Maksun Bey, Şeyhin manevî nüfuzu altında kalarak Erzurum iline yazdığı telde, Şeyhin doksan yaşında bir piri fani ve her türlü ihtirastan uzak mübarek bir adam olduğunu bildirip kendisini serbest bırakmıştı.

Şeyh Sait evine dönerken, Cibranlı Halid'in yanına gönderdiği adam gelmiş, ve Şeyhe getirdiği haberde: Şeyhin hemen isyan harekâtı başına geçerek Diyarbakır üzerinden Suriye ile temasa gelmesini, ve her aşiretin kendi bölgesindeki hükümet merkezlerini işgal etmelerini ve kendisini hiç düşünmemelerini bildirmişti. Şeyh, Cibranlı Halid'in bu haberini alınca: Hasananlı Halid'in ilk fırsatta bütün kuvvetleriyle Malazgirt üzerinden Bitlis'e hücum edip Halit Beyi kurtarmasını bir mektupla bildirmiş, kendisi 27/12/1340-1924 günü Kolhisar köyünden ayrılarak Şuşar Gökoğlan nahiyesinin Kırıkan köyüne gelmişti. Zirkanlı miralay Selim, ve bölgenin bütün şeyh ve ağaları ve Karlıova'daki Cibranlı Baba ve Kâmil ile Hatto oğulları yüzlerce silâhlı ile 4/1/1341-1925 günü Kırıkan köyünde Şeyh Said'i ziyaret ederek konuşmuş, ve henüz kat'î bir karara varmamışken, birkaç ay önce yirmi sürü koyunla Haleb'e giden şeyhin oğlu Ali Riza bir heybe altınla içeri girmişti.

Ali Riza, Suriye'den dönüşünde Ankara ve İstanbul'a uğrayarak birçok muhaliflerle görüştüğünü, ve doğuda isyan çıkarsa, bunların işi Cemiyet-i Akvama haber vereceklerini ve esasen doğunun hiçbir ilçesinde toplu bir askerî kuvvet aolmadığından her aşiretin kendi bölgesini işgal edebileceğini, ancak babasının uğradığı yerlerde muhtarlardan birer mazbata alıp bunları Taşnak-huybun cemiyeti vasıtasiyle Cemiyet-i Akvama göndermesini, ve ilk isyan hareketinin Diyarbakır yakınında başlamasının daha muvaffak olacağını beyan etmikti. Şeyh ve bütün meclis Ali Riza'nın bu sözlerini aynen kabul etmişlerdi.

Ali Riza'nın bu ümit verici sözlerinden büyük bir cesaret alan Şeyh Sait, hemen dinî bir poz takınarak, dinî bir fetvanâme yazmıştı (1).

(1) Şeyh Saidin Dıyarbakır istiklâl mahkemesinde verdiği ifadesinden anla-

Şeyh fetvenamesini bitirince yüzünü meclise dönderip, onlara, Cumhuriyetin mevcudiyetine karşı yapılacak bu cihadın, vakti-risalette yapılmış bütün gazalardan daha sevaplı olduğunu, cennetin artık zahmetsiz olarak bütün müvehitlerin kapılarına kadar geldiğini, ve şu birkaç günlük fani dünya için boynuna haç takıp yaşamaktansa, din ve Allah uğrundaki ölümün daha hayırlı olduğunu söyliyerek bu dinî vaizle meclisi ağlatmıştı.

Meclisteki aşiret ağaları ve hocalar, Varto ve Hınıs bölgelerinde oturan alevî aşiretlerin bu cihada katılmadıkları takdirde isyan işinin güçleşeceğini ve bilhassa Varto ve Kiği'deki Hormek aşiretinin ötedenberi hükümete yardım etmekte olduklarını, ve bunların birkaç yıl önce bu iş üzerinde Cibranlı Halit'le dövüşerek isyan plânını bozduklarını ve bunlara bu işte büyük bir hisse ayırmak suretiyle kendilerine bir mektup yazılmasını, Şeyh Sait'ten rica etmişlerdi. Şeyh, kalemini eline alarak Varto'daki Hormek aşireti ağalarına Türkçe bir mektup yazmış, aynı gün mektubu alan üç silâhlı elçi, Bingöl eteklerinden aşarak Hormek dağ eteğine gelmiş, Hormekliler mektubu alınca: bu iş üzerinde toplanarak verdikleri kararda bütün kuvvetleriyle isyan ordusuna karşı koyacaklarını Şeyhin elçilerine söyliyerek, bu mektubu Kasman köylü M. Şerif ile Varto kaymakamı Sırrı Beye göndermişlerdi. Sırrı Bey keyfiyeti hemen Muş iline bildirip gereken tedbirlerin hükümet tarafından alınmasını sağlamıştı (1).

Şeyh Sait, Ali Riza, ve beraberindeki aşiret ağa ve hocaları Kırıkan köyünden kalkarak 6/1/1341-1925 günü Karlıova ilçesinin bugünkü merkezi olan Kanireş köyünde Cibranlı Kâmil Beyin evine gelmişlerdi. Burada ikinci bir toplantı yapılmış, bu toplantıda Şeyh Sait, her aşiret ağasının

---

şılacağı gibi, Arapça olan bu fetvanâme şöyle tercüme edilmişti.

— Kurulduğu gündenberi dini mübini Ahmedinin temellerini yıkmağa çalışan Türk Cumhuriyeti Reisi Mustafa Kemalle arkadaşlarının, Kur'anın ahkâmına aykırı hareket ederek, Allah ve Peygamberi inkâr ettikleri, ve Halifeyi İslâmî sürdükleri için gayri meşru olan bu idarenin yıkılmasının bütün İslâmlar üzerinde farz olduğunu, Cumhuriyetin başında bulunanların ve Cumhuriyete tâbi olanların mal ve canlarının şeriati gurrayi Ahmediye'ye göre helâl olduğu... ve saire.

(1) Mektup şöyle yazılmıştı:

"Hormek aşireti rüesasından Halil, Veli ve Ali Haydar ağalara.

"Esselâmün-aleyküm, rahmetullahi ve berakâtihi, lehülhamd, velminne, hidayeti rabbanı ile dini mübini Ahmediyi kâfir olan Mustafa Kemalin yedi zülmunden tahlis etmek gazası niyetiyle şuşara hareket edildi. Bu gaza ve cihadın mezhep ve tarikat tefrik edilmeden Lailâha-illillah, Muhammeden resulallah diyen bütün İslâm müvehitleri üzerinde farz olduğundan minnelkadım memleketimizde büyük bir gayret ve şecaât sahibi olan müslüman aşiretinizin de şeriatı gurrayi Ahmediyeye ve bu cihadı ekbere itbâ, edeceğinize itimadım berkemaldir. Ya eyyühel-ensar, dinimizi ve namusumuzu bu mülhetlerin elinden kurtaralım, Size istediğiniz yerleri verelim. Bu dinsiz hükümet bizi de kendisi gibi dinsiz yapacaktır. Bunlarla cihat farzdır. Yucahidü yukatilo fissebillah. 4 Kânunisani 1341 Emirelmücahidin. Elseyit Muhammet Saidi nakşibendi.

kendi aşireti başında kalmasını ve isyan patlarsa buradaki kuvvetlerin, kendilerine uymayan Hormek aşireti üzerine yürümelerini tenbih ederek, 8-1-1925 günü Solhan ilçesine bağlı Melekân köyüne yetişmiş, burada dayısı Şeyh Abdullah ile kendisini bekliyen firari Kerem'le sabahlara kadar konuşmuşlardı.

O gece Melekân köyünde iki büyük şeyhin verdikleri karara göre:

1 — Şeyh Sait, Çapakçur, Genç, Hini, Lice, Farkın, Silvan, Hazzo, Diyarbakır, Ergani bölgelerindeki aşiret ağaları şeyh ve hocalariyle görüşecek Mardin'den Suriye'ye bir heyet gönderdikten sonra Çapakçur'a dönüp burada isyan çıkaracaktı, ve Diyarbakır üzerine yürüyecekti.

2 — Şeyh Sait oğlu Ali Riza, ve firari Kerem, Melekân köyünden Şeyh Said'in fetvasının bir suretini alarak Solhan, Ömeran, Zikti aşiretlerini gezip, Boğlan gediği üzerinden Muş ovasına, buradan Kulp, Sason, Motki'ye uğrayıp bu ilçelerdeki halkı ayaklandıracak, Malazgirt'te Hasananli Halit'le birleşip Bitlis üzerine yürüyeceklerdi (1).

3 — İsyan patladığı gün, Melekânli Şeyh Abdullah, Solhan, Ömeran, Zikti aşiretlerini alarak Karlıova'nın Cibran aşireti reisi Kâmil, Baba ve Hatto oğullariyle birlikte Varto'daki Hormek aşiretini dağıtıp Varto merkezini işgal edip, buradaki Cibran kuvvetlerini de alarak, Hınıs üzerinden Malazgirt'e girip Hasanli Halit'in kuvvetleriyle birleşecek ve Bitlis üzerine yürüyüp Halid'i kurtardıktan sonra Irak hududunda Şeyh Mahmut'la birleşeceklerdi.

4 — İsyan patlar patlamaz, Gökdereli Şeyh Şerif Palo bölgesindeki aşiretleri ve Zaza Yado'yu emrine alarak Elâzığ üzerine yürüyecek, Çan şeyhleri de Çapakçur Zaza aşiretleriyle Çapakçur'u işgal edip Kiği ve Erzincan üzerine yürüyeceklerdi.

Şeyh Sait, 9/1/1925 günü Melekân köyünden Çapakçur'un Çan köyüne giderek Şeyh Mustafa'ya misafir olup verdikleri kararı ona da tebliğ etmişti.

Şeyh Sait, 12-1-1925 günü Çapakçur merkezine ve ertesi günü Simsor köyüne gidip bu bölgenin bütün ağa, hoca ve şeyhleri Mistan ve Botan kabileleri kendisini ziyarete gelmişlerdi. Şeyh, uğradığı bölgelerden Cumhuriyet hükümetini tanımadıklarına dair mazbatalar alıyor, bölgeden, bölgeye kendisine yüzlerce silâhlı katılıyor, bütün halk kendisini karşılayarak ayaklarını ve eteklerini öpüyordu. Şeyhin heybesinde beş bin İngiliz altını vardı. Bu paralar Ali Riza'nın Halep'te sattığı koyunların parasıydı. Bunlardan başka Şeyhi ziyarete gelen her kişi ona zekât adı altında bol paralar veriyordu.

Şeyh Sait bu debdebe ve büyük bir kalabalıkla 15-1-1925 günü Darahini vilâyet merkezine gelmişti. Kasaba halkı çoluk çocuklariyle şeyhi kar-

(1) Ali Riza ve Kerem bu bölgeleri gezerek 27-1-1925 de Malazgirtte Hasanali Halitle birleşmişlerdi.

şılamışlardı. Vali ve hükümet erkânı, halkın taptığı bu şeyhe karşı derin bir saygı göstermişlerdi.

Şeyh Sait, Darahini merkezinde bir hafta kaldı, burada Haci Mehmet ağa oğulları, Mudanyalı Faki Hasan, ve Zikti aşireti reisi Haci Sadık ve Yusuf'la konuştu, onlara verdiği emirde isyan patlayınca vilâyet merkezini işgal etmelerini söyliyerek merkezden ayrılmıştı.

Şeyh Sait, 21-1-1925 günü Liçe ilçesine varmış, buradaki kabile başlarına direktif vererek 25-1-1925 günü Hini nahiyesinde Salih Beye misafir gitmiş, burada Palo'dan gelmekte olan Şeyh Şerif'i beklemişti. Her iki şeyh, 3-2-1925 günü Hini'de görüştüler, Şeyh Sait, isyan patlayınca, Şeyh Şerif'in, Gökdere ve Palo kuvvetlerini alıp Elâzığ üzerine yürümesini emir etti ve 5-2-1925 günü Hini'den ayrılarak yüz silâhlı ve birçok hocalarla Piran köyüne geldi. Nahiye merkezi olan bu köyde bir mülâzim ile on nefer vardı. Bunlar şeyhin maiyeti arasında beş katil mahkûmunu görüp yakalamak istemişlerdi. Şeyh, kendisine hürmeten bu katillere dokunulmamasını rica etti. Genç subay, Cumhuriyetin kanunları karşısında hiçbir hatır dinlemiyeceğini, ifade ederek katillerin teslimini istedi. Şeyhin kardeşi Abdurrahim ileri atılarak yanındaki yüz silâhlı ile karkolu ateşe tutup eratın bir kısmını şehit, diğerlerini ve genç mülâzimi yaralıyarak esir etti. Buradaki genç Türk mülâzimi ve on neferi tarihte herkese nasip olmayan bir kahramanlıkla, yüz kuduruğun silâhı karşısında dövüşmüş, ve canlarını Cumhuriyet rejimine feda etmişlerdi, onları hürmet ve takdirle yâd ediyoruz.

Bu kanlı olayın ansızın doğması Şeyh Said'in isyan plânını suya düşürdü. Şeyh, artık Suriye'den Cemiyet-i Akvama bir heyet göndermeden vazgeçip Piran bucağını işgal etti. 8/2/1925.

Şeyh Sait. Piran'dan Liçe'nin Serdi köyüne döndü. Burada Şeyhin kardeşi Tahir oturuyordu. Şeyh ilk önce Darahini il merkezini işgal etmek fikrinde olduğu için Lice ilçesinin arkasından geçerek, Şaki Ömer Raro'nun köyü olan Varemerik (Genç) merkezine geldi. Şeyhin kardeşi Tahir, 10-2-1925 günü Serdi köyünden geçen Lice postasını soydu ve Lice, Hini civarından topladığı iki yüz kişi ile 11-2-1925 günü Genc'e gelerek postadan aldığı evrak ve paraları Şeyh Said'e teslim etti.

Bu iki olaydan sonra isyan patlamış demekti. Şeyh bizzat bu irtica hareketinin başına geçerek Hinli Salih, Ömer Faro, Modanli Faki Hasan, Haci Sadık, on bine yakın kuvvetleriyle 14/2/1925 günü Darahini vilâyet merkezini işgal ederek Vali ve erkânı hükümeti esir etti. Şeyh Sait o gün Mudanli Faki Hasan'ı, Darahini valiliğine tâyin ederek, "Emirelmücahidin Muhammet Saidi Naksibendi" ünvanı altında Arapça yazdığı bir kanun pusulasını imzalamıştı (1).

(1) Şeyh Sait bu kanun pusulasında kendisine Emirelmücahidin ve naksibendi, ünvanını veriyor, ve zimnen Halifeyi ve İslâmiyeti temsil ediyordu. Bu ka-

Şeyh Sait ve arkadaşlarının Melekân köyünde verdikleri kararda isyan hareketini dört bölgeye ayırdıklarını yukarıda yazmıştım. Şimdi bu bölgelerde geçen bu irtica hareketini sıra ile yazacağım:

1 — Şeyh Said'in bizzat kumanda ettiği birinci isyan mıntıkası:

Şeyh Sait, 16/Şubet/1925 günü Darahini'den Genc'e gelerek Haci Sadık, Ömer Faro ve güney Çapakçur'un Mistan, Botan aşiretleri kuvvetlerini alarak 20-2-1925 de Lice merkezini işgal edip Hini'ye gitti. Hinli Salih Beyin kuvvetlerini emrine alarak, Hini boğazından Diyarbakır'a doğru yürüdü. On binden fazla olan bu asi kuvvetler Hini boğazından isyan bölgesine doğru gelen bir tabur piyademizle karşılaşıp askeri pusuya düşürerek eratın bir kısmını şehit ve mürettebatını esir etmişlerdi.

Hini boğazını geçerken, Şeyh Sait, kardeşi Abdurrahim'in emrine mühim bir kuvvet vererek onu Maden üzerine sevk edip, kendisi Ambar nehri yolundan Diyarbakır üzerine yürüdü. Şeyhin Diyarbakır'a doğru yürüdüğünü haber alan Hazzolu Hatip beyleri, Silvan ve Farkın kuvvetleri başında olan Şeyh Şemsettin, Diyarbakır'a doğru akmış, bu kuvvetler 28-2-1925 günü Diyarbakır yakınlarında Şeyh Sait'le birleşmiş, Şeyhin irtica kuvvetleri yirmi bine yaklaşmıştı.

Şeyh Said'in sol kolunda kalan Silvan ve Farkın dağlarından kopan ayrı bir asi kuvveti, Mardin'e doğru akmış, bu sırada Midyat'taki askerî kuvvetlerimiz ve halk tarafından karşılanarak zayiata uğratılıp geri püskürtülmüştü.

Hini boğazından Şeyh Sait'ten ayrılan kardeşi Abdurrahim, 29/2/1925 günü Maden ilçesini işgal ederek Siverek üzerine yürümüş, bu sırada Siverek bölgesinde Şeyh Eyyüb adlı bir Şafiî Şeyhi başına topladığı beş yüz kişilik bir kuvvetle Sivereği işgal edip, Çermik'te Şeyh Abdurrahim'le birleşmiş ve beraber Ergani üzerine yürümüşlerdi.

Şeyh Sait emrindeki yirmi bin asi ile, 28-2-1925 günü Diyarbakır'ın kuzeyine düşen (Tala) mevkiinde karargâhını kurmuş, burada Diyarbakır bölgesinden kendisine iltihak edecek kuvvetlerle Mardin, Ergani, Siverek, Maden üzerine sevk ettiği asilerin başarı haberlerini bekliyordu. Şeyh, yanındaki kuvvetin Diyarbakır'ı tutmağa yetmediğini biliyor, şehirdeki askerî alay ve mühimmat deposundan korkuyordu. Bu sebeple ilk önce, il merkezini uzaktan tehdit ederek müfettişlik ve vilâyetle muhabereye girişip vakit kazanmak ve şehir içinde bulunan Cemil Paşa oğullariyle diğer asilere şehir kapısını açıp içeri girmek istemişti.

Gerçekten şehir içinde bulunan asiler önemli hazırlıklar görmüş ve silâhlanmışlardı. Şeyh Sait aynı zamanda Viranşehir'de olan Milânlı İb-

---

nuna göre herkes bir mücahit sıfatiyle gazaya iştirak edecek, muvakkat hilâfet merkezi Darahini olacaktı. Şeyh, maddî ve manevî kuvveti kendisinde toplıyan bir Nakşi halifesi olacak, esir edilen Türk askerleri Darahiniye gönderilecek, vergiler Darahiniye gelip arkadan mücahitlere yetiştirilecekti.

rahim Paşa oğullarına mektup yazarak bunların Mardin kapısından Diyarbakır'a akmalarını, ve kendisinin kuzeyden şehri çevireceğini, ve Cemil Paşa oğullariyle şehir içindeki asilerin isyan ordusuna şehir kapılarını açmalarını bildirip, Tâlâ'da beş gün beklemişti.

Diyarbakır'da ordu müfettişi olan Kâzım Paşa (Sayın Kâzım Orbay) Vali Ali Cemal, (B. Cemal Bardakçı) kolordu komutanı Mürsel Paşa, bu önemli asi ordusu karşısında büyük bir kahramanlıkla çarpışmış, Diyarbakır'a gelecek askerî kuvvetleri beklemişlerdi.

Beş günlük yaygara ve muharebenin boşa gittiğini gören Şeyh Sait, nihayet 2-Mart-1925 de şehre hücum emrini vermiş, asiler şehrin surlarını kuşatarak akşama kadar merkeze ateş yağdırmışlardı. Her yandan sel gibi şehre akan sayısız kudurmuş asi kuvvetler, şehirdeki bir avuç kahraman askerlerimizin bükülmez kolları karşısında duraklamışlar, Şeyh son bir çare olarak Mardin kapısında keşfettiği bir delikten geceleyin, yetmiş seçilmiş azgın asiyi şehre sokarak, bu fedailer şehirdeki asilerle birleşip askerî birliklerimize karşı çok çetin bir savaş açmış, şehri kan ve ateş içinde bırakmışlardı.

Tarihin her türlü denemesinde olduğu gibi, bu zorlu savaşta dahi, yine kahraman erlerimiz ve asîl kanlı subaylarımız ölümü gözlerine alarak boğaz boğaza gelen yüz elli azgın asiyi süngü ve bombalariyle yoketmişlerdi. Diğer asiler gecenin karanlığından faydalanıp evlerine kaçmışlardı.

Bu sırada Mardin ve Siverek üzerinden gelen fırkalarımız, Ergani'yi muhasara eden Şeyh Abdurrahim ve Hezül aşireti asilerini Çermik ilçesine kovalayıp Diyarbakır'a yetişmişlerdi. Bu askerî kıtaatımız, henüz Diyarbakır surları üzerinde çarpışan Şeyh Sait'le, Ergani'den kaçan Şeyh Abdurrahim kuvvetlerini hızla kovalamış, bu iki asi kuvveti yine Hini boğazında birleşip son bir mukavemet gösterîniş, fakat askerî kuvvetlerimiz tarafından kısmen tenkil edilip dağıtılmış, Darahini hilâfet merkezine doğru kaçmışlardı.

Şeyhin ümitsiz kalan kuvvetleri Darahi'de parça parça koparak dağılmış, Genç, Palo, Çapakçur bölgelerinin en sık meşelerine kaçıp gizlenmişlerdi. Şeyh Sait yanındaki bölge şeyhleri, aşiretin ağa ve hocaları toplu olarak Darahini'yi terk edip İran'a doğru firar etmek üzere Çapakçur merkezine gelmişlerdi. Şeyh Sait Çapakçur'da durmuş, Elâzığ, Kiği. Varto'dan kaçıp Çapakçur'a doğru gelmekte olan Şeyh Abdullah, Şeyh Şefi ve Çan şeyhlerinin yollarını gözlemişti. 27-Mart-1925.

2 nci isyan mıntakası:

İkinci isyan bölgesinde ayrılan Elâzığ havalisinin işgalini üzerine alan Gökdereli Şeyh Şerif; Şaki Yado ile Çapakçur'un batı aşiretlerini, Musyan, Okçiyan, Azan kabilelerini Gökdere ve Palo Zazalarını emrine alarak 21/2/1925 günü palo ilçesini işgal edip, Palo'nun batısındaki Zaza kabilelerini ve göçebe Beritanli aşiretini, kuvvetlerine katıp, 5/3/1925 günü Elâzığ iline

yaklaşmışlardı. Elâzığ eşrafından bir kısmı, şehir içinde halka: "Bu şeyhlerin şeriâti ve hilâfeti kuracaklarını, ve bunlara yardımın farz olduğunu" ileri sürerek asileri şehre almışlardı. Bu suretle kavgasız şehre giren asiler, bütün mağaza, dükkân, ve zengin evleri yağma ederek para için esnafı işkence, ırz ve namusa saldırmaya başlamışlardı. Hükümet erkânı esir edilmiş, ceza evi boşaltmış, asiler atlarını çekip hükümet konağı salonunda bağlamış, mühimmat ve zahire depolarını kendi aralarında yağma etmişlerdi. Bunlar şehirdeki ganimet malını görünce dinin erkânı diye tanıdıkları namazı bile unutmuşlardı.

Birtakım softa ve saf kimselerin din kurtarıcıları diye şehre aldıkları bu canilerin, karakuvvet ve irticaın birer haydut ve çapulcuları olduğunu gören ve bunların mülevves ayaklariyle İslâmiyet ve Türklüğü çiğnemek üzere meydana çıkmış birer yurt düşmanları olduğunu anlıyan sayın Elâzığ gençleri; gayrete gelip ellerine geçirdikleri silâhlarla bu asilere saldırıp onları ağır kayıplara uğratarak bir hamlede şehirden dışarı çıkarmışlardı.

Tam bu sırada şehre giren 5 inci fırka komutanı kaymakam Kâzım Bey, Elâzığ ovasında yıldırım sür'atiyle bu azgın asi kuvvetine yetişerek onları ağır kayıplara uğratıp Murat nehrine doğru kovalamıştı.

Asilerin bir kısmı Dersim eteklerine sokulmuş, buradaki Alevî aşiretlerini işe katmayı düşünmüştü. Bu sırada Dersim eteklerine misafireten gelen ve tarikat mürşidi sayıldığı için halk yanında büyük bir itimat sahibi olan Malatya ovasından Ağuçanli Doğandede oğlu Hüseyin Efendi, Dersim aşiretlerinin bu asilere silâhla mukabele etmesini söylemiş, bunun üzerine Hıran, İzol, Alevîleri ve Ohi bucağından Necip ağa, Pertek bölgesinde asileri kuşatarak Beritanli ussat Haci İbrahim oğullariyle, Çapakçur Zazalarından hayli adam öldürüp asileri Palo ovası üzerinde Kâzım Beyin fırkası önüne düşürmüşlerdi. Fırka, ve bu millî kuvvetler Palo ovasında ussatı tenkil ve dağıtarak asilerin bir kısmı Gökdere ve Mendo boğazına doğru kaçmış, Şeyh Şerif'le burada fırkaya pusu kurmuşlardı.

5 inci fırka Palo ovasından Çapakçur'a doğru yoluna devam ederek "Mendo boğazı"nda beş bin asinin pususuna düşmüştü 3-Nisan-1925.

Fırka komutanı Kâzım Bey bu ansızın ateş tufanı karşısında ve bu dar geçidin korkunç meşelerinden saldıran asilerin çılgınca hücumları önünde büyük bir kahramanlık göstererek, yirmi dört saat arasız süren kanlı bir boğuşmadan sonra, Mendo geçidinde yerlere serdiği yüzlerce asinin cesedi üzerinden bu gediği geçip yoluna devam etmiş, asiler parçalanarak bölgelerindeki meşelerde saklanmış, Şeyh Şerif birkaç hoca ve aşiret ağasiyle Şeyh Sait'e kavuşmak için Çapakçur'a doğru firar etmişti.

Kâzım Beyin fırkası uğradığı yerlerde temizlik yaparak 6-Nisan-1925 günü Çapakçur'a girip burada arkadaşlarını beklemekte olan Şeyh Sait'le üç yüz atlısını Solhan'a doğru kaçırmıştı. Kâzım Bey Çapakçur bölgesinin asayişini düzenlemiş, 8-Nisanda Erzurum Kurtyüzü yoliyle Çapakçur'a ye-

tişen sekizinci kolordu müfrezesi komutanı kaymakam Saim Beye bu havaliyi teslim edip Palo'ya dönmüştü:

3 ücü isyan bölgesi:

Bu bölgenin kumandasını idare eden Çan şeyhleri Mustafa ve İbrahimin emrindeki asi kuvvetler: 17-Şubat-1925 günü Çapakçur ilçe merkezini işgal ederek Çanlı Şeyh Hasan'ı buraya kaymakam dikmiş, Siyakâr ve Simsor beyleri ve Hasan Begân ile diğer Zaza kuvvetleri ve Kiği'nin Karabaş aşiretinden Simhaçil Hasan ve aşireti, Şüküran kabilesi, Sancak bucağından Cibranlı Avani oğullarından topladıkları iki bin kişilik bir asi kuvvetiyle 20-2-1925 günü Kiği ilçesine saldırmışlardı.

Bu asi kuvveti karşısında Kiği'de askerî hiçbir kuvvetimiz yoktu. Şube reisi binbaşı Tahsin ve kaymakam Abdurrahim Beyler, Kiği eşrafından Zeyneloğlu ve Şakir Beylerle bütün Kiği halkı büyük bir yurtseverlikle silâha sarılarak iki yüz kişilik bir milis ve jandarma müfrezesiyle, asilerin önlerine geçip dar geçitlerde savunmaya başlamışlardı. Bu kuvvetlerimiz asilerle çarpışmakta iken, Kiği'nin Kârir bölgesinde oturan Hormek aşireti reisi Küçük Ağa oğlu Mehmet Hulûsi Efendi, üç yüz kişilik bir milis taburunu teşkil edip kendi mıntıkasında asilerin yolunu kesmiş ve kardeşi Ali-Kemal ile yüz silâhlıyı, Kiği üzerinde bulunan asileri arkadan vurmak üzere Sancak bölgesine göndermişti.

Ali-Kemal 27-2-1925 günü Sancak bölgesinde asilerin arkasını kesmiş, Tahsin Bey müfrezesiyle tutuşan asiler, basıldıklarını anlayınca Kiği üzerinden dönerek Sancak ovasında Ali Kemal'in kuvvetleri üzerine düşmüş, on maktul ve beş yaralı bırakarak Çapakçur'a doğru çekilmişlerdi.

Asiler Çapakçur'a dönerken ikinci defa Sağnıs ve Karabaş bölgesi üzerinden Kiği'ye saldırmış, Hösnek nahiye merkezini işgal edip müdür Hüseyin Efendi ile on dört milis ve jandarmasını esir etmişlerdi. Ertesi günü Kürikanli Kamer ağa ve Maskanli ağa idaresinde olan iki yüz kişilik Hormek millî kuvvetleri nahiye merkezinde asileri kuşatarak onların Kiği üzerine varmalarına engel olup, nahiye merkezini asilerden geri alıp, müdür ile erlerini kurtarmışlardı 17/3/1925.

Hösnek nahiyesinden Karabaş bölgesine çekilen asiler, 28-3-1925 gününe kadar burada Hormek millî kuvvetleriyle dövüşmüş, en son asiler fazla zayiata uğrayarak tekrar Çapakçur'a dönmek zorunda kalmışlardı.

Kiği havalisini kurtarmağa memur edilen 8 inci kolordu müfrezesi kumandanı kaymakam Sayim Bey, bir alay askerle Erzincan, Eruzurum, Tercan üzerinden Hırhal ve Çivreş dağlarını aşıp 5-Nisan-1925 günü Karlıova'nın Göynük bölgesinde Karabaş köylerine gelerek Hormek millî kuvvetlerini emrine almıştı. Tam bu sırada Varto ilçesinde 12 nci fırka tarafından firara mecbur edilen Karlıova Cibran aşireti reisi Kâmil, Baba ve Hatto oğulları üç yüz kişilik bir asi kuvvetiyle Göynük ovasında hazırlanıp Hormek millî kuvvetleriyle çarpışmak üzere Karabaş bölgesine akmış-

lardı. Bu asiler Simhaç köyünde Hormek millî kuvvetleriyle çarpışap ansızın Sayim Bey müferezesi üzerine düşmüş, top ve makineli tüfeklerin dehşeti altında dağılmış, Baba ve Hatto oğulları elli atlı ile Sığı-Haciyan boğazından Solhan bölgesine kaçmış, Eşek-meydan'da, Diyarbakır'dan kaçıp gelen Şeyh Sait'le birleşmişlerdi.

Bu suretle sona eren üçüncü isyan bölgesinde büyük bir yurtseverlik gösteden binbaşı Tahsin, ve kaymakam Abdurrahman Beylerle sayın Kiği halkının ve Hormek millî kuvvetlerinin bu yurda hizmetlerini gelecek yeni nesle bir örnek olarak göstermek için büyüklerimiz tarafından bu halka yazılan takdirnâme ve belgelerden birkaçının suretlerini aynen tarihime alıyorum.

Ankara
27-Şubat-1341 Suret.

Şeriat perdesi altında Cumhuriyet ve vahdetimize vaki olan sûi-kast teşebbüsünün karşısındaki vatanperverâne ve fedakârane hissiyatınız şayanı şükran ve takdirdir. Pek ûlvi mücahedenizde aynı hissiyat ve imanla devam buyrulacağından eminim. İrtica heyet ve teşebbüslerine karşı halkımızın her taraftan gösterdikleri lânet ve nefret hisleri müvacehesinde hainlerin yakın zamanda tamamen ceza ve sezalarını bulacaklarına itimadım katîdir. Cümleye selâm ve hürmetler.

Türkiye Reisicumhuru
Gazi Mustafa Kemal

Erzurum
28-Şubat-1341 Kiği Kaymakamlığına

Kazanız ahalisinin Gazi Paşa hazretlerine keşide ettikleri telgrafnâmeler kendisine takdim ve hususiyle Kârirlilerin gösterdikleri fedakârane hidemattan, müşarün-ileyha hazretleri mahzus olmuş ve mahzusiyetlerini cevaben kendilerine bildirmişlerdir. Tarafımdan dahi Mâaselâm ahalinize tebliği rica ederim.

Erzurum Valisi
Zühtü

Diyarbakır
3-3-1341 Kiği Kaymakamlığına

Aynı zamanda hak ve hakikatte mevkileri bulunan Kiği'nin kıymetli mücâhitlerine ve hususiyle Hormek aşireti rüesasına tarafımdan teşekkürat mahsusamın tebliğine delâleti mahsusalarını rica ederim.

Üçüncü Ordu **Müfettişi**
Kâzım

Varto
31-3-1341
Kiği Kaymakamlığı vasıtasiyle Kârirli Mehmet Efendiye

Hain ve vatansız asilerin sizin mıntakanıza da musallat olduklarını esefle haber aldım. Kiği'ye muvassallat eden nizamiye kuvvetlerimizle teşriki mesai ederek mıntıkanızı bu şerirlerden tahlis etmenizi, harbi umumide gösterdiğiniz fedakârlıklardan beklerim. Ben yakında büyük kuvvetlerimle daha cenuptan hareketle asi şeyh ve ağavatın hadlerini bildireceğim. Muvaffakiyet Allahtandır.

On Birinci Fırka Kumandanı
Mirliva Osman Nuri

Kârir eşraf ve miliş kumandanı Mehmet Hulûsi Efendiye

Kadim kahramanlığınız bürhani olan işbu telgrafı irsal etmekle kesbi fahir eylerim efendim 1-4-1341.

Kiği Kaymakamı
Abdurrahim

Suret

Çapakçur ussatının Kiği merkezine tarihi taarruzları olan 17-Şubat-1341 de Kiği'nin Kârir, Hormek aşireti reisi Küçük Ağazâde Mehmet Hulûsi Efendi derhal ussatın harekâtı caniyanesini telin ve vak'adan bütün hükümeti mahalliyeyi haberdar ederek sür'atle müdafaa esbabını ihzar ederek üç yüz küsur neferden teşekkül eylediği kuvayi milliye dördüncü tabur kumandanlığını deruhte ederek müdafaa ve 27-Şubat-1341 tarihinde büyük bir azmü-metanetle ussatın hatti-ricatını keserek sekiz asiyi esir ve hükümete teslim etmiş olduğu ve aşiretinin her tarafı ussatla muhat ve muhasara edildiği halde munanidâne sebat ve aynı zamanda Göynük cihetine geçen büyük bir asi kuvvetine taarruz ederek püskürttüğü ve iki neferinden mecruh olduğu ve ikinci bir taarruz ihtiyar ederek ussatın eline geçen Hösnek nahiyesi müdürü Hüseyin Hüsnü Efendiyle on beş nefer kuvvayi milliye efradını esaretten tahlis eylediğini ve kıtaatın ileri harekâtında 8 inci kolordu müfrezesiyle birlikte taarruza geçerek, evvelce Oğnut ve Muâhhiren Perhengük nahiyesi kuratını tathih ve nahiye merkezini istirdat ile nahiye hükümetini tesis ve Cumhuriyeti adilenin devamı şanü-şevketine yedü-tezkâr ettiği anlaşılmıştır. Kahraman muma-ilyeh Mehmet Hulûsi ve aşireti TA. 4. efradına ussat tenkilinde berveçhi muharrer sadakat ve fedakârlığı sabk etmiş olduğundan Hükümeti Cumhuriye namına beyanı teşekkürat ve takdiratı mübeyyin hidematı vatanperverânelerini natık işbu vesika muma-ileyha verildi. 19-Mayıs-1341

(Resmî mühür)
Kiği Kaymakamı
Abdurrahim

4 üncü isyan bölgesi asi kuvvetlerinin başı olan Melekânli Şeyh Abdullah, Hasanli Halit, Ali Riza ve Cibran ağaları, bütün kuvvetleriyle Solhan ve

Göynük bölgelerini Varto, Malazgirt ve Muş havalisini işgal edip, Şeyh Abdullah Erzurum'a saldıracak, Hasanli Halit ile Ali Riza Ağrı ve Bitlis'i ikgal edip, Cibranlı Halid'i kurtaracaklardı. Cibranlı Halid'in istiklâl fikriyle zehirlenen en güçlü aşiretler bu bölgede idi. Bunlar Cibranlı Halid'i kurtarıp kuvvetlerinin başlarına geçirecek ve Irak hududundaki aşiretler birleşeceklerdi.

Bu azılı kuvvetlerin idaresine memur edilen Melekânli Şeyh Abdullah; Solhan aşiret reisi Mehmet Ali Çeto ve Girnoslu Cacı Selim, Ömeranan ve Meneşkürt aşiretlerini alarak 19-Şubat-1341 günü Şerafettin dağlarını aşıp, şimdiki Karlıova ilçesinin Cibranlılarla meskûn olan Hasanova köyüne gelmişti. Şeyh Abdullah bu köye gelirken Göynük ovasında olan Cibranlı Kâmil, Baba ve Hatto oğlu Mehmet'e gönderdiği emirde: Bunların bütün atlı ve piyade kuvvetlerini alarak Mengel gediği üzerinden Varto'nun Hormek aşireti köylerini çiğneyip Varto merkezine doğru yürümelerini ve kendisinin de Şerafettinin kuzey eteklerinde bulunan Cibran kuvvetlerini alıp Baskan üzerinden ve Leylek dağı istikametinden Varto merkezine hücum edeceğini bildirmişti.

Asiler bu tedbirde iken Varto'daki Hormek aşiretinin ileri gelenleri isyanın patladığını haber alarak 17-Şubat-1341 tarihinde Üstükran nahiyesi merkezine toplanmış, asilere karşı koyacaklarını kararlaştırmış ve bu halktan Veli ağa, Ali Haydar, M. Şerif, M. Halit, Tatanli Haydar yüz kişilik bir kuvvetle Lolan aşireti köylerine giderek kararlarını bunlara kabul ettirip Lolanli Kamer ve Selçuklu Hüseyin ve kuvvetleriyle Vartonun savunmasına gitmişlerdi. Bu millî kuvvetler: 20-Şubat-1341 günü Reisicumhur, Gazi Mustafa Kemal Paşa, ve Millet Meclisine ve Müşir Fevzi Paşa ile Diyarbakır üçüncü ordu teşkilâtına emir almış ve bizzat büyük Gazi tarafından takdir edilmişlerdi.

Hormekliler bütün kuvvetlerini Varto merkezine alıp kuvvetli bir savunma hattını kurmuş, bu sırada Şeyh Abdullah'ın emriyle harekete geçen Cibranlı Kâmil, Baba ve Hatto oğulları üç yüz elli kişilik bir asi kuvvetiyle 21-Şubat-1341 günü Karlıova bölgesinden Mengel gediğini aşarak Hormek halkının Kasman köyüne girmişlerdi. Hükümet merkezi muhafazasından bulunan Hormek millî kuvvetleri bu haberin aynı günün gecesinde alarak makine başında Muş Vali Vekili Sırrı Beyden hareket emrini alıp 22-Şubat-1341 sabahı bütün kuvvetleriyle Kasman köyündeki asileri kuşatıp kurşuna tutmuslardı. Yarım saat süren çetin bir savaş sonunda: asiler köyde birkaç yaralı ve at bırakarak Çapanik istikametinden Baskan'a firar edip Şeyh Abdullah kuvvetleriyle birleşmişlerdi.

Bu hâdiseden ümitsizliğe düşen Şeyh Abdullah o gün için Varto merkezine taarruzdan vazgeçerek bütün kuvvetleriyle Hasanova köyüne dönmüş, buradan Varto merkezinde bulunan Cibranlı Halid'in amcası İsmail ve mütekait binbaşı Cibranlı Kasım'la muhabereye girişmişti.

Kasım ve İsmail, Şeyh Abdullah'ın, Hormek köylerine uğramadan Şerafettin eteklerinden Varto merkezine saldırmasını bildirmiş, ve fakat âlenen yaptıkları propagandalarda; Şeyhin mutlaka intikam almak için Hormek köyleri üzerinden Varto'ya taarruz edeceklerini söylemiş, ve o sırada Varto kaymakam vekili bulunan Muş'lu Ali Efendiyi elde ederek Hormek kuvvetlerini Varto merkezinden çıkarıp Mengel gediğine göndermişlerdi. Ancak bu halktan tanınmış kimselerden yirmi kişilik bir kuvvet merkezde muhabereyi temin etmek için kalmışlardı.

Kasım ve İsmail bir taraftan her gün kaymakam vekili ile temas ederek, asilerin, illâ Hormek köyleri üzerinden Varto'ya taarruz edeceklerini söyliyerek onu kolay iğfal edip merkezdeki Lolan kuvvetlerini köylerine göndermeye sebeboluyor, diğer taraftan Şeyhi istikbâl ve biran önce Varto'ya getirtmek için Cibranlı Halid'in kardeşleriyle üç yüz kişilik bir kuvvet Baskan köyüne göndermişlerdi.

Şeyh Abdullah Hasanova'da tam hazırlanarak Baskan köyüne gelip Cibranlı Halid'in kardeşleri Selim ve Ahmet kuvvetlerini de alıp, bir gece yürüyüşüyle Varto yakınlarına gelmişti. Binbaşı Kasım, Hâlâ kaymakamı elinde dolandırıp iğfal ediyor, ve hattâ Şeyhin Çapakçur'a döndüğünü iddia ediyordu. İlçe merkezinde iki seyyar yüzbaşısı ile 120 seyyar jandarma vardı. Bu jandarmaların çoğu Şeyh Said'in müritlerinden olan Diyarbakır ve Hazzo halkı idi. Bunların asilerle sözleri birdi. Kaymakam vekili o kadar aldanmıştı ki, Hormek ağalarının kuvvetlerini ilçeye getirmelerine katiyen muhalefet etmişti. Haftalarca perde altında oynanan bu acayip oyun nihayet 11-Mart-1341 akşamı kendisini gösterdi. Yatsı zamanı Varto'nun yarım saat uzağında olan Alâgöz köyünde iki bin asinin yaktıkları meşâle ve okudukları salât, selâm sesleri kazayı birbirine karıştırdı. Kasım ve İsmail evlerine kapanarak kapılarını bağladılar.

Hiçbir taraftan yardımın yetişmesine imkân yoktu. Merkezde olan Hormekli Ali Haydar, M. Halit ve Tananli Haydar yirmi kişilik kuvvetleriyle asilerin Varto'ya girecekleri yolun içindeki çetin mevzilere girmiş, sağ ve solda seyyar jandarmalarla takviye edilmişlerdi. Abdalanli Kamer çavuş kırk kişilik milisini alarak, Cibranlı Halid'in kardeşi Selim'in konağına iltica etmişti. Hormekli M. Şerif, birkaç milis ve Varto jandarmasiyle hükümet konağı karşısındaki siperlere yerleştirilmişti.

Gecenin zifiri karanlıkları içinde sabaha üç saat kala, Varto'ya saldıran bütün asiler ilk önce Ali Haydar ve seyyar jandarmalar üzerine düşmüş, aslen Zaza olan jandarmalar asilere teslim olarak silâhlarını mevzilerde kalan millî kuvvetlerimizle dokuz er Anadolulu neferlere çevirmiş, bu bir avuç kuvvetimiz büyük bir kahramanlık göstererek şafak sökünceye kadar sel gibi akıp gelen bu sayısız asi kuvvetleri önünde dövüşerek mevzilerinde sebat göstermiş, Şeyh Abdullah'ın dayısı Mahmutla beş asinin leşlerini yere sermişlerdi.

Bu mevzileri bir türlü sökemiyeceklerini anlıyan asiler, sağ ve soldan ilçe merkezine girip merkezi işgal ve hükümet kapısına kadar dayanmışlardı. Ali Haydar ve arkadaşları bu tehlikeli durumdan mevzilerini bırakıp ilçenin içinde bulunan asiler arasında gecenin karanlığından faydalanıp hükümet konağına gelmişlerdi.

Şafak artık tamamiyle sökülmüş, asilerin selât ve selâm sesleri, ilçe içinde göklere yükselmişti. Hükümet konağındaki Hormek milisleri kaymakamı, erkânı hükümetle her iki seyyar yüzbaşısını atların terkisine alarak bir makineli tüfekle ve sadık Muş jandarmalariyle Kalçık köyüne çıkmışlardı. Lolan kuvvetleri ilçenin yukarı kısmına yetişmişti. Fakat iş işten geçmiş, ilçe asilerin eline girmişti.

Kalçık köyünde toplanan millî kuvvetler ikiye ayrılmış, Ali Haydar ve Mehmet Halit otuz atlı ile kaymakam ve erkânı hükümeti alıp Hınıs ilçesine gitmiş, Veli ağa, M. Şerif ve Halil Mengel gediğindeki Hormek kuvvetleri başına geçip nahiye merkezini, ve köylerini savunmaya başlamıştı. Bunlar Lolanli Kamer kuvvetleriyle birleşip, Hınıs'taki askerî müfreze kumandanı Osman Beyle muhabere edecek, ve Hınıs'tan Varto'ya gelecek askerî kuvvetlerle Varto üzerine yürüyeceklerdi.

Varto merkezini işgal eden Şeyh Abdullah, bir gün sonra Hormek ağalarına bir heyeti nasiha gönderip bunların kendilerine katıldıkları takdirde Varto ve Muş idaresini kendilerine terk edeceğini bildirmiş. Müziranlı İsa maiyetinde gelen bu heyet Hormekliler tarafından koğulmuş, ve aynı gün Hınıs müfrezesi komutanına keyfiyet arzedilerek cephane istenmişti. Bu heyet Lolanlı Hüseyin ve Kali ağları ve Abdalanli İsmail'i kandırıp Şeyhe delâlete götürmüştü.

Heyetinin Hormekliler tarafından koğulduğuna içerleyen Şevh. Cibranlı Babanın mahiyetine verdiği üçyüz kişilik bir asi kuvvetini Üstükran nahiyesi istikametine sevk etmiş, bu kuvvetin öncüleriyle Hormek milis karakolları arasında 13/3/1341 günü yapılan müsademede bir asi yaralanmış, iki at ele geçmiş, asiler Leylek köyüne çekilmişlerdi.

Vesika: I.

Hınıs
14-Mart-1341

Varto Hormek aşireti Rüesasından Ali ağazâde M. Şerif
ve Ağa oğlu Veli ağalara

13-3-1341 tarihli raporunuzu aldım. Hissiyatı merdane ve vatanperveraneniz sayanı teşekkürdür. Makamata derhal arzedildi. Vatan hainlerinin lâyık oldukları cezayı görecekleri zaman artık birkaç gün meselesidir. Metanetinizden hepimiz eminiz. Cesaret, gayret, ve fedakârlığınız güneş gibi aşikârdır. 13-Mart-1341 de size gönderilmek üzere Ali Haydar Beye

dört sandık cephane verilmiştir. Bugün de Ali Haydar Bey ve Çarek aşiretinden ikiyüz kişi, ve jandarmalarla Varto kaymakamı vekili, Arpaderesine (1) gönderilmiştir. Onlarla irtibat tesis ederek gece gündüz arslanlar gibi asilerin üzerine hücum edip dünyayı başlarına dar ve karanlık ediniz.

Sizin zahiriniz hem Cenabı Hak ve hem de kuvvetli ve şevketli hükümeti Cumhuriyemizdir. İki güne kadar Hınıs'a piyade alayları vetopçu bataryaları geliyor. Topların ateş saçan mermileri, ussatın kalblerini çak, çak edecek müthiş gürültüleri altında köpekler gibi titriyecek ve kaçacak bir delik ararlarken, sizin arka ve yandan yapacağınız Hayderana hücumlarla, onların sizin hayvanlarınızın ayakları altında ezildiğini ve can çekiştiklerini göreceksiniz (2). Azmü-sebat, baisi felâh ve saadettir. Size son diyeceğim. Sebat ve metanettir. Alacağımız emir talimatı ayrıca yazarız. Muhabereniz eksik olmasın. Ussat rüesasının isimlerini tesbit ediniz. Ve yaptıkları denâeti iyice tahkik ediniz. Cümlenin gözlerinden öper, muvaffakiyetler temenni ederim efendim.

Hınıs Müfreze Kumandanı
Kaymakam Osman

Vesika: 2

(Talimatname)

Hınıs
14-Mart-1341

1 — Mıntıkamızın Çarek aşiretinden toplanan atlı ve piyade mevcudiyle, burada bulunan Hormek ve Lolan aşiretleri ağavatiyle, şimdi Arpaderesi'ne hareket edilecektir.

2 — Bu müfrezenin vazifesi: Ussatın Varto'dan Hınıs istikametine doğru muhtemel olan taarruzunu def etmek, ve ussatın arkasında kalan Hormek ve Lolan aşiretleriyle irtibat tesis ederek müştereken yapacakları baskınlarda, ussatı tepelemek, ve istihbarata son derece ehemmiyet vermek ve alacakları haberleri her gün sabah, akşam raporla bildireceklerdir.

3 — Erzurum, Sarıkamış'tan kıtaatı mürettebenin ilk kademesi olan 34 ve 35 inci alaylarla obüs bataryaları ve süvari kuvvetleri bir iki güne kadar mıntıkamıza dahil olacaklardır.

4 — Millî kuvvetlerin bulunduğu mıntıkalarda hükümet aleyhinde propaganda yapanlar derdest edilerek Divanı Harbe gönderilmesi için Hınıs'a sevk edileceklerdir.

5 — Her gün Arpaderesi'nden Varto istikametine kuvvetli ve cüretli

(1) Arpa deresi Hınıs ile Varto arasında önemli bir geçit.

(2) Osman bey bu raporunda on gün sonra aynen zuhura gelecek hâdiseleri bir fikir mûcizesi halinde keşf etmişti.

keşif kolları sevk edilerek ussatın en ufak harekâtı keşif edilecek, ve ussatın yerli ahaliden sail sıfatiyle göndermesi muhtemel bulunan casuslar behemehal dersdest edilecektir.

6 — Arpaderesi'ndeki müfrezeye iltihak eden silâhlı kuvvetler, mutlaka Hormek, Lolan, Çarek aşiretlerinden olacak ve başka aşiretlerden kuvvet alınmıyacaktır ve kabul edilmiyecektir.

7 — Arpaderesi'nde toplanan millî kuvvetlerimiz, her aşiret efradına kendi rüesası muhabere, emir ve nezaret edecektir. Bu kuvvetler Hınıs müfreze kumandanlığına bağlı bulunacaklardır.

14-Mart-1341
Hınıs Müfreze Kumandanı
Kaymakam Osman

Asilerin Varto ilçesini işgal ettikleri beş gün olmuştu. Bunlar Hormek millî kuvvetlerinin korkusundan Varto merkezini boşaltıp Hınıs'a taarruz edememişlerdi. Nihayet Şeyh Abdullah ve Cibran ağalarının verdikleri son kararda kuvvetlerin bir kısmı Hormekliler cephesinde bırakılarak, Şeyh Abdullah idaresinde olan bin kişilik bir asi kuvveti, 17/3/1341-1925 günü Arpaderesi'ne taarruz etti. Asiler bu çetin gedikte akşama kadar Hormekli Ali Haydar, Çarekli Haşim ve Lolanli Hüseyin ve Hınıs jandarma kuvvetleriyle çarpışarak bir türlü yolu açamadılar ve akşam Kirs köyüne döndüler.

Asiler bu denemeden sonra Arpaderesi'ni sökemiyeceklerine inanarak bu cepheyi arkadan çözmek için Cibranlı Halid'in kardeşleri Selim ve Ahmet'i ikiyüz kişi ile 19-Mart-1925 gecesi Varto'dan çıkardılar; bu kuvvetler Bulanık'ta Cibranlı aşiretiyle Bulanık ilçesini işgal edip Malazgirt ilçesinde Hasananli Halid'in kuvvetleriyle birleşti. Cibranlı Halid'in kardeşleri, Hasananli Halit, ve Şeyh Ali Riza'nın buradan Şeyh Abdullah'a yazdıkları mektupta: Bunların bütün kuvvetleriyle 23-Mart-1925 günü Hınıs merkezine baskın edip bu ilçeyi işgal ettikten sonra Arpaderesi'ndeki millî kuvvetleri arkadan saracaklarını ve Şeyh Abdullah'ın da, o gün bütün kuvvetleriyle Arpaderesei'ne taarruz etmesini bildirmişlerdi.

Henüz bu mektup Varto'ya yetişmeden Şeyh Abdullah, Varto'daki kuvvetinden beşyüz kişi ayırarak 19-Mart-1925 günü Sakavi nahiyesine göndermiş, bu kuvvet Muş ovasındaki Cibranlı, Felemez ve Kolotu oğullariyle birleşip Muş üzerine yürüyecekti.

Asilerin Muş'a doğru aktığını haber alan Muş Vali Vekili Sırrı Bey, iki bölük seyyar, ve bir bölük sabit jandarma ile Muş eşrafından Hacı Derviş, Kâmil, Hamza, Bayram, Felemez ağaların sayın Muş halkından topladığı millî kuvvetlerle Muş'un Bidiri aşireti reisi Hacı Fira oğlu Hasan ağanın kuvvetlerini Murat köprüsüne göndermiş, bu birliklerimiz köp-

rü başında asileri tüfek, ve makineli tüfek ateşine tutup ağır kayıplara uğratarak Varto'ya doğru kaçırmışlardı.

Başta 2 nci fırka komutanı ve Muş Vali Vekili Sırrı Beyin aldığı tedbirler sayesinde, Muş ve Bitlis havalisi bu isyan salgınından kurtulmuş, bu bölgelerdeki halk isyana katılmamıştı. Murat köprüsünde yapılan savaştan sonra Cibranlı Halit'le Yusuf Ziya Bitlis'te asılmışlardı.

Cibranlı Halid'in asıldığını haber alan Şeyh Abdullah ve Cibran ağaları, son bir gayretle Sarıkamış'tan gelmekte olan 12 nci fırkanın yolunda pusu kurmak için, Cibranlı Halid'in akrabalarından Hatto oğulları Mehmet ve Reşid'i yüz atlı ile Varto'dan yola çıkarmışlardı. Bunlar Varto-Hasanova, Göynük. Kurtyüzü ve Şoşar bölgelerini dolaşarak Cibran, Seyhkan, Karabaş ve Zirkan aşiretlerinden topladıkları yediyüz kişi ile 20-Mart-1341 günü Hınıs'ın Söylemez köyünde 12 nci fırkanın 34 üncü alayı, yolunda pusu kurmuşlardı.

Asilerin pususuna düşen süvari bölüğü kumandanı yüzbaşı Halit Bey Şehit olmuş, alay kumandanı Talât Bey, ussatın mevzilerini topa tutarak onları ağır kayıplara uğratarak dağlara kaçırmış, yere serdiği kırk asinin ölüsünü tesbit ederek Hınıs'a doğru yoluna devam etmişti.

Varto'da bulunan Şeyh Abdullah, Hasananli Halit'le Ali Riza'nın mektubunu alınca, bütün kuvvetleriyle 23-3-1925 günü şafakla Arpaderesi'ndeki millî kuvvetlerimize yüklenmiş, akşama kadar yapılan müsademede sekiz milis yaralanmış, on asi ölmüş, Şeyh bir türlü bu gediği açamıyarak akşam Kirs köyüne dönmüştü.

İki alay ve üçbin mevcutlu olan Osman Paşa'nın 12 nci fırkası 23/Mart/1341-1925 günü Hınıs merkezine, ve 24/Martta Arpaderesi'ne doğru Korçik köyüne gelmiş, Çarek aşiretini Hınıs muhafazasına çevirmiş, Hormek ve Lolan millî kuvvetlerini Varto merkezinin kuzeyinde bulunan köylere gönderip onlara şu emri vermişti:

1 — Hormekli Ali Haydar, emrine alacağı Lolanlı Kamer ve Hormek milisleriyle, 25 Mart gecesi Varto merkezi arkasından Leylek dağı eteklerinden geçip Koman-Gorgo geçidini tutacak, fırkanın, sabahleyin Arpaderesi'nden kaçıracakları asilerin bu gedikte yollarını kesip pusuya düşürecekti.

2 — Hormekli M. Şerif ve Lolanli Hüseyin emrinde olan diğer Hormek ve Lolan milisleri aynı gece Kurçik'ten Varto'nun şimalinde olan Lolan köylerine yetişecek, bunlar da Arpaderesi'nden Varto'ya doğru kaçacak asileri, yan atesine tutup Ali Haydar üzerine düşüreceklerdi.

3 — Fırka 25. Mart sabahı Arpaderesi'nde asilere saldırıp Varto'ya doğru sürecek millî kuvvetlerin yan ve arkadan çevirmeleriyle temizliyecekti.

Kirs köyüne çekilen asilerin, fırkanın Korçik köyüne gelişinden haberleri yoktu. Bunlar 25 Mart günü şafakla tekrar Arpaderesi'ne taarruz

ederken, fırkanın şiddetli ateşi ile karşılaşmış, top ve makineli tüfeklerin sesleri arasında neye uğradıklarını bilmeyen asiler, çil yavrusu gibi dağılıp Varto ovasından Şerafettin dağlarına doğru kaçmışlardı. Leylek dağı eteklerinde ve Lolan köylerinde olan Hormek ve Lolan millî kuvvetleri asileri arka ve yandan çevirmiş, Goma-Gorgo gediğinde çok müşkül bir duruma sokmuşlardı.

Asiler tamamen kuşatılmış, ve arkadan yetişen süvari birlikleri tarafından yakalanmak üzere iken, Han Şeref dağlarında bulunan topçu, asilerle Hormek ve Lolan milislerini tefrik etmiyerek, geçidin başında olan milisleri top ateşine tutup dağıtmış, bu suretle yolları açılan asilerden Şeyh Abdullah, Cibranlı Kasım, İsmail ve üçyüz atlı asi bu geçitten Varto nehrini geçip Şerafettin dağlarına kaçmış, Cibranlı Halid'in amcası Hasan ile birçok asi azgını milisler tarafından öldürülmüş, ve ussatın birçok elebaşları yakalanmış, geçide yetişen fırka süvarileri Varto bölgesini tamamen asilerden temizlenmiş, Osman Paşa karargâhını Varto'da kurarak fırka erkânı harbi Riza Beyle takip plânını çizmişlerdi.

Şerafettin eteklerinde Şeyh Abdullah'tan ayrılan Cibranlı Baba ve Kâmil yüz atlı ile Hasanova üzerinden kendi bölgeleri olan Göynük-Karlıova köylerine dönmüş, burada Söylemez Hacı Ömer'den fırka tarafından zayiata uğratılıp kaçırılan Hatto oğullariyle birleşip, üçyüz kişilik bir asi kuvvetiyle, Karlıova'nın Hormeklilerle meskûn bulunan Şorik köyünü basmış, bu köyde olan Şadili aşireti reisi Süleyman ve Cunanli Mehmet ile Tercan millî kuvvetlerine baskın vermiş, iki milis yaralanmış, Cibranlı Babanın dayısı sabri öldürülmüş, asiler geri püskürtülmüştü.

Bu müsademeden sonra Göynük ovasına tahrik edilen Hormek milisleri Sakaviran köyünde Baba ve Kâmil kuvvetleriyle karşılaşarak asilerden Ali-Nürük adlı bir azgını öldürüp ussatları Kiği bölgesine doğru sürmüş, bu kuvvetler üçüncü isyan bölgesi bahsinde açıkladığım gibi 5-Nisan-1925 günü Karabaş mıntıkasında Körir Hormek millî kuvvetlerine saldırıp 8 inci kolordu müfrezesi tarafından topa tutularak dağılmış, Baba, Kâmil ve Hatto oğulları elli atlı ile Sığı-Caciyan boğazından kaçıp Eşekmeydan mevkiinde Şeyh Sait'le birleşmişlerdi.

Fırka Varto'ya gelip yerleştikten iki gün sonra yani 27-3-1925 günü Hasananli Halit, Ali Riza, Cibranlı Halid'in kardeşleri, Hasananli Ferzende, Abdulbaki, bine yakın kuvvetleriyle fırkanın arkasında kalan Hınıs merkezine baskın yapmışlardı. Hınıs müfreze kumandanı Osman Bey, tarihte herkese nasip olmayacak büyük bir kahramanlık gösterip ansızın ta hükümet konağı kapısına dayanan bu asileri makineli tüfek ateşine tutmuş, asilerin en azgınlarından yirmi yedi kişinin leşlerini hükümet konağı çevirmesinde üstüste yığarak çetin bir boğuşma sonunda, asileri Malazgirt'e doğru kovalamıştı.

Bu şekilde hezimete uğrayan bu asi kuvvetinden Cibranlı Halid'in

kardeşleri Ahmet ve Selim mahiyeti geceleyin atlarını Varto ovasında bırakıp Şerafettin mağaralarında saklanmış, Hasananli Halit, Ali-Riza, Kerem, ve arkadaşları bütün kuvvetlerini alarak Malazgird'in Şirvanşah köyüne dönmüşlerdi.

Osman Paşa (1) 29/3/1925 günü 34-üncü alay K. Miralay Talât Beyi (2) Varto'dan Malazgird'e göndermiş, alay 3/4/1925 de Hasananli Halit kuvvetlerini Şirvanşeyh köyünde kuşatarak çetin bir savaş sonunda asilerin bir mikdarını tenkil etmiş, Hasananli Halit, Ali Riza, Kerem ve arkadaşları İran'a doğru firar etmişlerdi. Yüz elli atlıdan ibaret olan bu asileri; Karaköse'deki askeri birliklerimizle, Van bölgesinde olan Haydaran ve Ademan aşiretleri ve Muradiyeli Yusuf Bey takip ederek İran'ın Mako kasabasına kaçmışlardı (3).

Her dört isyan bölgesinde irtica hareketi bu suretle sona erdi. Bu bölgelerden kaçan Şeyh Abdullah, Şeyh Sait, Şeyh Şemsettin, Çan şeyhleri Hinli Salih, Çapakcur beyleri, Cibran ağaları ve isyanın bütün elebaşıları üç yüz atlı ile 3/4/1925 günü Solhan ilçesinin Kıravaz köyünde toplanmış, buradan Irak veya İran hududunu geçmeye hazırlanmışlardı.

Bu asileri yakalamak için Çapakçur'daki 8-inci kolordu müfrezesi Eşek-meydan'a doğru ilerlemiş, on ikinci fırkanın 35-inci alayı kaymakam Galip Bey, emrinde olan Hormek ve Lolan millî kuvvetleriyle birlikte Şerafettin'in kuzey eteklerini tutmuş, 12-nci fırkadan ayrılan büyük bir müfreze Boğlan gediğine tahrik edilmişti.

Vesika: 3
Hormek Milis Kumandanı Şerif Efendiye

Varto
6/4/1341

5/4/1341 tarihli raporunuzu aldım.

Ordularımız her taraftan asileri sıkıştırmış, ussatin bütün meşayih

(1) 12 nci fıkra komutanı olan Osman paşa, son zamanda Malatya mebusu oldu ve Ankarada vefat etti.

(2) Talat bey sonradan Mardin hudut komutanı olan rahmetli Talat paşadır.

(3) Hasanli Halit İran hükûmetine sığınmış, ve Keremin teşvikiyle silâhını Mako kaymakamına teslim etmediği için asiler, hükûmet konağı çevirmesinde makineli tüfeklerle çevrilmiş, bu dar yerde yapılan müsademede, Mako kaymakamı ile, Hasanli Halid'in oğlu Semsettin, Şeyh Sait oğlu Gıyasüddin, Zirkanlı Kerem, HasananliSüleyman Ahmet, Abdulbaki ile yetmiş beş asi ve birkaç İran askeri ölmüş, Hasananli Halit, Ali Riza, Ferzende, seksen asi ile firar ederek Simkoya iltica etmişlerdi. Ali Riza buradan Iraka ve sonra Suriyede Taşnak-Huybun cemiyetine karışmış, Hasananli Halit, 25 atlı ile 1926 baharında ihtilâl çıkarmak için Malazgirte dönerken, arkadaşları Malazgirt kaymakamına gelip teslim olmuş, Hasananli Halit iki arkadaşiyle Şirvanşeyh köyündeki yatağında derdest edilerek 31-7-1926 da Diyarbakırda idam edilmiştir

ve ağavati Solhan'a doğru kaçmıştır. İnayeti Hak ile ussat pek yakında kâmilen mahvedilecektir. Toplarla ve makineli tüfeklerle takviye edilmiş, büyük bir piyade müfrezesi alay kumandanı emrinde olarak 6/4/1341 tarihinde sabahleyin Varto'dan hareketle Baskan köprüsü üzerinde Selikan'a gönderildi. Bu kuvvet Selikan civarında bulunup Hormek ve Lolan millî kuvvetlerini emrine alacak, Göynük ovasını ve Tokliyan mıntıkasını tathir ve temin edecektir. Bu alay kumandanı ile derhal irtibat tesis ediniz.

Bundan başka ayrıca bir kuvvet ziyaret mıntıkasından Kalecik'e gönderildi. Bu kuvvet Boğlan gediğine doğru yürüyecektir. Kiği müferezesi de Oğnut'a girmek üzeredir. Cenuptan ilerliyen ordularımız Darahini üzerindedirler. Tekmil aşiretinizle bu müfrezelere yardım ediniz, cümlenin gözlerinden öperim.

12-nci Fırka Kumandanı
Mirliva Osman Nuri

Bu suretle Kırvaz'da tazyik edilen Şeyh Sait ve asilerin şeyh ve ağaları 24/Nisan/1925 günü Boğlan gediğinin sık meşelerinden geçip Muş ovasının Murat köprüsüne gelmiş, burada 34-üncü alay kumandanı Talât Beyin ateşine uğrayarak Dirik köyünden Varto istikametine dönmüşlerdi. Şeyh Sait, Varto'nun Tepe köyünde Abdurrahman Paşa köprüsünden geçip Bulanık üzerinden İran'a geçmek istiyordu.

Şeyh Sait köprüye gelirken, burada pusu kuran, bir tabur askerle Selçuklu Hüseyin'in kuvvetleri üzerine düşmüş, Şeyh, Cibranlı Kasım'ın bir plânı üzerine el kaldırmadan Cibranlı Kasım, İsmail, Silvanlı Şemsettin, Melekânlı Şeyh Abdullah, Çan şeyhleri İbrahim ve Hasan ve Boğlanlı Haci Halit, Cibranlı Hatto oğulları Mehmet ve Reşitle elli kadar ussatın ağa ve hocalariyle tabur komutanına teslim olmuştu, 27/4/1925.

Şeyh Saitle bulunan üç yüz atlının her birisi bir tarafa (kafileler halinde) dağılmış, Cibranlı Kâmil ve Baba Şerafettin eteklerinde Hormek millî kuvvetleri tarafından yakalanarak alay kumandanı Galip Beye teslim edilmişlerdi, 28/4/1925.

Şeyh Şerif, Hinli Salih, Haci Sadık ve birçok asi şeyh ve ağaları da Palo meşelerinde askerî müfrezelerimiz tarafından yakalanıp Çapakçur'a getirilmiş, Osman Paşa yakaladığı Şeyh Sait ve bütün asi başlarını 10/5/1925 günü Varto'dan alıp bir alay askerle Çapakçur'a götürmüş, burada bu irticaciler tamamen birleştirilip kaymakam Sayim Beyin kumandası altında Diyarbakır İstiklâl Mahkemesine sevkedilmişlerdi (1).

Bütün bu şeyh ve ağalar şeyh Saitle birlikte Diyarbakırda idam edilmiş, yalnız Cibranili Kasım, şeyh Saidi iğfal edip köprüye getirip teslim ettiğini, kuvvetle iddia ettiği için kendisiyle beraber kardeşlerini ve babası Kör Ahmetle Hatto oğlu Raşidi kurtarmıştı.

Fırkanın ilk olarak Vartoya gelişinde 35 inci alay K. muavini Tevfik beyin başkanlığında Hınıs'ta bir divanı harp açılmış, burada bazı asiler cezalarını bulmuşlardı.

14/Şubat/1341-1925 tarihinde başlıyan Şeyh Sait isyanı adındaki bu irtica hareketi 15/Mayıs/1925 günü sona ermiş, Zaza ve Kormanço şubesine bağlı bütün aşiret şeyh ve ağalarının idamları, Babakürdi şubesine mensup aşiretler üzerinde derin tesirler yaratmış, bunlar da isyana hazırlanmak için bölgelerinde bazı çeteler teşkil etmişlerdi.

Bunlardan ilk önce Muş dağlarında oturan Huytu aşiret reisi Haci Musa'nın kardeşi Nuh bey elli atlı ile meydana çıkmış, Muş dağlarında bulunan Şigo, Huytu aşiretlerini harekete geçirmişti. Osman Paşa bu hareketi bastırmak için 19/Haziran/1925 de Varto'da binbaşı Tahsin Bey'i mevki kumandanı bırakarak kendisi fırkasiyle Muş vilâyet merkezine gitmiş, 34-üncü alay komutanı Talât Beyle 1-inci tabur komutanı binbaşı Ziya Bey taburunu, asilerin üzerine tahrik etmiş, askerî birliklerimizi, bu dağlardaki kabile başlarını hükûmete dehalete getirmiş, Nuh Beyle Haci Musa oğlu İzzet'i yüz atlı ile Sason üzerinden Hizan ve Garzan kazalarına doğru kaçırmışlardı.

Nuh ve İzzet Hizan, Garzan, Beşiri, Sosan havalisinde gezerek, buradaki aşiret ağa ve şeyhlerine hükûmetin kendilerini keseceğini ileri sürmüş, buna misal olarak Şeyh Sait'le arkadaşlarının asılmasını göstererek, cahil halkı kandırıp ikinci bir isyan çıkarmaya muvaffak olmuşlardı.

İlk önce Sason dağlarında oturan Bekiran aşireti bu irtica vak'asının kapısını açmış, Garzan'daki Pencinaran ve Reşkotan aşiretleriyle birleşip, 1/7/1925 tarihinde Batman köprüsü üzerinde bir alay askerimizi pusuya düşürüp ağır kayıplara uğratmışlardı. Bu asilere bir kısım Motki halkı, Hizan aşiretleri, Gazanli Cemil - Çetto, Beşiri'de Reman aşireti reisi Emin, Midyat'ta Arabiyan aşireti reisi Abdülkerim ve Hacco da katılarak irtica bölgesini genişletmişlerdi.

Bitlis'te bulunan 2-nci fırka kumandanı Kâzım Paşa ve Mardin 48-inci fırka kumandanı Cemil Cahit Bey fırkalarından ve 12-nci fırkadan bir alay bu asileri birkaç gün içinde dağıtarak Cemil Çeto, Abdülkerim ve birçok aşiret ağalarını yakalayıp Diyarbakır'a göndermiş, Remanli Emin, Ali-Yunus oğulları ve Arabiyanli Hacco ile bazı mürteciler, hat boyundan Suriye ve Irak'a kaçmışlardı.

İkinci isyan faslı da bu suretle sona erdikten sonra, askerî kıtalar 1925 Eylûl ayında garnizonlarına dönerek, doğu illerinde kalan Şaki çeteleriyle Nuh ve İzzet'in takibine seyyar jandarma birlikleri çıkarılmıştı (1).

---

(1) Nuh ve İzzet, seyyar jandarma birlikleri tarafından takip edilerek 11-11-1925 tarihinde Muş ve Sasson bölgesinden ayrılıp Nuh, Musulda Neyri şeyhi Mahmudun yanına, İzzet yirmi arkadaşıyla o kışın Kösor dağlarında saklanmıştı. 25 Mart 1926 da seyyar tabur komutanı Ali - Hikmet İzzet'i Kösor dağlarında kuşatarak birkaç erini şehit vermiş ve fakat İzzet'le bütün çetesi efradının başlarını kesip Muşa getirmişti.

Osmanlı İmpaartorluğunun kurduğu sakat siyaset yüzünden asırlarca doğu illerimizde esen zehirli fikirlerin doğurduğu bu irtica hâdiselerinin bu şekilde sona ermesiyle muhtelif devirlerde bu illerde hüküm süren derebeylik, aşiret ağalığı ve sistemi, istibdat ve eşkiyalık, aslı ve astarı olmıyan Kürtlük ve Kurdistan sahte adları, ortadan kaldırılmış, doğu illerinin her köşe ve bucağında Cumhuriyetin kanunları yürürlüğe girerek, fertler hürriyetlerine kavuşmuş, Cumhuriyetin yüce şefkat ve kültürü yüreklere nur doldurmuş, halk bu saadet ve hürriyet karşısında Türklüklerini ve millî varlıklarını idrak ederek millî birliğe sımsıkı sarılmış ve Cumhuriyetin adaletine hayran kalarak karakuvvete, ve mürtecilere nefret yüzünü gösterip artık aşiret ve eşkiya değil, Cumhuriyetin mesut birer çiftçisi, köylüsü, Türk halkı adını almak şerefine kavuşmuştur.

Hükûmet 1926 yılında doğu için bir islâhat lâyihası hazırlamış, bununla yıllarca halkın sırtından geçinen ve manevî nüfuzlariyle halkı zehirliyen birçok eski aşiret ağa, hoca ve şeyhlerini garba nakil etmişti. Bu yılda Şeyh Sait isyanından artakalan ve doğunun birçok ıssız yerlerinde saklanan şaki çeteleri ilkbaharda meydana çıkmış, bu çapulculardan Midyatlı Haca ile Remanlı Emin ve arkadaşları Suriye'deki Taşnak ve Huybunla anlaşıp bazan hudutlarımıza saldırmış, Çapakçürlü, Yado ve Hasan Begân, Çölekli Hüseyin, Kirnoslu Mustafa, Cibranlı Ahmet, Abdullah Şorikli Hasan, Çan Şeyhi Mustafa birlik olarak iki yüz kişilik bir şaki çetesini meydana çıkarmış, 1926 - 1927 yıllarında Hınıs, Varto, Muş, Solhan, Çapakçur, Kiği, Tercan, Genç ve Lice havalisinde soygunculuk yapan, bu çetelerin takibine çıkan seyyar jandarmalar, bunları Suriye hududuna kadar takip ve yurdumuzdan ihraç etmişlerdi.

Cumhuriyetin doğu illerinde istediği sistem tam olarak kurulmuş, en ufak bir şekavet ve irtica hareketi gözlere çarpmamış, halk devlet idaresine ve kanunlarına derin bir saygı göstermiş. bu verimli sonuç, 30/11/1927 günü sayın Başbakan İsmet Paşanın Halk Fırkası, grubuna verdiği tarihî nutukla açıklanmış, örfî idare, istiklâl mahkemeleri kaldırılmış, Büyük Millet Meclisinde çıkan 28/Mayıs/1928 tarihli kanun gereğince bütün adlî ve siyasî suçlar tecil edilerek, garpteki sürgünlerle, hariçte olan bütün mahkûmlar yurtlarına, ve ocakları başına dömüşlerdir.

Nuh, bey Neyri şeyhi Mahmudun yanında iki yıl kalmış, 1928 baharında Kayseride Menfâda bulunan kardeşi Haci Musa ile Hayderanli Hüseyin paşa ve oğulları da Kayseriden firar edip şeyh Mahmudun yanına gelmişlerdi. Şeyh Mahmut, Nuh beyi yine yanında alıkoymuş, Hacı Musa ile Hüseyin paşayı Ağrıda isyan çıkarmağa göndermiş, Hacı Musa yolda hastalanıp ölmüş, Hacı Musa oğlu Medeni, Hüseyin paşa ile Ağrı eteklerine kadar gelmiş, burada bir pınarın başında hepsi uykuya dalmışlar. Bu sırada Medeni silâhını alarak uykuda bulunan Hüseyin paşa ile oğullarını öldürüp kellelerini birinci Müfettiş İbrahim Tali beye getirip affa uğramış, şeyh Mahmud bu haberi alınca Hüseyin paşanın intikamını almak için Medeninin amcası olan Nuh beyi idam etmişti. Mayıs. 1928.

BÖLÜM: X

Doğu İlleri ve Varto Alevilerinde Eski Tarikat Türeleri

Şorik köyünde bulunan tarihî şecereden anlaşıldığına göre, Varto'daki Hormek, Lolan alevîleri, Haci Bektaşi Veli'nin zuhurundan önce Horasan ve Nişabur'da kurulan Alevîlik ve tasavvuf tarikatına girip Erzincan bölgesine gelmişler ve 628 - 1212 tarihinde Selçuk Sultanı Alâettin-Keykubat tarafından rehberliği tasdik edilen Derviş Beyaz'la Baba Mansur ailelerine çırak hakkına bağlanmışlardır. O çağda Alevîliği kabul eden bu halk 680 - 1264 tarihinde Haci Bektaş'ın kurduğu Bektaşiliğin türelerini olduğu gibi tarikatlerine karıştırmışlardır.

Bu halk dahi Anadolu'daki Alevî - Bektaşiler gibi ibadetlerini Türkçe yapmış, âyin-cem meydanlarında öz Türkçe, nefes, koşma, deyiş ve gülbenk okumuşlardır. Aynı zamanda bu halk, eski Türk ataların birçok âdetlerini bu tarikat içinde bir inan haline getirmiş, meselâ Palas Kalmuklarından kalan tenâsüh faslına inanmışlardır. Bu inana göre: İnsanlar imtihan ve seyran için ervah âleminden bu dünyaya gelir, bu fânide; her türlü bekasız ve aldatıcı eşyadan, ve kötülükten ve nefsin mekrinden sakınarak, ve bir mürşidi-kâmilin eteğinden tutarak kendi nefislerini karanlıktan kurtarırlarsa, ve benliklerini atarak Tanrıyı öz yüreklerinde görürlerse, böyleleri ölmez. Don değişir. Çünkü onlar sağlığında ölmüşler, âşık, maşukla birleşip hakkı özlerinde görmüşler, onların batın gözleri açıktır her an Cemalî İlâhî'yi görürler. Onlar halka birleşmiş ve kendilerini unutmuşlardır. Böylece bir can dünyadan göçeceği gün, gözlerini kapar ölümü taklit eder, uyur. Ruh, fâni olan cesedi terk ederek ayrı bir ceset ve canla mahlûkun gözlerinden kayıp olup batına geçer, bir anda yıldızları, ayı, güneşi, arş ve kürsü gezer dolaşır, her yerde hazır ve nazır olur... Toprağa gömülen ceset bile hak yolunda dünyada eridiği için çürümez. Su gibi erir, toprağa ve asıl mayasına karışır.

Dünyadaki imtihanını vermiyen, nefse ve şeytana uyup hakkın buyruğunu yerine getirmiyen, nefsini karanlıktan kurtaramıyan eline, beline, diline mukayyet olmıyan bir adam, bu dünyada hayvanı-natık gibi yaşar, yeryüzündeki insanları ve batın ruhlarını inciden bu adam, hakkı burada göremediği için kör ve hayvan suretlidir. O, ölürken ruhu bir hayvana

girer. cesedi derhal çürür, işlediği suçlara göre bu azap devresini geçirir ruhu, hayvandan hayvana geçer, azap müddeti bitince ikinci bir defa yine insan kalıbında olarak dünyaya gelir, eğer bu ikinci gelişinde kendisini tanır, gördüğü azabı, hatırlar, ve özünü idrak eder de Hakka dönerse, bağışlanır, ölürken bir insan olarak erenlere erer. Eğer kendini idrak edip Hakkı kendinde görmezse, bu ikinci ölümünde bütün ebedî hayatın sonuna kadar hayvan sıfatına girer ruhu kalıptan kalıba geçer dolaşır.

Yukarı bölümlerde açıkladığımız gibi, bu görüş Alevî ve Bektaşiler arasında türlü türlü şekillerde nefsir edilmiş, hattâ büyük gönülcü Yunus Emre bile deyişlerinin birkaçında bu türlü inanışın tesiri altında kalmıştır.

Varto'daki Alevîler Zazaca konuştukları son çağlarda bile kurdukları ayin-cem meydanlarında Türkçe sözleşir, bu meydanlarda Türkçe şiir, nefes, mersiye, koşma, deyiş, gülbenkler birbirini kovalar, ayin-cemin manzarasında; eski Türk atalarının birçok âdet ve inanışları gözlere çarpardı. Ayin-cemde ince sazların ötüşü ve çeşit makamlarla okunan Türkçe deyiş, nefes ve gülbenklerin bir Türk edeb-erkânı içinde gönüllere verdiği ruh sevgisi, insanları vecde sürükler, ilâhî ve insanî sevgiler millî ve ruhanî birlik burada kendini gösterir, kırkımız bir, birimiz kırk, gibi bir bütünlük, ve bol sevgi, ve yol kanunu üzerinde bütün canları bir, ve müsavi gören adil bir hak ve haklı bir hürriyet vardı. Herkes yerinde diz çökmüş, derin bir sessizlik içinde cemde okunan, Abdal Pirsultan, Kaygusuz Abdal, Şahhatayi, Genç Abdal, Seyrani, Dertli gibi birçok Türk ozanlarının deyişlerini dinliyor, sıra bunların adlarına geldi mi, sağ elini göğsüne koyarak niyaz ediyorlardı.

Ayin-cem herhangi bir büyük oda veya ev damında yapılırdı. Bu evin en üst yerinde "Pir" için bir post serilir, Pir postuna geçer otururdu. Ayin-ceme gelenler, ikişer dörder olarak bir sini üzerine koydukları bir niyazla (çörek, meyva gibi) meydanın ortasına gelerek rükûa gelir gibi eğilir, Babadan Türkçe bir gülbenk duasını alır, niyazi niyazciye teslim ederek Babanın önünde diz çözüp elini niyaz eder, boş bulduğu bir yere oturur. Ayin-ceme gelenler bu suretle meydana gelerek, sıra halinde edep ve erkânla otururlardı. Bazan meydana nasip almış kadınlar da gelir, meydanın bir tarafından saf kurarlardı. Ceme gelen her kadın ve erkek bir yol ve hakikat kardeşi sayılır, yoldan çıkan kocasına uymayan, veyahut zina ettiği işitilen kadın, ve yol gezitliğini yapan, iftira ve nikâhlı kadın kaçıran, zina yapan erkek, ceme alınmazdı. Cemde şehvet ve kötü gözle bakan kadın ve erkek derhal Pir'in emriyle cemden sürülür ve artık hiçbir ceme alınmazdı.

Ayin-cem meydanlarında: kapıcı, yoklamacı, çirağçi, niyazci, süpürgeci, saki, aşçi, zakir, haberci, nöbetçi, selman gibi on iki hizmetçi vardı. Bu hizmetçiler Pir'den birer Türkçe gülbenk duâsiyle vazifelerine tâyin edilirlerdi. Bundan sonra Baba Türkçe bir gülbenkle çırağı yakar, sazı

kendisi veyahut zakire verir, bütün cem "edep-erkân" nutkiyle dize gelir, ayin-cem başlardı. Bütün cem susar, derin bir aşk içinde zakirin okuduğu Türkçe deyişleri ve sazın sesini dinlerdi. Bu deyişlerden sonra birkaç dövazde imam okunur ve sonra Kul-himmet dedenin "bugün Pir bize geldi, güllerimi taz geldi. Önüsıra Kamberi, Ali Murteza geldi." deyişi ile Şah Hayatinin: "— Benim pirim Muhammed, benim şahım Muhammed, illerin Kâbesi var. Benim Kâbem Muhammed" başlıklı ilâhisi okunur, bütün cem dizde sallanarak, hak hak, Allah, Allah, sedasiyle meydanı titretir. Pir, uzun bir Türkçe gülbenk duasını okur ve fasla son verir, mümin sefası der, bütün canlar birbirini niyaz ederek, herkes bağdaş kurar, sigaralarını içer, ve süpürgeci ortalığı süpürür, Pirin huzurunda rükua gelerek:

— Süpürgeciyim, Gürühü nacim Pir divanında durucuyum, der. Pir ona:

— Allah, Allah, hayırlar gele, şerler defola, münkir mınafık matola, süpürgeci Selman, kör olsun mervan, care gelsin Ali-Şahimerdan, hizmetin hakka geçe, hak divanında yüzün akola, nuru nebi, Keremi Ali, pirimiz hünkârımız Haci Bektaşi Veli demine hû diyelim hû. diye bir gülbenk verir.

Bu merasimden sonra sakiler su ve şerbet dağıtırlar. Cem bir miktar istirahat ve sohbet ettikten sonra, semâ faslı başlar, zakir sazını eline alarak:

"Karşımızda karlı dağlar, başı dumanlı, dumanlı ikilikle yar sevenler kalbi gümanlı, gümanlı. Deryanın üstünde gezer kayık, kimi mesttir, kimi ayık. Bir semâ edin Tanrıya lâyık." Ve saireden sonra: Semaya kalkacak canların adlarını deyişle söyliyerek her defasında üç kişi semâya kaldırırdı. Semâya gidenler, evvelâ meydan ortasında bir gülbenk duasını alır, birbirlerine niyaz ederek pervaz tutar ve ortada dönerler. Zakir semâ deyişlerini kesmeden okur. Bütün cem semâya saygı göstererek ayağa kalkar, Allah, Allah. sedasiyle meydan titrerdi.

Semâ faslı bir saat sürer, semâdan sonra imam Hüseyin için mersiyeler söylenerek ağlanır, pir, ceme büyük bir Türkçe gülbenk çeker, ayin-ceme son verir ve yüzünü oradaki canlara çevirip şu nasihatları verirdi:

"— Hak Muhammed - Ali huzurunda yüzünüz akola, pir divanında utanmıyasınız. Şimdi ey canlar bilmiş olasınız ki, hak ceminde ayrık, ayrılık, senlik ve benlik yoktur. Siz hep ana, baba, kardeşsiniz. Bu hak yolu kıldan ince, kılıçtan keskindir. Kul kusursuz olmaz, suçları Hak bağışlıya, esirgiye. Lâkin bu yola girecekler, haram yemiyecek, yalan söylemiyecek, zina etmiyeceklerdir. Komşu hakkı Tanrı hakkıdır, komşu hakkına dokunulmaz. Gönül kırılmaz. Emanete hiyanet edilmez. Hazreti Pir buyurmuş ki: Eline, beline, diline sahip olun. Şimdi, elinizle şer işlemeyin, elinizle komadığınız bir şeyi kaldırmayın. Dilinizle verdiğiniz sözü (ikrar) geri almayın. Yalan, gıybet, iftira, bühtan etmeyin. Belinizi saklayın, baş-

kasının donuna girmeyin, zina etmeyin. Zina yapan adam yüzbin yıkansa temiz olmaz. Yezitle yatıp kalkmayın, herkesi bir müsahip ve ahiret kardeşi tutun." der ve ceme müminler sefası emrini verirdi.

Bundan sonra herkes yerinde rahat oturur, sigara, su,çay ve saire içerdi. Aşçı tarafından yapılan yemekler, ve kurban etleri meydana çekilir, yenilir. Sonradan niyazlar getirilerek lokma halinde dağıtılırdı. Bundan sonra ceme gelenlerin hepsi birden izin alarak evlerine dönerlerdi.

Anadolu'daki bektaşiler cem kurulurken aşka gelmek için türe ile bir mey sofrası kurar, duasını aldıktan sonra saki bu demi meydana gelen canlara sunardı. Doğu'daki Alevîlerde dem yoktu. Bunlar esrar içerlerdi.

Bütün Alevîlerde serini ver, sırrını verme, buyruğuna fazlaca riayet edilirdi. Bu sebeple cem kurulurken bacaya nöbetçi ve kapıya bekçi dikilir, meydan yerine erkekler ve agâh kadınlar gelince, bu hal komşuları olan Sünnîler tarafından görülmüş, bunlar tahminen bu işe türlü mânalar vermiş, ve çeşit hikâyeler uydurmuş, ve en çok Alevîlerin erkekli kadınlı bir eve toplanarak burada mum söndürüp birbirlerine girdiklerini, asılsız bir iftira halinde ortaya atmışlardı. Alevîler bu dedikodu karşısında sabırlı davranarak, sırlarını açığa vurmamışlardı. Bu esrar, ancak Cumhuriyet devrinde bu tarikatların ilgası ve hiç kimsenin din ve mezhep için sıkıştırılmaması yüzünden meydana çıkmıştı.

Alevîlerde Pir, rehber ve babanın yoldaki buyruğuna baş eğmek şarttı. Çünkü, pir, mürşit, erenler bezminin başı Muhammed, Alinin halifesi sayılırdı. Ayin-cemi. Muhammed, Ali ve kırklar icat etmişlerdi. Bunlar bu ibadetlerini ve hakikat esrarını, özünü tanımıyan kimselerden ve hattâ hakikat ilmine vâkıf olmıyan diğer üç çahariyadan bile saklamış, serini ver, sırrını verme, buyruğunu tarikata bir esas olarak koymuşlardı.

BÖLÜM: XI

Eski Örf, Âdet, İnançlar ve Millî Oyunlar

Doğu illerindeki halkın ve en çok Alevî aşiretlerin eskiden kalma âdetlerinden birisi, rumî birinci kânun ayında yapılan (kalkağan) türesidir (1). Bu türe bugün bile unutulmamış, birçok bölgelerde oynanmaktadır. Kalkağan şenliği gecesinde köyün bütün delikanlı ve kızları bir ev boşaltarak burada el ele verip bar tutar, ve sabahlara kadar oynarlardı. Bu barda, varsa davul çalınır, yoksa, delinkanlılar türkü söyler oynanılırdı. Bar başlamadan önce bir oğlan, kadın elbisesini giyer, yüzünü kızıl ipekli bir peçe ile örterek güzel bir gelin gibi süslenir. Ayrı bir delikanlı da, başına kalın şal ve keçe parçalarını bağlar, kafasına keçeden bir külâh geçirir, külâhın etrafını ot burmalarıyla sarar, ve bu burmadan beline bir kuşak bağlar, ve keçi kılından düzdüğü bir ak sakalı çenesine yapıştırır, bu adam genç bir kadınla evlenmiş, vahşi bir ihtiyara benzerlik yapar.

Bu komik ihtiyarın adı (Kalkağan) koca, ve genç bir gelin kıyafetine giren delikanlı da onun karısıdır. Kalkağan karısını arkasına takarak elinde müthiş bir sopa ile evleri dolaşır. Yolda yürürken kaba, kaba, mırıldanarak ortalığı velveleye verir. Bütün köyün çapkın delikanlıları onun peşinde sıralanıp gezerler. Genç kadın kocasından gönülsüz olduğu için, arasıra gizliden yüzünü arkasında dolaşan delikanlılara çevirir, onlara işaret eder, kalkağan bu işereti görünce elindeki sopa ile delikanlılara saldırır, onları sopalar, kaçırır karısını hem sopa ile tehdit eder ve hem de kendisine hainlik yapmaması için yalvarır, ve öper. Delikanlılar kalkağanın bu kılıbıklığını görünce kahkahayı savururlar. Kalkağan bundan öfkelenerek geri döner, delikanlıları kovalar. Genç gelin meydanda yalnız kalınca, delikanlının birisi onu kaçırmak için bir tarafa saklar. Kalkağan dönüp karısını bulamayınca, küplere biner, yaygarayı koparır. Elindeki sopa ile rastgele saldırır. Nihayet karısını bir gencin yanında bulunca ona sarılır, öper hiçbir şey olmamış gibi; gelini okşar kendisini kayıp ettiği için suç işlediğini, ve bu suçunun affını diler, onu tekrar peşine takarak evleri dolaşır. Delikanlılar da yine kendisini takip eder dururlardı.

---

(1) Besim Atalay, Bektaşilik edebiyatı adlı eserinde; Kalmok Türklerinin en büyük bayramlarından birisi bu aydadır diyor.

Kalkağan girdiği her evin sahibi karşısında dikilerek müthiş bir sesle selâm verir, ve hemen karısının elini tutarak oynar. Türlü maskaralıklar yapar. Bu oyunda delikanlıların genç geline işaret ettiklerini görünce oyunu bırakarak elindeki sopa ile bunlara saldırır ve öfkesinden ölmüş gibi ev sahibinin önünde yere serilir. Karısı kalkağanın başı ucunda ağlar, onu ayıltır. Ev sahibi kalkağana bahşiş olarak yağ, bulgur, un verir, kalkağan bu suretle topladığı bahşişleri yanındaki delikanlılara sırtlatıp, bar evine döner. Bu evde kazanlar kurulur, aşçılar işler, bütün köyün kız ve delikanlıları sabahlara kadar bar tutar ve şarkı söyler eğlenirlerdi.

Halk, millî âdetlerin ocağa gösterdiği saygıyı unutmamış, eski Türklerde olduğu gibi doğu illerinin bütün kabile ve boyları, baba ocağına ve asırlarca önce şehit düşen atalar mezarlarına ve eski Türk bilginlerinin kurdukları ocaklara büyük bir saygı göstermiş, buralarda kurbanlar kesmiş ve ibadet etmişlerdir.

Âdetlerin en önemlisinden birisi de, ölülerin hayratıdır. Bütün köyler her yıl sonbaharda önceden ölmüşlerin hayratını verir. Bu hayrat için birkaç kurban kesilir, kazanlarla et, pilâv, helva pişirilerek bütün köy ve hattâ civar köylere okunarak dağıtılırdı. Bundan başka her köylü, Allah yolunda sadaka olarak birkaç kurban keser, etini bölerek, çiğ olarak komşulara taksim ederdi.

Doğu illerindeki halk ve en çok Aleviler; 17 rumî mart gününü yılbaşı ve bayram sayarlardı. Bunların inanlarına göre, o günün gecesinde herkes uykuda iken bütün dağlar, ağaçlar, nebat ve mahlûkat Tanrıya secdeye iner. O gün herkesin yıllık rızk ve mukadderatı tâyin edilirdi. Bu maksatla her evin aile reisi akşamdan evindeki nüfusların adedine göre ufak taş toplar, bu taşları ev bacasının dış kısmında yere kordu. Her taşın hangi nüfusa ait olduğunu içinden belli eder, sabah bu taşlar yoklanırken hangisinin altına kırmızı böcek girmişse, o evin rızkı, o nüfusun yüzünden verilir, diye itikat edilirdi. 17 mart sabahı herkes güzel giyinir, bayram yapar, bütün evlerde yemekler ve ziyafetler yapılır, köylüye ikram edilir ve yemeğin sonunda ölülerin ruhuna bir fatiha okunurdu.

İklimi havadar olan doğu illerinin köylerinde, eskiden pek az hastalık vardı. İç hastalıklarını bilen yok gibi idi. Sıtmalar iple bağlanırdı. Yalnız, otuz, kırk yılda, bir kere lekeli humma-tifus hastalığı salgın halinde köylere girer, insan kırımı başlardı. Halk bu hastalığın adını ve korunma çarelerini bilmez, buna (hal) hastalığı denirdi, bu hastalığın batın adamları tarafından aşılandığına vehasta düşeceklerin adlarının batın adamları defterinde yazılı olduğuna ve hakkın fermanı olmadıkça, hiçbir kimsenin bu deftere yazılmıyacağına ve yazılanların sadaka ve Allaha yalvarışla kurtulacağına itikat edilirdi. Bunun için sağ bir adam hastadan kaçmaz, onun kaşığiyle yemek yer, hastanın terine girer ve hastayı türbe ve şehitlere götürür, bazan böylelerin hastalanmadıkları gibi, hastalar da, vardığı tür-

be ve ocaklarda iyileşir, halkın itikat ve inanları artar. Sadaka ve şükran kurbanları kesilir ve hiç kimse mikrobun adını bilmezdi.

Hal hastalığı sonbahar ve kış aylarında kendini gösterir, bu aylarda ölüm çoğalırdı. Yaz aylarının güzel kokulu havasında sıtmadan başka hastalık yoktu. Sıtma yüksek yerlerde değil, alçaklarda olurdu. Halk bu sebeple bahar ve yaz aylarını cennet, ve kışı cehennem diye vasıflandırırdı. Baş ağrısı ve sancı için bazı otlar kullanılırdı. Çıkık ve kırık için halktan çok iyi doktorlar yetişmiş, bunlar birçok âzası kırılan bir adamı ayağa kaldırabilirlerdi.

Hasta düşenleri görmeye gitmek ve beraber helva, bal, meyve götürmek, her komşu ve hattâ civar köylü için insanî bir borç halini almıştı. Hastanın kuvvet bulması için yağlı yemekler ve helvalar yemeye zorlanırdı.

Ölüme karşı herkeste sonsuz bir saygı ve korku vardı. Azrailin dolaşarak iyi ruhları şefkatle ve kötüleri hışımla alacağına inanılırdı. Herkes bu hükme karşı boynunu büker durur, "ölüm Allahın emridir, bir gün doğan bir gün ölür" diye teselli bulurlardı. Yalnız insanı öldüren, telin ve tedip edilirdi. Çünkü adam öldüren hakkın binasını yıkmıştı.

Ölünün ayaklarının baş parmakları ve çenesi bağlanır, gözleri yumulurdu. Bütün halk ölünün etrafında toplanır, aile halkıyla birlikte ağlardı. Ölüyü yerde bırakmamak için çabuk gömmek ve mezar kazmıya gitmek herkesin borcu idi. Cenaze merasimine bütün köylü ve hattâ civar köyler katılır, bir cenaze alayı halinde mezar başına gidilirdi. Burada matem deyişi olan (suvare) söylenir, halk ağlatılırdı. Eğer ölü bir aile başı veya kabile reisi ise, herkes kara giyer, aylarca matem tutarlardı. Kabile reisinin cenaze alayına gelen diğer bir düşman kabilesi reisi, iyi karşılanır, ve hattâ iki kabile arasındaki düşmanlık kalkar, kanlar bile bağışlanırdı.

Cenaze alayı toplu olarak köye döner, ölünün komşuları tarafından konuklanırdı. Ölünün mezarı terk edilirken birer avuç toprak atılır, oraya götürülen odunlar geri getirilmezdi. Ölünün evinde birkaç gün yemek pişirilmez ve işe bakılmazdı. Ölünün ev halkı, komşuları ve dostları evvelâ ziyaret ve sonra davet edilerek teselli edilirlerdi: Taziyeye gelen civar dostlar ve komşular, ölü ev halkının elbiselerini yıkatır ve karalarını indirirlerdi.

Ölünün elbisesi fakirlere ve ölüyü yıkıyan ve namazını kıldıran kimselere verilirdi. Her ölünün başında mutlaka yasin okunur, ve gömüldükten sonra telkin verilirdi. Ölünün fesi, saçı veyahut başka bir asârı evde saklanır, bu eşyalar yılda bir kere ortaya dökülerek matem edilirdi. Eğer ölü düşman kabileler tarafından öldürülmüş, bir aişret ağası veya sayılı bir yiğit ise, bütün kabile halkı yıllarca candan matem tutar, mevcudiyetini intikam uğrunda harcar, intikam alınmadıkça, karalar indirilmezdi. Kabile

şairleri, bu acı olay için hazin türküler düzer, onları yanık yanık okuyarak halkı bu intikama teşvik ederlerdi.

Doğu illeri halkının atalarından kalma âdetlerin birisi de mezar kaldırma türesidir. Asya'da eski Türk ataları tarafından düzenlenen bu türe, Rumî haziranın üçüncü günü başlar. O gün ölünün mezarı başında köy ve civar köyler halkı, toplanır, gelen her aile söğüş, kapama, helva, peynir getirir, buraya gelen bütün delikanlı ve kızlar süslü elbiseler giyer. Mezarın başına deste çiçek koyarlardı. Hazin bir türe ile mezarın üstü sökülür, yapılmış taşlar dikilir, mezara iyi bir şekil verilirdi.' Bundan sonra yasin okunur, dua edilirdi. Ve daha sonra ziyaretçilerin getirdikleri yemekler birkaç sofra ile yere konur, yemekler yenildikten sonra umumî bir fatiha ile törene son verilirdi. Mezar kaldırma töreninden sonra ölünün karısı veyahut kocası evlenebilirdi. Hiç evlenmiyen ve kocalarının hâtırasiyle yaşıyan kadınlar da vardı. Kardeşin kardeş karısiyle evlenmesi içtimaî bir borç sayılırdı.

Doğu illerindeki Alevî halkında, karısını boşayan yoktu. Kocasını sevmiyen bir kadını hiç kimse kabul etmez, çünkü namus telâkki edilen bu dâva ölümle sona erebilirdi. Başkasının karısına göz koymak pek azdı. Alevîliğin bu iş üzerinde çok tesiri vardı. Zina edenler, nikâhlı kadın kaçıranlar, ayin-ceme alınmaz, köylere sokulmaz, bu gibilerle yoldaşlık edilmezdi. İmam Cafer mezhebi üzerine kesilen nikâhta boşanmak yasaktı. İntihar Allaha karşı isyan sayıldığı için hiç kimse intihar edemezdi. Bazan zorla kaçırılan genç kızlar kendilerini iple asarak intihar etmişlerdi.

Lohusa kadınlara çok dikkatle bakılırdı. Kadın doğurur doğurmaz, oğlanın göbeği yeni bir bıçakla kesilirdi. Bıçak akar bir suda yıkanarak sargıya sarılır, oğlanın başı ucuna konulurdu. Kadının sancısını durdurmak için yere biz dikilirdi. Kadın gece beklenmezse, cin, peri ve kâbusların içeri dalarak, kadının ciğerlerini koparacaklarına inanılır, bu sebeple köyün kızları lohusa evinde toplanarak sabahlara kadar bar tutar, şarkı söyler, hastayı bekler ve eğlendirirlerdi.

Kadın yedinci günü çocuğunu beşiğe kor ve kırk gün kimseye göstermezdi. Bu kırk gün içinde lohusa evinde ateş, tuz, kap gibi şeyler dışarı verilmezdi. Erkek evlâdın kızdan büyük bir farkı vardı. Kız, el-ateşi, oğlan baba-ocağı sayılırdı. Kızlara, evlenme çağına gelinceye kadar çok iyi bakılır ve iyi beslenirdi.

Kırkını bitirmiyen bir çocuk evde yalnız bırakılmazdı. Çocuğun başı altına bir miktar ekmek konur. Yüzü örtülü bırakılırdı. Kırktan sonra çocuğa ad takılır ve kutlanırdı. Zayıf çocukların beline ve başına mavi boncuklar takılırdı. Gece sayıklayan çocuklara cin sataşmış diye başları altına hamail konur ve ip bağlanırdı. Çocuk bir yaşına gelinceye kadar saçları, tırnakları kesilmezdi. Çocukları yaşamıyanların üzerinde cinlerin bulun-

duğuna hüküm edilir, böyleleri için kenarı Kur'an ayetleriyle yazılı taş indirilir, boy ölçüsü baba ve hocalar tarafından bağlanırdı. Yahut nefesi keskin erlere ve türbelere gidilerek teherrik alınırdı.

Büyümüş bir çocuğun vazifesi; babasının huzurunda konuşmamak, sigara içmemek, babasıyla sofraya oturmamak, köy içinde haylazlık, kumarbazlık gibi şeylerden kaçınmaktı. Çocuk akrabasından ve köy halkından büyüklere karşı terbiyeli davranır, onlara saygı gösterir, yalan söylemezdi. Çocuklara babaları yüz vermez, kızlarını terbiyeli, ve oğlanları hem terbiyeli ve hem de her güçlüğe karşı koyabilecek metin birer delikanlı olarak yetiştirirlerdi. Bu halk arasında zührevi hastalıklardan eser yoktu.

Doğu halkının ve Alevî aşiretlerinin en eski âdetlerinden birisi de sünnet düğünleridir. Bunun tarikatta büyük bir önemi vardır. Çünkü, Hazreti Peygamber, torunları İmam Hasan ve İmam Hüseyin'i sünnet ederek kirveliğe büyük bir kıymet vermişti. Kirvelerin aralarına imam kanı girer, kirveye hiyanet yapılmaz, çocuğunu sünnet eden kimse, onun sevdiği ve beğendiği bir kimseyi kirve eder, kirvesini merasimle evine davet ettikten sonra komşularını ve dostlarını bir davetiye (mum) ile toplar, düğün evinde ve köy meydanında davullar çalınır, atlılar cirit oynar, kadın erkek bar tutar, şenlik yaparlardı. Akşam bar için bir ev boşaltılır. Davetliler ve köy halkı sabahlara kadar burada davul çaldırır ve oynarlardı. Konaklarda sazlar çalınır, eğlenilirdi.

Ertesi günü çocuklar kirvenin kucağında oturtulur, sünnet edilirdi. Sünnet arasında kirve çocuğa getirdiği elbiseleri, parayı verir, sünnet yapıldıktan sonra çocuğun babası bu hediyelerin iki katını kirveye verir, mecliste bulunanlara da ayrı ayrı hediyeler verirdi. Bundan sonra şerbetler dağıtılır, meydanda birkaç kilim serilerek et, pilâv, helva, hoşaf kaplarından büyük bir sofra kurulur, bütün davetliler ve halk yemek yer, meydanda cirit ve millî oyunlar oynanarak törene son verilir, herkes izin alarak evine giderdi.

Sünnet evinin köylüsü ve akrabası çocuğun babasına yardım eder, misafirleri konuklardı. Bazan kirvelik, birbirinden adam öldüren iki aile veya aşiret arasında olur, kirveliğin hürmetine kanlar bağışlanırdı. Bu şekil kirveliğin önemi artar, düğün evine yüzlerce atlı yığılır, tören bir hafta sürer, böyle bir kirvelikte yüzlerce sarı altın harcanır, büyük masraflar yapılırdı.

Doğu illerinin bütün kabile ve boylarından düğün türeleri en başta gelir. Halk ötedenberi serbest bir şekilde biribirinden sakınmadıkları için, bir delikanlı istediği zaman bir kızı görebilir ve evlenebilirdi.

Oğlan kızı gördükten sonra, yakın bir sırdaşiyle annesine haber gönderir, annesi bu işi babasına duyururdu. Baba ilk önce yakın akrabasına ve dostuna danışarak işe başlar, ya kendisi veyahut hatırı sayılan bir adamı-

ni kızın babasına gönderir. kızın babası; annesi vasıtasiyle kızı yoklar, rızası varsa oğlan babasına, söz verirdi.

Oğlanın babası bu sözden sonra akraba ve köylüsünü toplıyarak kızı istemeye gider. kız evinde büyük bir cemaat toplanırdı. Meclisin bir diyeceği olmadığını söylerdi. Ve sonra kalınığ-başlığını iki kat olarak ister, bunun bir mislini meclisin hatırına bağışlar, başlığı keser, meclis diz üstüne gelip Allahın emri der seslenirdi. Kızın babası başlığından bir miktarını Allah emri için bağışlar, dua okunur, meclis ayağa kalkıp öpüşür, şerbet içilir. törene son verilirdi. Köy delikanlıları bar tutardı.

Kız istenildikten birkaç ay sonra oğlan kızı görmeye gider, ikinci bir nişan takardı. Oğlan, kız evinde üç gün konuklanır, kız evine getirdiği hediyeleri verirdi. Oğlan evine döneceği gün kayınbabası ona, ve beraber geldiği atlılara birer hediye verirdi. Oğlanın hediyesi bir at veyahut bir tüfekti.

Kız isteme dısında olarak, kız kaçırma suretiyle evlenenler de pek çoktur. Bu işte ilk önce kız, oğlan birbirini görür, beğenir, ondan sonra oğlan bir gece içinde kızı kaçırır, akrabasından veyahut hatırı sayılan bir adamın evine götürürdü. Ev sahibi iki gün içinde etrafını dinler, kızdan gönüllü olduğunu sorar, nikâhlarını kıyardı. Gerdek gecesi ev sahibi et, pilâv dağıtır, düğün yaptırırdı.

Ev sahibi düğünü yaptıktan sonra, oğlanın babasiyle görüşür, bir alay atlıyla kızın babasına giderlerdi. Kızın babası önce, kızar, öfkelenir, sert yüz gösterir, fakat oğlan tarafı bunlara katlanır, yalvarır, kızın babasının gönlünü alır, istediği başlığı verir barışırdı.

Eğer bu kaçırma başkasını zarara sokmuş, veyahut ayrı bir kabileyi ilgilendirmişse, ve kız nişanlı ise, o zaman iş değişir, bazan bu yüzden iki kabile veya köy biribirine girer, ortada kanlar dökülürdü. Akranıyla kaçmıyan bir kız affedilmez, hattâ hizmetçisiyle kaçan bir ağa kızı, oğlanla birlikte öldürülürdü.

Kız istenilip nişanlısı tarafından görüldükten sonra kız, ve oğlan babaları görüşerek gelin getirme günü tâyin ederler. Bu süre en çok bir yıl veya altı aydır. Düğünler sonbaharda yapılır, çiftçi bu mevsimde işlerini toplamış, atına bakmış, durumunu düzeltmiştir.

Düğün günleri yaklaşınca, oğlanın babası civar köylere (mum) denilen birer elma veya şeker parçası evlere göndererek, halkı düğüne davet eder. Bu suretle çağrılan bölgenin bütün atlıları düğün köyüne gelir, konaklara yerleşirler.

Düğüncüler, arasında hatırı sayılır ağalar ve zenginler de bulunur, bunların hizmetçileri beraber gelir, ayrıca düğüne piyade köylü de gelir, bunlar bar tutar, düğün alayı ile kızın köyüne gitmez, kız gelinceye kadar güveyi eğlendirirlerdi. Oğlanı giyindirir ve eline kına yakarlardı.

Düğün alayı oğlanın köyünde toplanır, babası kendi evinden veya ak-

rabalarında düğün alayla gitmek için iki genç gelin hazırlar, bunlara (berbü) namı verilirdi. Berbüler gelini getirmek için düğün alayıyla giderlerdi.

Düğün alayı ve berbüler binerken, düğün alayı yolda cirit oynar, türkü söyler, kızın köyüne gidilirdi. Bazan kız tarafının atlıları düğün alayını bir saatlik yoldan karşılar "hilât" verilmezse külâh kaçırırlardı. Düğün alayı köye gidince düğünün başı ve berbüler kızın evine iner, diğer atlılar köye dağılır, köylü bunları gayet iyi karşılardı. Kız tarafı o akşam bar için bir ev boşaltır, kız tarafının bütün kız ve delikanlıları, ve düğün alayı bu evde sabahlara kadar bar tutar ve davul çaldırırlardı. Ve her gün sabah akşam köyün meydanında cirit oynanılırdı.

Bar evinde kız tarafı maskaralık olsun, (eşek) ister, düğüncülerden gözlerine kestirdikleri birisini eşek diye gösterirlerdi. Bu hâdise bazan gülüşmeler ve bazan kavgalarla biterdi. Ciritten sonra her iki tarafın en iyi atları koşuya gider, hangi at çıkarsa o taraf şöhret kazanırdı. Düğünlerde bazan her iki taraf delikanlıları güreşir, ağır taş atar, mania atlar, ve meclislerde şairlerini imtihan ederlerdi.

Kızın babası bir taraftan düğüncüleri idare eder, diğer taraftan kızın hazırlığiyle uğraşırdı, kızın çıkacağı sabahın akşamı, bütün köyün kız ve gelinleri, kızın odasına girer ellerine kına yakar, bar tutar ve türkü çağırırlardı. Berbüler; kızın el ve ayaklarına, ve düğün alayı atlılarının ellerine kına yakar, herkes kına hediyesi diye gelinin sandığına bir miktar para bırakır, bu paralar berbüler tarafından toplanarak kıza teslim edilirdi. kızın kardeşi öz eliyle kızın kuşağını bağlarken berbüler ona münasip bir hediye verirlerdi. Kız bütün gün ve gece ipekli perdeler arkasında berbülerin yanında oturur ve kimseye görünmezdi.

Kızın evden çıkacağı sabalı, babası kazanlar dolusu koyun ve kuzu eti, pirinç pilâvı, helva ve hoşaflar, yoğurt ve peynirleri meydanda birkaç kilim üzerine düzer, bütün düğün alayı ve köylü saf, saf bu sofraya oturur yemek yer, ayrıca bütün evlere kaplarla yemek gönderilirdi.

Yemekten sonra bütün düğün alayı atlara binerek kızın kapısına gelir. Evvelâ gelini, sonra berbüleri bindirerek türkü ve silâh sesleri arasında yola çıkarlar, kızın kardeşi veya akrabası birkaç atlı ile bunları bir saatlik yolda uğurlar, bunlar hilâtları verilerek geri çevrilirdi.

Düğün alayı oğlanın köyüne yaklaşınca; atına güvenen bir delikanlı, cihazın yastığını köye doğru kaçırırdı. Düğün alayından bir kafile atlı, bunu takip eder, yetişirlerse yastığı bir başkası alır köye gider, yetişemezlerse, atlı yastığı kurtarmış ve köye gitmiştir. Güvey bu atlıya bir hediye verir, at nam kazanır.

Güvey düğünün köye yaklaştığını anlayınca, komşulardan birisinin evine gider, bir sürü delikanlı etrafında toplanır, onu "elma atma" töreninden savunmak için ellerine birer sopa alırlardı.

Düğün alayı oğlanın evi kapısında atbaşı eder. Oğlan sağdıç ve deli-

kanlılar girdikleri evden çıkar, düğün evinin siviğine gelirler. Oğlan ve sağdıç (ağızları mendillerle örtülü olarak) ellerindeki elma ve yemişleri siviğin önünde at üzerinde duran gelinin başına saçar, çocuklar bu yemişleri toplar, onlar da evvelce oturdukları eve doğru kaçarlar. Düğün evinin kapısında bir alkış tufanı kopar, kayın atası gelinin hilâtını vererek attan indirir, berbüler gelinin ayakları önünde desti kırar, onu alıp içeriye perdelerin arkasına götürürlerdi.

Gelin istirahata dalar, güvey bulunduğu evde, arkadaşlarıyla vakit geçirir, düğün alayı inmeden meydana girip cirit oynar. Akşam yemeğinden sonra bütün düğüncüler bir evde toplanarak çaldırır ve bar tutarlardı.

Güneş doğarken oğlanın evinde et, pilâv ve helva kazanları ortaya çekilir, iyi bir salon veya damda büyük bir sofra kurularak yemekler yenir, yemekten sonra gelinin cihazı açılır, geline ait eşyalar kendisine gönderilir. Çorap, heybe, çamaşır ve at çulu gibi şeyler, düğün atlılarına ve köy halkından münasip olanlara dağıtılırdı. Cihaz fazla olursa, kızın babasının kıymeti yükselirdi.

Düğüne davet edilenler, hallerine göre düğün evine, koyun, yağ, bulgur gibi şeyleri beraber getirirlerdi. Böylelerine at çulu ve çamaşır verilirdi. Hediyenin en ağırı düğün alayı başına verilirdi. Ve düğün alayı dağılırdı.

Gelin perde arkasına geldikten sonra berbüler ellerine "çeres" sinisini alarak güveyi görmeğe gidip kızın yanına getirirlerdi. Güvey gelin odasına girince gelin onu karşılar, ellerini birbirlerine takar, görüşürlerdi. Sağdıç kapıda nöbet bekler, gelin güvey murat alınca sağdıç, beş el silâh atar, eçiride bar tutan kızlar gülerek barı terk edip evlerine giderlerdi.

Gerdeğin sabahı, oğlanın annesi büyük bir sofra kor, köyün bütün kâmil kadınlarını davet eder, kızın bekâretini temiz bir bez içinde kadınlara gösterip, kızın namuslu olduğunu ispat ederdi. Bekâreti kadınlara gösterilmiyen kızın kızlığından şüphelenir, bozulan bir kız ertesi gün babasının evine geri çevrilirdi. Eğer erkek kılıbık ise, veyahut kızın geri gitmesinde mühim, ve güç bir iş doğarsa, buna göz yumulsa dahi, o gelin bütün hayatında akranları ve halk arasında namussuz olarak sayılır, kocası sırası geldikçe onu zehirler ve öldürürdü. Böyle bir kadın öldürülmezse dahi, ebediyen, kocası, annesi, babası ve öz akrabaları yanında gözden düşerdi, fakat bu hâdise ancak binde bir ya olur veyahut olmazdı.

Bir gelin, yaşlı kadın ve erkeklerle, kocasının babası ve ağabeyisi ile konuşmaz ve onlara yüzünü göstermezdi. O ilk gün oğlan evine gelince kayın annesiyle konuşur, bir evlât gibi ona sokulur, onun hizmetinde kusur işlemezdi.

Gelinin babası ve komşuları onu ziyarete gelince, gelin kendisinden büyüklere yüzünü göstermez, ve onlarla konuşmazdı. Onların hal hatır

sormalarına karşı, elini göğsüne basarak saygıyla eğilir, ve getirdikleri hediyeleri alır kabul ederdi. Bazan da, kayın annesi geline tercüman olur. söylediklerini ziyaretçilere anlatırdı. Gelen ziyaretçiler gelinin genç akrabaları, dostları ve çağdaşları ise, gelin bunları tatlı yüzle karşılar, kendileriyle konuşur ve yanlarında otururdu. Gelin bunların hediyelerini bir kardeş gözüyle kabul eder ve kendilerine karşılık olarak, çorap, mendil ve sarma gibi hediyeler verirdi.

Gelin huysuz tanıdığı bir akraba veyahut dost delikanlı ile konuşur. hediye alır, verir, fakat yanında oturmaz ve yüzünü göstermezdi. Gelin evde kendisinden büyük olanların yanında çocuğunu kucağına almaz ve ilk çocuğunu doğuruncaya kadar başka birisinin kız çocuğunu kucağına almazdı.

Millî inanlara gelince: Doğu illerindeki boy, ve kabileler ayrı ayrı birçok inanlara kapılmışlardı; bunlardan bazıları; güneş doğarken, selâvat verir, ve omuzunu öperlerdi. Ay ve güneş karşısında dua ve ibadet edilirdi. Bilhassa Alevîler ay Ali'nin, güneş Muhammed'in nurudur, derlerdi. Ay ve güneşin, yıldızların, ve eşref saatinin insanlar ve insan hayatı üzerindeki tesirine herkes inanırdı. Husuf, küsuf hâdiselerini bir gazabi-ilâhî telâkki eder, böyle hallerde kurban keser, ve sadaka dağıtırlardı.

Yüce dağların uçlarına, asırlık ağaçlara, şehitlere, bir yerden akan sayısız pınarlara saygı gösterilir, bunlara gerçekler ve erenler durağı denilirdi. İyi adamların Tanrı timsali ve kötülerin şeytan misali olduğuna inanılır ve insanları yoldan çıkaran şeytana her konuşmada lânet söylenirdi.

Halk her türlü hastalık ve ağrının Tanrı buyruğuyla gezen batin erenleri tarafından aşılandığına, ölen ve kurtulan kimselerin adlarının batin erleri defterinde yazılı olduğuna inanırdı. Her hastanın başı ucunda bir batin erinin beklediğine hüküm edilirdi. Halkın en çok korktukları hastalık, (Hal) yani tifüs idi. Tifüs, zatürre gibi sayıklatıcı hastalıkların hepsine birden hal denirdi. Sayıklayan hastanın "hal" adamlariyle konuştuklarına inanılırdı. Hal bütün hastalıkların en ağırı ve kötü-dert, dedikleri (cüzzam-illeti) de hastalıkların en kötüsü ve korkuncu idi. Bu illete yakalananın evine gidilmez, yanına oturulmaz, elini sürdüğü yemek ve eşya parçasına hiç kimse dokunmazdı. Cüzzam illeti, Allahın şifası mümkün olmıyan bir kahrı idi. Böyle bir hasta için hiçbir ümit beslenmez ve doktora götürülmez, evinde düşünür ölümü beklerdi. Diğer hastalıklarda hiç kimse birbirinden kaçmaz, sakınmaz, hasta ile beraber yatırılır, kaşığından yemek yenir, adı gayp defterinde yazılı olmadıkça hiçbir hastalığa yakalanmazdı.

Çor, vebâ gibi esrarlı hastalıklardan pek fazla korkulurdu. Birisine beddua edilirse, çor, kötüdert, yanıkara diye söylenirdi. Bu kelimeler bazan ağır yemin ve şartlarda kullanılırdı. Bunlardan başka bir de cin ve

periye inanılır, saralı insanlara cinlerin musallat olduğuna hüküm edilirdi. Halkın itikadına göre, bir cin veya peri güzel bir gelini ve bir peri kızını, genç bir delikanlıyı sevdiği için, ona sataşıyordu. Bunlar cin veya peri ile uyuşmadıkları için, bunlar tarafından boğazları sıkılarak köpükler içinde kalıyorlardı. Böylelerini hocalara götürüp daire indirir. Kur'anın âyetleri yazılmış tunç taslar indirilir, boy ölçüleri bağlanır, ve bazan isabet hâsıl olur, bu yüzden halkın inanışı kuvvetlenirdi.

Halk günlerin iyi ve kötüsüne inanır ve bu sebeple bazan önemli işlerini tehire uğratırlardı. Salı günü ağır, ve saygılı idi bu günde önemli işler yapılmaz, ve sefere çıkılmazdı. Cumartesi meşumdu, bugün düğünlere gidilmezdi. Pazartesi ve perşembe günleri çok uğurlu ve hayırlı sayılırdı. Cuma günleri rahmet, hayır ve ihsan günleriydi. Bütün hayrat perşembe ve cuma akşamları verilirdi. Dualar ibadetler hep cuma gecesi yapılırdı. Bu gecede hayır meleklerinin göklerden ineceğine ve zikr yerinde hazır bulunacaklarına itikat edilir, bu sebeple cuma geceleri evlerin bütün köşe bucakları süpürülür, mumlar yakılırdı. İbadetler, gerdekler, cuma gecesi yapılır, köşe bucakta süprüntü bırakılmaz, soğan ve sarımsak yenilmezdi. Pazar günü alışveriş için iyi sayılırdı. Çarşamba günü tohum atılır, binalara başlanırdı.

Doğu illerindeki Sünnî halk tavşanı sever ve yerlerdi. Tilki eti Şafîlerde helâldi. Buna mukabil Alevîler tavşandan fazla iğrenir, tavşan yolda uğura çıkınca dönerlerdi. Tilki ve kurt uğura çıkarsa, hayırlı sayılırdı. Tilkiye dokunulmaz ve avlanmazdı. Kuşların en meşumu baykuş, en müfsidi keklik ve en hayırlısı turna idi. Kırlangıç mukaddesti, hudhut, hayır bekçisi sayılırdı. Turnada İmam Ali'nin sesi vardı. Geyik Peygamberin sevdiği bir hayvandı, bunlar avlanmaz ve öldürülmezdi. Güvercin mübarek bir hayvan sayılır, fakat evlerde saklansa uğursuz sayılırdı. Horoz, sabahı haber veren hayrın elçisi idi. Fakat tavuk horoz gibi öterse derhal kellesi kesilirdi. Hayvanların en melunu domuzdu. Ayı, merdut ve habisti. Peygamber çağında sadaka vermiyen bir yahudi ayı olarak dağa çıkmıştı. Koyun mübarek, koç, kurban, at: kardeş ve murattı. At ile savaş kazanılır, düşman kovalanır, at ile dar günde kaçıp kurtulunur. At ile bir sevgili kız kaçırılır, at ile darda kalanların imdadına gidilir. Darda kalanların canına yeten Bozatlı Hızırdır derlerdi.

Zor işlerde doru ata güvenilir, demirkır atlar mübarek ve süslü sayılır, al at, hünersiz, kula meşum, yağız huysuzdu. Bir atlı ile bir yayanın saygısı arasında çok fark gözetilirdi. Her yıl birçok atlar koşuya gönderilir, bunlardan birinci gelene herkes bir sevgi ve saygı gösterirdi. At sahibi ayrıca bir şeref kazanırdı. İyi bir at, bir koyun bir kabilenin yüzünü ağartırdı. Halk baytarları, atları çok güzel tanıyor, her atın ne kadar mesafe gideceğini biliyorlardı. Bu baytarlar, çöpleme, salım, şecere, su inme, beğe,

sancı, bürün ve göz gelmeleri, kurbağa ve domuzbaşı gibi hastalıkları ot ilâçları ve dağlarla tedavi ederlerdi.

Kurban bayramında koyun kesmek, aşure aşını vermek büyük bir hayır sayılırdı. Kânun aylarında bozatlı hızıra, ve muharremde imamlara, oruç tutulurdu. Üçler, beşler, yediler, kırklara manevî bir sevgi ve saygı gösterilir, gayip erenlerin her yerde hazır olduğuna itikat edilirdi. "Hızır cuması" kurban kesilir, ibadet edilir, ve delikanlılar o gece su içmez, rüyada hangi kızın elinden su içerlerse, onunla evleneceğine inanırlardı. Bazı delikanlı veya kızlar o gecenin sabahında karların üzerine bir parça ekmek korlardı. Karga o ekmeği hangi tarafa götürürse, o köyden evleneceklerine inanırlardı.

Millî oyunlara gelince: doğu illeri halkının en eski oyunlarından birisi cirit oyunudur. Herkes eylülden sonra atını bağlayıp arpasını bol verir, ve idman ederdi. Düğünlerde geniş meydanlarda karşı karşıya ellişer ve daha fazla atlı seçilir, cirit oynarlardı. Her iki alay atlı arasında, yüz metreye yakın boş bir saha bırakılır, saflardan ayrılan bir atlı; bu boş sahanın ortasına gelerek karşıdaki alaya cirit atar ve geri dönerdi. Karşıki alaydan çıkan bir atlı, bu atlıyı kovalar, ciriti ya ona veyahut onun arkadaşlarından birisine atar, bazan isabet ettirirdi. Bu suretle başlıyan cirit oyunu ortadaki hududu geçmemek üzere saatlarca sürer, en son her iki alaydan seçilen iyi atlar bin metrelik bir koşuya gider ve merasime son verilirdi.

Sonbahar aylarında köy delikanlıları çal oyunu oynarlardı. "Çal" oyununda üç ayaklı, otuz santim yükseklikte bir ağaç dikilir, buna korucu denilir, bir nöbetçi sıra ile tutulur, köyün delikanlıları yirmi metreden çalasopa atarlardı. Atılan sopalar isabet etmezse, hep korucunun önüne gider, hiç kimse sopasını almağa gitmezdi, bunlardan birisi isabet ettirirse, delikanlılar hep birden koşup sopalarını almağa başlar, bu sırada korucu el çabukluğu yapar, çalı diker ve elindeki uzun ağaçla bu delikanlıların birisini vurursa, o delikanlı korucu yerine girer, korucu yakasını siler sopa atanlara karışırdı.

Köylerde bir de, gelin oyunu vardı. Bu oyunla karşı karşıya üçer taş dikilir, delikanlılar ikiye ayrılarak bu taşlara nişan atarlardı. Hangi taraf tez taşlarını devirirse öteki tarafa binerdi. Bundan sonra delikanlı güreşleri başlar, buna bütün köy katılır, hasmını sırt üstü indiren alkışlanır ve sevilirdi.

Köy delikanlıları eskiden askerlik oyununu oynar, ağaçtan ata biner ve ağaçtan kılıç ve tüfek kuşanırlar ve iki parti olarak dövüşürlerdi. Partinin birisi leventler, ötekisi askerlerdi. Bunlar saatlarca çarpışır, yorulunca dururlardı.

Doğu illerinin hemen bütün kesimlerinde eskiden çir oyunu oynanırdı. Pek eski âdetlerden olduğu anlaşılan bu oyun, muntazam bir spordu. Bu

oyun kar yağınca başlar, geniş bir meydanın altına ağaçtan bir hedef konulurdu.

Köyün delikanlıları ikiye ayrılarak karşı karşıya geçerdi. Yukarıya geçen takım aşağıda bulunan takımın önünden koşup hedefe varacaktı, fakat aşağıdaki takım, bunların önüne geçip hedefe varmadan herkes hasmına hafif bir tekme ile işaret edecek, yine bunları geri döndürecekti. Eğer aşağıdaki takımdan birisi koşu ile hasmını tutmaz, hedefe varmasına yol vermişse bu defa aşağıki takım yukarıya geçer, öteki taraftan tekme yerdi. Bu şekilde başlıyan oyun saatlarca sürer, oyuncular ter altında kalır. Bazı meşhur oyuncular hasımlarının kafaları üstünden aşarak hedefe varırlardı. İzzetinefis dâvası olan bu oyuna bütün köylü, halkın eşraf ve ileri gelenleri temaşaya gelir, bunlar oyuncuları idare ederlerdi. Bu oyun seferberlikten sonra yazık ki, terk edilmiş bulundu.

Doğunun birçok kesimlerinde, kar yağınca, köy atlıları birleşerek kurt avına giderlerdi. Bu atlılar kurt sürülerini önlerine katar, akşama kadar kar içinde kovalar, kurt yorulunca ağzını açar, atlı inip kurdun ağzına soktuğu bir sopa ile ağzını bağlayarak köye getirirdi. Ve köyde köpeklere gösterilerek oynatılırdı. Korkak köpekler kurdu görünce, yaygarayı koparır, kaçar, ve ciğerli köpekler, hazır bağlı olan kurdun üzerine atılır, hayli bir boğuşma sonunda kurdu boğardı. Sonbahar aylarında silâhla ayı avı yapılır, ve kurşunla vurulurdu. Bazan ayı yaralı olduğu sırada, atlılara saldırır; pençesine geçirdiklerini yırtar ve parçalardı. Bunun için ihtiyatla hareket edilir, bilhassa yaralı ayı üzerine varılmazdı.

Yaz ve sonbahar aylarında keklik, bıldırcın avına giden bazı avcılar da vardı. Ördeğe fazla itibar edilmez, sonbaharda bazı bölgelerde toy kuşu avlayanlar vardı. Geyiğe, turnaya kurşun atılmazdı. Bazı kesimlerde sansar avı yapılır, küçük köpeklerle bu hayvan ininden çıkarılarak derisi ağır fiata satılırdı.

BÖLÜM: XII

Varto Halkının Konuştukları Dil, Erkek, Kadın ve Soyadları

Kitabımızın yukarı bölümlerinde açıkladığımız gibi, Varto'da oturan halkın bir kısmı, Yavuz Sultan Selim tarafından Anadolu'dan doğuya kaldırılan yakın çağ Türklerinden olan Cibranlı aşireti, ve diğer kısmı da Harzem Türklerinden olan Hormek ve Lolan alevîleridir. Yine kitabımızın birçok yerlerinde tesbit ettiğimiz gibi bu her iki kabile de Yavuz Sultan Selim'den sonra öz Türkçe dillerini, doğudaki Kurt-baba ve Dümbeli dağlı Türklerin o çağda konuştukları Kormançi ve Zazaca ile karıştırmış ve bugün fazlası Türkçe olan bir Zaza ve Kormançi dil halitesiyle konuşmuşlardır.

Hormekliler Horasan'dan Erzincan'a ve oradan Dersim'e sığınarak 835 - 1419 yılına kadar Türkçe ve ondan sonra Zazaca konuşmağa başlamış, ve Dördüncü Sultan Murat devrinde H. 1044 de Varto ve Kiği bölgelerine yayılmışlardır. Bu halk, bugün Varto Üstükran bucağının, Caneseran, Kasman, Civarik Badan, Hamuk, Tatan, Danzig, Rakasan, Sofyan, Şaman, Şorik, Muskan, Haşhaş, Harik, Zengel, Mengel, Kuzik, Ameran, Büyük ve Küçük Üstükran, Çorşan, köylerinde ve Karlıova'nın, Y. Şorik, Çiftlik, Kamişan köylerinde ve Kiği, Kârir bölgesinin Darahi, Hırçık, Kurdan, Maskan, Kürikân, Pircan, Sağıyan, Şirnan, Yekmal, Teymurtaş, Ağbinek, Çerme, köylerinde ve Pilümer ilçesinin, Karagöl, ve Tervan'ın Yukarı Ağuşen, Göller, Hölenk köylerinde ve Erzincan'ın Silepür bucağının Büyükköy, Dalav, Savşek köylerinde, Refahiye ilçesinin Gâvur-yurdu, Halitler, Eski-konak köylerinde, ve Nazmiye'nin Civarik, Balık, Hormek, köyleriyle Hınıs ilçesinin Koşan, Suvaran, Kolink, Harabe, Karamolla köylerinde ve Göle ilçesinin Konduk, ve Gülistan köylerinde oturmaktadırlar. Bu halkın Varto ve Kiği'de bulunanları Zazaca ve Kars, Refahiye ve Kuruçay'da olanları Kormanci ile konuşurlardı.

Yukarıda geçen fasıllarda kısmen belirttiğimiz gibi, herhangi bir milletin ana dili olmayan Zaza ve Kürtçenin tetkikinde, bu dillerin aslen Türkçeden kopmuş ve sonradan Zint, Kildani, Farisi, Ermeni ve Arapçadan yığılmış bir dil ve söz yığını olduğu anlaşılmaktadır. Ari ve Midyalali lehçelerden başlıyarak Türk ve İran dilinin karışık bir halitesi olan bu dil hakkında tarihler katî bir fikir yürütmemişlerdi. Bazıları bu dilin Milâttan

önce İran serhatlerinde yaşıyan Turani bir kavme ait olduğunu iddia etmiş ve buna, Çeçen, Çerkes, Legi dillerini misal göstermişlerdir. Fakat biz bugün bu dillerin konuşmasına bakarak ve kelimelerini tartarak bunun asılsız ve hiçbir milletin malı olmayan, ve çeşit milletlerin dillerine karışarak aslından Türkçe olan bir dil olduğunu görüyor ve biliyoruz.

Bu konu üzerinde tetkikler yapan Kadri Kemal Kop, eserinde; Zazaların kaçar Türklerinden olarak İran'dan geldiklerini, ve Zaza dili yüzde altmışının öz Türkçe olduğunu ve Zaza kelimesinin Türkçede dil anlamına geldiğini hülâsa ederek, diyor ki:

(Kürtçe konuşanların maksatlarını ifade ederken en çok Türkçeden istiâne vehemen aynı kelimeleri tekrar ettikleri —dikkat olunmasa bile— derhal fark olunur.)

Biz bugün Zaza dilini incelerken, bunun pek eski Türkçe kelimelerle dolu bulunduğunu, ve bu dili konuşanların ağızlarından pek çok Türkçe kelimeler fırlattıklarını görüyoruz. Meselâ:

Satlık, sat, salık, kalınğ, sanık, tanık, yanık, çalık, kaşmer, kışağı, karaç, kançık, katık, kahpe, kop, koşma, kat, kab, kaz, kurnaz, kavaz, kayıs, sağdiç, dal, dalda, dalav, damar, demli, dönek, maskara, üskere, tencere, tekere, çor, şor, bor, çeper, çığır, çığ, dernek, örnek, merek, tezek, ipek, kelek, pertek, terek, ölçek, çuval, çavdar, ambar, boz, koz, söz, bora, hora, pun, bum, pümpar, biçim, içim, segiç, seçim, sorgu, burgu, sürgü, suna, turna, güvercin, ördek, gerdek, melek, şepe, lape, berân, dèrman, yaman, sülük, şar, bar, kent, gedik, hedik, cirit, cil çil, çimen gibi ve bunlara benzer yüzlerce söz.

Bu halk tanzimat devrinden beri okuma ve medeniyete atılmış, ve millî bütünlüğe doğru ilerlemiş, Cumhuriyet devrinde Erzurum, Kiği, Muş, ve Elâzığ mekteplerinde yüzlerce genç okutmuş ve yetiştirmiştir. 1928 yılında bu halkın bütün köylerinde millet mekteplerine giden yüzlerce vatandaş okuyup yazmayı öğrenmiştir. Bu halkın aydın tabakası ocakları başında ana dil olarak Türkçe ile konuşur ve halkı tenvire çalışmaktadırlar. Yurtlarını ve milletlerini sevdiklerini hararetle söyliyen bu halkın, Varto ve doğu illerindeki Türk neslinin yakın bir süre içinde kendi aseletlerine ve Türk ırkına yakışmıyan bu anlaşılmaz dilleri söküp atacaklarını, ve ocakları başında eski dilleri olan Türkçe ile konuşarak asırlar önce yapılan bu hatayı düzelteceklerini ümit etmekteyiz.

Türk oğlunun ileride millî birlik ve bütünlükten ayrılmak acısını görmemesi, millî inanından halis kan ve ırkından şüphelenmemesi için Türkçe konuşması şarttır. Bu şart, İslâm dinindeki şartlar kadar ve bir Türk için daha üstün bir farzdır.

Varto'da oturan bütün kabileler arasında pek çok eski Türk adları vardır. En çok aşiret boylarında bu adlar görülür. Meselâ: Cibranlilerde, torunu, Sincar, Teymur, boyları, Lolanlılarda Kaçar, Kacer, Kimsoranda,

Karece, Memiş boyları, Hormeklide, Karayakup, Pircan-Pircem, Alhas, Zorteymur, Baluşağı, Arslan, Gedik ve Fereşat boyları gibi.

Bugün hâlâ bu halk arasında: Bali, Muşali, Kara-Ali, Gedik, Suli, Levent, Doğan, Keleş, Memiş, Dursun, Tosun, Kurt, Yiğit, Aynal, Aslan, Tek, Koç, Durmuş, Teymur, Karaca, Çenen, Kılıç, Çolak, Çakır, Yaşar, Köçer, Seviş, Karaman gibi erkek adlariyle, Çiçek, Beyaz, Güzel, Güllü, Turna, Suna, Çeki, Sümbül, Gülsün, Gülçin, Fidan, Sevgili, Hatun, Nazlı, Gülperi, Kumru, Elmas, Şüşe, Tezgül, Akcan, Şeker, Sevdalı, Meral, Gazal gibi eski Türk kadınları adları pek çoktur. Cumhuriyet devrinden sonra doğanlar yüzde doksan öz Türkçe adlarla adlanmışlardır.

—=o=—

BÖLÜM: XIII

Coğrafya Bakımından Varto

Varto ilçesi: Doğuda, Hamîrpet (Hanmirbey) dağları, Hınıs ve Bulanık ilçeleriyle, batıda; Mengel gediği, Palangöl, ve Karlıova ilçesiyle, kuzeyde; Bingöl dağları, ve Hınıs ilçesinin merkez ve Gökoğlan bucaklariyle, ve güneyde: Şerafettin dağları, ve Muş merkez ilçesinin Sakavi ve Ziyaret bucaklariyle çevrilidir.

Varto ilçesinin, merkez, Karaköy ve Üstükran adlı üç bucağı vardır.

Merkez nahiyesi: (Varto merkezi) Üstükran ve Karaköy bucaklarının tam ortasındadır. İlçe merkezi, Hoşan ve Köşkâr sularının çevirdiği 1750 rakımlı, ve 20 Km. murabbında olan Varto ovası üzerinde kurulan, Varto-Gümgüm kasabasıdır. Merkez nahiyesi, bu ova ile beraber, kuzeydan Bingöl dağlarına ve güneyden Şerafettin dağlarına doğru yükselen 1800-1900 rakımlı dağ, etek, çıplak, kısmen meşeli ve ârızalı arazide kurulan 50 pare köyden ibarettir.

Üstükran bucağı; Varto ilçesinin batısında, Kasman, Sofyan derelerinin ayırdığı 1800 rakımlı Üstükran ovasiyle, Bingöl dağlarının eteklerinde kurulan, 1850-1900 rakımlı köylerle beraber, 23 pare köyden ibarettir. Nahiye merkezi; 15 Km. murabbaında olan Üstükran ovasının ortasında kurulan Büyük Üstükran köyüdür. Nahiyenin yüz ölçüsü 200 Km. murabbaidır.

Karaköy bucağı; Varto ilçesinin doğusunda Hamirpert ve Hanşeref dağlarının yükselttiği çıplak dağ eteklerinde kurulan 21 pare köyden kurulmuştur. Bucak merkezi, Selçuk köyünden ve Hampirpert gölünden akan geniş bir su vadisi içinde kurulan Kiranlık köyüdür. 1900-2000 rakımları arasında bulunan bu nahiye köylerinin toprağı etli, kuvvetli, ve ekime elverişlidir. Dağ eteklerinde bulunan köyler, kısmen sulamadan mahrumdur. Yağmurlu yıllarda çok iyi ürün veren bucağın Murat nehri kıyısına düşen köyleri, ağaçlı, meşeli ve daha verimlidir.

Varto ikliminin dörtte üçü sulak, ve toprağının fazlası verimlidir. Bu verim uzun süren kışın hava şartlarına göre, bazı yerlerde bire on iki ve on, bazı yerlerde de bire sekiz, altı ve beştir. İlçe yüz ölçüsü miktarının üçte ikisi, biçilmeye ayrılan çayırlarla, meralarından faydalanılan dağlar-

dır. Bölgenin her yanı ot, çayır ve çimenle doludur. Hayvanlar yazın meralarla, kışın çayırların kuru otiyle beslenir.

İlçenin iklimi sert, kışı sürekli ve soğuk, kar. ve kar fırtınaları pek fazladır. Yaz mevsiminin temmuz ve ağustos ayları orta derecede sıcak geçer. Birinciteşrin (ekim) ayının başında soğuk havalar başlar. Bahar ve yazdan fazla bir kış iklimi olan Varto bölgesinde 3-4 yılda bir kere kasım ayı ortalarında bol miktarda karlar yağarak nisan ayının son günlerine kadar bütün muhiti örter. Böyle yıllarda sonbaharda ekilen yeşil ekinler kar altında fazla kaldığı için çürür. Çiftçi tam mahsul alamaz. Bu zor şartlı yıllar hesaptan çıkarsa, normal giden yılların cümlesinde birincikânun ayının başında ilçe muhitini örten kar, ovalarda 1-2 metre, dağlarda 3-4 metre kadar düşer. Bu karlar nisanın ilk haftasına kadar yerde kalır. Böyle yıllarda sonbahar ekinleri fazla zarara uğramaz. nisanın ortasında ve sonunda ilkbahar tohumları ekilir. Ekinler gelişir, sonbaharda alınacak mahsül ilçenin bütün ihtiyacını karşılar, ve hattâ civarına ihracat yapılır.

Bahar ve yaz mevsiminde ve hattâ sonbaharda Varto'nun birçok kesimlerinde coşkun dereler ve çaylar çağlar, yağmurların verdikleri kuvvetle bölgenin her yanı yemyeşil bir halı gibi süslenir. İlkbaharda muhitin her küçük arkından bile sular coşkun akarken, bütün dereler taşkın sarı seller halinde ortalığı çınlatır. Derin derelerden müthiş sesler çıkar, dere kıyılarındaki kızıl ağaçlar arasında sürülerce koyun ve kuzular meleşir, sarı sellerden, yüksek ağaçların dallarında yuvalarını yapan bülbüllerin ötüşleri gönülleri hayran eder. Bingöllerin dik yamaçlarından inen sayısız taşkın sular arasında çeşit çiçekli çayır ve çimenli arazi parçaları gözlere çarpar. Bu renkli levhalarda küme küme, koyun ve sığır sürüleri dolaşır, boğalar, camuşlar, dövüşür, atlar kişler, koyunlar baharın aşkıyla inler, kuzular tatlı tatlı meleşirdi. Kışın arasız kar sağnakları bu güzel manzaraları değiştirir, bütün muhit, şimal buz mıntıkasına döner, haftada birkaç kere Bingöl dağlarından kopan heybetli kar kasırgaları, beyaz bir duman halinde bütün bölgeyi ve gökyüzünü kaplar, dağların müthiş bağırısı kulakları çınlatır, durur.

Varto ilçesi ikliminin dörtte üçü çıplak ve ağaçsızdır. Ancak ilçenin doğu hududundaki Murat nehri kıyılarında bulunan Karaköy bucağının bir kısım köylerinde, ve merkez nahiyesinin kuzeyindeki Bingöl eteklerinde kurulan birkaç köyde ve ilçenin güney hududundaki Şerafettin dağlarının eteklerinde bulunan Karameşe, ve civarında, ve Üstükran bucağının güneyine düşen Çapanik dağlarının yamacında olan Kasman, Ameran ve Badan köylerinde birçok pelit, kavak, ve kara ağaç meşelikleri vardır. Bunlardan başka Varto ilçesi alanından geçen birçok dere kıyılarında kendiliğinden bitmiş kızıl söğüt, suphan, buzu, kavak ve kırmızı ağaçları, ve ilçenin birçok köylerinde dikilmiş ve yetiştirilmiş kavak ve söğüt ağaçları vardır.

İlçe ikliminin fazla yüksek, karlı ve soğuk olması ve karların altı ay yerde kalması yüzünden, halk yemiş ağaçlarını dikmemiş ve diktiklerini de kurutmuştur. Nisbeten sıcak ve sahil bulunan ilçe merkezinde son çağlarda bazı yemiş ağaçları dikilerek semeresini vermiş, bu kasabada büyük bir azimle çalışan ve ilçe dahilinde bir mahalle teşkil edecek kadar ev ve dükkân yapan tüccar Ahlatlı İsmail Aktaş ile beraber Sadık ustanın büyük bir gayret ve yurtseverlikle yetiştirdikleri dut, vişne, erik, ceviz ağaçlarından meydana getirilmiş iki bahçe vardır. İlçe merkezinin güney kısmından geçen Varto nehri kıyılarında bulunan "Haraba Yakup" köyü sırtlarında bir miktar yabani fındık ile yabani üzüm kümeleri ve üzüm bağlarının pek eskimiş çevirmeleri gözlere çarpmaktadır. Varto nehrinin kıyılarında eski bir kale veya şehir yeri vardır. Bu bağların ve fındıkların asırlar önce burada yaşıyan ve medeniyet kuran Türk kavmi tarafından vücude getirildiği sanılmaktadır.

Varto ilçesi merkezinin içme suları bol, ve gayet iyidir. Hoşan deresinden akan büyük bir ark, ilçenin her tarafını sular. İlçe evleri taş ve kerpiçten yapılmış, yüksek ve alçak tipdeki evlerdir. İlçe merkezinde iki yüze yakın aile var. İlçenin 110 köyü, ve yirmi bine yakın nüfusu vardır

Varto ilçe merkeziyle ovada kurulan köylerin hepsinde bostanlar ekilir, orta miktarda hıyar, karpuz, kavun, biber, domates, patlıcan, lâhana, kocabaşı, fasulya gibi sebzeler elde edilir. Üstükran bucağının dere köylerinde bir miktar bostan ekilir.

Varto ikliminde ekilen hububat; yazlık, kızıl buğday, güzlük topik buğday, köse buğday, çavdar, mahlût mısır, kumdarı, akdarı, nohut, mercimektir.

Varto gölleri: İlçe hududunun doğuda Hınıs ve Bulanık ilçeleriyle birleşeceği bir noktada, Karaköy bucağının İskender köyü başında bulunan Hamirpet dağlarının 2500 rakımlı göğsünde 20 ve 30 Km. murabbında ve tahminen 200 metre derinliğinde iki göl vardır. Bunlara (Mamirbey) Hamirpet gölleri denilmektedir. Bu göllerin suları tatlı, berrak ve soğuktur. Bunlardan çıkan sular bir dere teşkil eder. Bu dere Hamirpet gölünden İskender köyü yanından bucak merkezinden akarak Murada dökülür. Bundan başka Üstükran bucağının Mengel köyü ile Karlıova'nın Kargapazar köyü arasındaki Mengel gediğinde 2000 rakımlı bir noktada (Gölbahri) adlı derin bir göl vardır. Bu göl de, bir kaynaktır. Suyu mavi ve yüz ölçüsü 3 Km. murabbaıdır. Bu göllerden başka ilçenin hududuna giren Bingöl dağlarının çeşit yerlerinde suyu lezzetli, soğuk ve birer kaynak olan birçok göller vardır. Bu göller Aras nehrinin tamamen menbaını ve Muradın bir kısmını teşkil eder.

Varto Alanındaki Nehir ve Çaylar

1 — İlçenin doğu hududunda olan Karaköy bucağı köylerinden doğu

kuzeyden güney batıya doğru akarak Muş ovasına doğru giden Murat nehri.

2 — Şerafettin dağlarından çıkıp, batıdan doğuya doğru akan ve Varto merkez bucağının bir kısım köylerini sulayarak Çarbur vadisinde Murat nehrine dökülen Baskan-Varto nehri.

3 — Bingöl dağlarının Taççı yaylası ve civarındaki gözelerden birikmiş, kuzeyden güneye doğru akan ve ilçe merkezinin doğusundan geçerek Baskan, ve Köşkâr nehirleriyle birleşen Hoşan suyu.

4 — Bingöl dağlarının Ger ve Koğ yaylalarından akıp, kuzeyden güneye doğru Alagöz geçidinde Hoşan suyunu içine alan Köşkâr nehri.

5 — Bingöl dağlarının Caneseran yaylası ve civarındaki yaylalardan çıkan ve sayısız pınar gözelerinden toplanıp, Mengel deresinden batıdan güney ve güney doğuya doğru Üstükran bucağı köylerinin bir kısmını sulayarak merkez bucağının Gündemir köyü civarında Varto-Baskan nehriyle birleşen Kasman nehri.

6 Bingöl dağlarının Tatan yaylasından kuzeyden güneye doğru akarak Üstükran nahiyesi köylerinin birkaçını sulayan ve Tatan köyü boğazında Kasman nehriyle birleşen Sofyan suyu.

7 — Bingöl dağlarının Ali-Murat, ve Şaman yaylalarından kuzeyden güneye doğru akarak Üstükran nahiyesi merkezinin sağ ve solundan geçen ve nahiye ovasındaki köylerin arazilerini sulayarak Kasman nehriyle birleşen Sorpalak çayı.

Bu nehir ve çaylardan başka, Civarik, Çor ve Harik derelerinden ve ilçenin birçok kesimlerinde pınar gözelerinden çıkan sular arklara bölünerek Üstükran bucağı ile ilçenin diğer kısmındaki araziyi sular.

Bu nehir, çay ve göllerin ilçe bölgesinden akmaları, kaza dağlarının zengin ve sulu bulunması yüzünden bütün Varto iklimi bol otlu, çayır ve çimenlidir. Bu zengin çayır ve merâlar, sayısız koyun, keçi ve sığır sürülerini beslemeye elverişlidir. Bundan başka bakılmış, özel çayırlarda bir metre boyunda yükselen yeşil otlar, yaz aylarında tırpanla biçilerek hayvanatın bütün kışlık yemleri elde edilir.

Varto nehirlerinin Bingöllerde gözelere yakın kısımlarında alabalık, ve aşağı kısımlarında sarı-balık cinsleri yaşar. İlçenin bütün ikliminde kurt, tilki, sansar, tavşan, bulunur. Dağ ve meşeli yerlerde bol ayı ve domuz vardır. Bingöllerin en yüksek kale ve yalçın kayalıklı yerlerinde dağkeçileri, geyikler vardır.

———=o=———

BÖLÜM: XIV

Varto Bingöl Dağları

Varto ikliminin kuzey kısmını tamamen çeviren Bingöl dağları, 3650 ve 2000 Km. murabbındadır. Sonbahar ve kış aylarında başı dumanlı bulunan bu dağlara her yıl ekim ayının başında beyaz karlar yağmış bulunur. Bingöllere yağan, bu karlar, her yıl mayısın sonlarına kadar yerde durur. En çok ocak ve şubat aylarında bu dağlardan kopan heybetli kar kasırgaları ve fırtınalar, bütün muhiti toza ve dumana büründürür. Ve gök gürültüsünü andıran bir sesle ilçe köylerine fırtınayı haber verir. Bu fırtına günlerinde kimse köyden dışarı çıkmaz, ve bazan yolda fırtınaya tutulmuş yolcular varsa ya boğulur veyahut bin müşkülâtla kurtulur.

Mayıs ayı başında Bingöllerin karları erimeye başlarken ilçenin her yanından dereler coşar, silâbeler kızıl birer şerit gibi yanyana akarak derelere dökülür. Bu sırada dağların en yüksek zirveleri ve dağ etekleri yemyeşil kesilir. Çeşit Oğuz boylarının, Selçuk, Harzem, Ak ve Karakoyunlu beylerin eski bir çadır kurağı olan Bingöl yaylaları doğu illerinin en zengin ve gönül avlayıcı dağlarıdır. Bu dağların güney eteklerinde: Varto ilçesi, kuzey eteklerinde; Hınıs ilçesi, ve Tatos ilçesinin Gökoğlan bucağının bütün köyleri, ve doğusunda: Hınıs merkez bucağiyle Hınıs'ın Halil-çavuş bucağı köyleri ve batısında: Karlıova'nın Kurt-yüzü bölgesi ve merkez bucağının köyleri vardır.

Bingöllerin güney kısmındaki dik, ve yüksek ve çıplak etekleri, ve bu eteklerin üstünden düz görünen Bingöllerin sırtı geniş bir ova halindedir. Bu kısımda binlerce soğuk ve berrak pınar gözelerini fışkırtan çayı ve çimenli yaylalar vardır. Bu alandaki yaylalardan akan pınar gözeleri birleşerek yalnız Varto toprağında akan akıntılarda;Mengel, Kasmen,Civarik, Harik, Sorpalak, Sofyan, Köşkâr, Hoşan nehir ve çaylarını teşkil etmişlerdir.

Bingöllerin doğu kısmı, taşlık ve sarp olmakla beraber, aşağı eteklerinde sık pelit, ve kavak meşelikleri vardır. Bu meşelerin içinden derin ve korkunç dereler geçer. Bu meşelerden yukarı görünen dağların sırtları sarp ve ârızalıdır. Bu ârızalı ve çıplak arazi içinde yer, yer görülen yeşil çayır kümelerinden ve yalçın kayalardan sayısız pınarlar akar. Bu gözelerden çıkan tatlı ve soğuk sular, bu kısımda derin ve karanlık dereler ve

taşkın çaylar meydana getirmiştir. Mişko, Şahverdi, Benzer, Kurdu, Gündor dereleri adını alan bu deli çaylar, doğuya doğru akarak Hınıs ovasından geçip Malazgirt,-Bulanık arasında Heftrenk nehri adıyla Murada dökülürler.

Bingöl dağlarının kuzey cephesi çok geniş, az meyilli ve tamamen çayır ve çimenli olmakla beraber, ârızalı ve dalgalıdır. Bu kısımda binlerce göze mevcuttur. Bazan bir çayırdan yanyana kırk-elli pınar akıyor ki, bunlara (kırk-pınarlar) adı verilmiştir. Bingöllerin kuzey kısmından çıkan bu sular ikiye ayrılmıştır. Kuzey doğu gözeleri; Harabe, Suvaran, Karakilise, Şeytan, Kosan, Güzeldere, Kalecik, adlı yedi dere teşkil etmiştir ki. bu taşkın ve acayip dereler; Hınıs merkez bucağının Çarek köylerinden akarak ilçenin yanında birleşir, ilçe merkezinin şimal ve cenubundan geçerek Hınıs ovasının biteceği yerde Bingöllerin doğu kısmından kopup gelen Şahverdi, Zoru deresi nehriyle birleşip "Heftrenk" adı altında Murada karışır. Bu nehir Murada karışırken Murattan daha kuvvetlidir. Varto ilçesi alanından Murada karışan sular, ve yine fazlası bingöllerden çıkan Kiği-Pertek nehri, ve Heftrenk suyu hesaba katılırsa: Murat nehrinin üçte ikisini yalnız Bingöl dağları teşkil ediyorlar.

Bingöllerin kuzey, ve kuzey batı kısmının Kazangölü, Koğ ve çeşit göllerle, Kırkpınarlar ve sayısız gözlerinden çıkan sular, (Şuşar) Gökoğlan bucağı bucağı bölgesinde birleşerek Aras nehrini çok kuvvetli olarak teşkil ederler. Aras nehrinin menbaı Bingölün Kazan gölüdür.

Bingöl dağlarının batı cephesi tamamen meyilli, ve zengin merâlardır. Bu merâ ve yeşil çayırların bağrından fışkıran tatlı ve soğuk pınarlar, Karlıova'nın Kurt-yüzü mıntıkasında Kiği nehrinin fazlasını teşkil ederler, bu nehrin diğer kolları Şakşak dağlarından kopar gelir, bu nehir Kiği'den geçerek Pertek ilçesi alanından Elâzığ ilinin Adiliye köyü önünde Murat nehrine dökülür.

Bingöl dağlarının bütün pınarları soğuk, berrak ve lezzetlidir. Bu suya alışmadan bir kimse bir bardak suyu iki üç nefesde içemez. Buz gibi soğuktur. Bütün gözeler kumdan kaynar. Hiçbir göze yosun tutmaz. Asla şişkinlik vermediği gibi, hazım ve sıhhat için yegâne ilâçtır. Bu dağların sayısız pınar ve göllerinden ötürü eski Türkler bunlara (Mik-bulak) yani Bin-pınar, adını vermişlerdir. Bu ad sonradan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Han tarafından Bingöl'e çevrilmiştir. Uzun Hasan küçük bir göl kaynağında, bir ördek yıkıyan hizmetçisinin elinde bu ördeğin sağalarak uçtuğunu ve hükümdarın bu gölü, göllerin çokluğundan ötürü bulamadığını ve bu suretle bu dağa Bingöl adını taktığı rivayet edilmektedir. Halen Koğ kalesinin önündeki göller üzerinde sayısız çadır çevirmeleri vardır. Bunların Uzun Hasan'a ait olduğunu söyliyenler vardır.

Bingöl dağlarının 3650 rakımlı tepesinin başında geçmiş yüzyılların karanlığı içinde harap bir hale gelen çok eski bir kalenin aşınmış duvarları vardır. Bu kalenin başında yetmiş yıl önce bir üzüm ağacı kökünün görüldüğü rivayet edilmektedir.

Bu rivayet ve efsanelere göre, binlerce yıl önce doğu illerine hâkim olan bir Türk kralı, kızının genç nişanlısı ölmüş, nişanlısının ölümünden artık elini dünyadan çeken kız, babasına yalvararak bu kaleyi yaptırmış, ve bir kışlık yiyeceğini alarak iki kız hizmetçi ile bu kaleye kapanmış, ocak ayında Bingöller korkutucu fırtınalariyle ortalığı çınlatırken, bu kaleden çıkan müthiş seslerden zavallı kız, fazla korkarak ölmüş, ve yazdığı kısacık vasiyetnamesinde: "Baba, bilmiş ol ki, ben ne açlık ve ne susuzluktan ölmedim. Ben dağların heybetli bağırışından korkarak öldüm." demiştir.

Bingöllerin en yüksek noktasında kurulan bu kale tepesinin seviyesinde sıra ile iki tepe daha var ki, bunların her üçüne de Koğ adı verilmiştir. Bu tepeler uzun bir keskin sırtın üzerinde biribirinden yarım saat uzaklıkta kurulmuş yalçın kayalı, uçurumlu ve korkunç tepelerdir. 6350 ve daha yüksek bir rakımda olan bu tepelere şafakta gidilince, güneşin doğuşu burada acaip bir manzara arzeder, güneş ilk doğarken bir kara çadır parçası gibi kara ve heybetli görünür, sonradan yükseldikçe kızıllaşır, ve daha sonra sarılaşır, yükseldikçe titriye, titriye küçülür bir mızrak boyu kalkınca ziya saçar ve tabiî halini alır.

Kale tepesinin her tarafı, ve bilhassa kuzey cephesi 800 metre yüksekliğinde korkunç bir uçurumdur. Bu tepe ile aynı seviyede olan diğer iki tepeyi, on kilometre uzunluğunda olan keskin bir silsile biribirine bağlamıştır, bu silsile Bingöllerin üstünden 600 metre yücedir. Bu keskin silsilenin kuzey cephesi tamamen dik ve sarp bir duvar halindedir, bu yalçın seddin kıvrımlarında, ve bu kıvrımların kuşattığı dalgalı araziyle uzun ve geniş çayırlar ve büyük taş çevirmeler içinde yüzlerce göl vardır. Bu göller 15-20 metre derinliğinde, 100-200-300 ve 500 metre murabbaında çeşit göllerdir. Bu göllerin hepsi de, birer kaynaktır. Sular soğuk ve lezzetlidir. Her gölden bir değirmen arkı kadar su çıkar.

Bu göllerin arasındaki geniş çayırların başında, yüzlerce eski çadır yerini gösteren dikili taşlar ve çevirmeler vardır. Bu göllerin en büyüğü, meşhur Koğ kalesinin tâ burnuna sokulan Kazan gölüdür. Kazan gölü ile, beraber, bu göllerden ve kırk-pınarlardan ve diğer gözelerden çıkan sular çeşit derelerde birleşip Aras nehrini kuvvetli olarak teşkil ederler. Bu sahada, Şuşar, Gökoğlan bölgesi köylerinin otuza yakın yaylaları vardır.

Bu kale silsilesinin doğusunda: Hınıs merkez bucağı köylerinin yaylaları ve kalenin güneyine düşen Bingöllerin çimenli göğsünde Üstükran bucağı köylerinin yaylaları vardır. Otuz kırk yayla yeri olan bu sahanın. Karlıova hududuna kadar uzanan kısmı düz bir ova halindedir. Dağın batı eteklerinde Karlıova köylerinin yaylaları, doğu ve kuzey doğu kısımlarında

Hınıs'ın merkez bucağı ile Halil-çavuş bucağı köylerinin elliden fazla yaylası vardır.

Senenin yaz aylarında Bingöllerin etrafında bulunan birkaç ilçenin bütün köyleri, koyun ve sığır sürüleriyle bu dağlardaki yaylalara çıkarlar. At ılgıları çayırlarda başıboş dolaşır, kırk gün burada otlayan bir at âdeta değişir, ve tanınmaz bir hale gelir. Bunlardan başka, Palo, Viranşehir, Diyarbakır'dan gelen tüccarlar ve Beritali göçebeler yüzlerce aile ve çadır halkı, sayısız ticaret ve sağın koyun sürüleri, at, ve deve ılgılariyle Bingöl'ün çeşit yerlerine konar, üç ay burada eğlenirler.

Bingöl dağları yaz aylarında birkaç şehir şenliğini andıran bir varlık ve yaşama diyarıdır. Bu hayat tazeleyici yaylalara çıkan binlerce ailenin varlığiyle baştanbaşa şenlenen Bingöller; dirilik, esenlik, güzelliğin canlı bir timsalidir. Yeşil çayırların başından fışkıran inci bulakların üstünde büyük kara çadırlarını kuran yaylacıların her türlü kederden uzak yaşamaları, ve yıldızlar kadar sık ve ışıklı olan bu yaylalarda zaman zaman yükselen, düğün ve bar şarkıları, davul ve zurna sesleri, çadır meydanlarında cirit oynayan gürbüz delikanlıların haykırışları, ve bozkırlarda yayım yayan mor koyun sürülerinin başında tutuşan çobanların kaval sesleri, kolkola takıp koyun sağmağa giden al, yeşilli gelin ve kızların terâneleri, gönülleri sevdaya sürükliyecek birer şiir levhası gibi füsünkâr ve cazibelidir.

S O N

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Sunuş	3
Önsöz	5
BÖLÜM: I	
Yakın Çağda Kürt Adını Alan Dağlı Türklerimiz	7
BÖLÜM: II	
Doğu İllerindeki Alevîler, Kızılbaşlar, Bektaşîler	20
BÖLÜM: III	
Tarih Bakımından Doğu İlleri ve Varto	45
BÖLÜM: IV	
Varto Halkı ve Kabileler	54
BÖLÜM: V	
Selçukîler ve İlhanîler Devrinde Doğu İlleri, Dersim'e Sığınan Türk Aşiretleri ve Hormek Kabilesi	66
BÖLÜM: VI	
Osmanlılar ve Akkoyunlular Devrinde Doğu İlleri ve Dersim	70
BÖLÜM: VII	
İstibdat Devrinde Doğu İlleri, Hamidiye Alayları ve Aşiret Kavgaları	95
BÖLÜM: VIII	
Meşrutiyet Devri ve Birinci Dünya Savaşında Doğu İlleri ve Varto	108
BÖLÜM: IX	
Cumhuriyet Devrinde Doğu İlleri ve Varto. Şeyh Sait İsyanı	123
BÖLÜM: X	
Doğu İlleri ve Varto Alevilerinde Eski Tarikat Türeleri	150
BÖLÜM: XI	
Eski Örf, Âdet, İnançlar ve Millî Oyunlar	154
BÖLÜM: XII	
Varto Halkının Konuştukları Dil, Erkek, Kadın ve Soyadları	166
BÖLÜM: XIII	
Coğrafi Bakımdan Varto	169
BÖLÜM: XIV	
Varto Bingöl Dağları	173

3151808

№ 2641

F. 370 kuruş